

Körtvély Erika

A tundrai nyenyec igeragozás

PhD értekezés

Tudományos vezető: Eugene Helimski

Szeged

2003

Köszönetnyilvánítás

Köszönetet szeretnék mondani segítségükért és tanácsaikért tanárainknak, kollegáimnak és adatközlőimnek: Bakró–Nagy Marianne-nak, Berta Árpádnak, Fenyvesi Annának, Eugene Helimskinek, Roza Laptandernek, Margarita Latyševának, Mikola Tibornak, Pusztay Jánosnak, Tapani Salminennek, Ludmilla Taleevának, Tatjana Taleevának és Wagner–Nagy Beátának.

Tartalomjegyzék

1. Bevezetés	4
1.1. A munka célja és keretei	4
1.2. Adatok.....	6
1.3. A tundrai nyenyec hangrendszer és a helyesírás	8
1.4. Terminológia.....	11
2. Az igeragozás.....	14
2.1. Deriváció és inflexió.....	14
2.2. Személy- és számjelölő igei inflexiók a világ nyelveiben.....	16
2.3. Az igeragozás kialakulása.....	22
3. A tundrai nyenyec igeragozás kialakulása.....	25
3.1. Igeragozás az uráli nyelvekben.....	25
3.1.1. A csak egyféle igeragozással rendelkező uráli nyelvek	27
3.1.2. Az indeterminált – determinált konjugációkat megkülönböztető uráli nyelvek.....	31
3.1.3. Az indeterminált és reflexív-mediális igeragozást megkülönböztető uráli nyelvek.....	36
3.1.4. A három konjugációtípust megkülönböztető uráli nyelvek.....	38
3.1.5. Összefoglalás	41
3.2. Igeragozás a jakut, jukagir, evenki, csukcs és ket nyelvekben	48
3.2.1. Az egyféle konjugációval rendelkező nyelvek	49
3.2.2. A többféle konjugációval rendelkező nyelvek	49
3.2.3. Összefoglalás	54
3.3. A tundrai nyenyec igeragozás lehetséges alapjai.....	57
4. A tundrai nyenyec igeragok.....	61

4.1. Az igeragok rendszere a mai nyelvállapotban	61
4.1.1. Az igeragok.....	62
4.1.2. A tundrai nyenyec igetövek	64
4.1.4. Az összetett igeragok.....	69
4.2. A tundrai nyenyec igeragok története.....	70
4.2.1. A determinált igeragok története	70
4.2.2. Az indeterminált igeragok története	80
4.2.3. A reflexív-mediális igeragok története	89
4.2.4. Az imperativusi és optativusi végződések története.....	97
4.3. Összefoglalás	108
5. A tundrai nyenyec igeragozások mondatszintű funkcionális vizsgálata	110
5.1. A tundrai nyenyec igerag típusok	110
5.1.1. A kötött ragozású igék.....	111
5.1.2. A nem kötött ragozású igék	112
5.2. A determinált ragozás használata a tundrai nyenyecben	114
5.2.2. A szakirodalmi vélemények értékelése	117
5.2.3. A determinált és az indeterminált ragozás használatának grammatikai szabályszerűségei.....	122
5.2.4. A determinált ragozás használatára vonatkozó, mondatszinten vizsgálható egyéb jelenségek	125
5.3. A reflexív-mediális igeragozás használata	127
5.3.1. A mediális az általános nyelvészetben	129
5.3.2. Mediális szituációk a tundrai nyenyecben.....	133
5.4. Összefoglalás	142
6. A tundrai nyenyec igeragozások vizsgálata szövegben.....	144
6.1. A topik-komment viszonyok hatása a konjugációtípus megválasztására	144

6.1.1. A topik–komment viszonyok vizsgálata az obi-ugor nyelvekben.....	145
6.1.2. Az északi vogul és a tundrai nyenyec ragozáshasználat összevetése.....	145
6.2. A tranzitivitási modell és a konjugációtípusok használata.....	150
6.2.1. A tranzitivitás és komponensei.....	151
6.2.2. A tranzitivitási modell és a tundrai nyenyec konjugációhasználat.....	153
6.3. Összefoglalás.....	155
7. Összefoglalás, hipotézisek, kitekintés.....	156
1. függelék Rövidítésjegyzék.....	178
2. függelék A dolgozatban példaként szereplő nyelvek, nyelvjárások jegyzéke.....	179
Irodalom.....	180

1. Bevezetés

1.1. A munka célja és keretei

Dolgozatom célja a tundrai nyenyec igeragozás átfogó vizsgálata és bemutatása mind szinkrón, mind diakrón szempontból. A szinkrón vizsgálat elsősorban a tundrai nyenyec igeragozási típusok, illetve azok használati módjának leírására terjed ki, ezen túl pedig rövid kitekintést ad az igeragozások megválasztásának az esetleges pragmatikus funkciójáról. A diakrón vizsgálat keretében a tundrai nyenyec igeragozások kialakulását, azok uráli alapnyelvi gyökereit, valamint maguknak az igeragoknak a történetét mutatom be.

Bár az uráli nyelvek esetében evidens, hogy igeragozásról, sőt igeragozásokról beszélünk, a világ nyelveiben egyáltalán nem nyilvánvaló, hogy a mondatbeli alany (esetenként tárgy) számára és személyére igei inflexiókkal lehet utalni. Ezért fontosnak tartom, hogy mielőtt a tundrai nyenyec konjugáció részletes tárgyalására rátérnék, az igeragozást mint jelenséget, illetve az igeragok eredetét, kialakulását egy rövid tipológiai áttekintés keretében is bemutassam (1. a 2. fejezetet).

A tundrai nyenyec igeragozási rendszer természetesen nem független, így nem elhatárolható sem a többi uráli nyelvben, sem a nyenyecet körülvevő, hozzá tipológiaiailag igen hasonló szibériai nyelvekben megfigyelhető konjugációktól. Ezért szükséges az uráli nyelvek, valamint a tundrai nyenyecet esetlegesen befolyásoló nyelvi areába tartozó nyelvek igeragozási rendszerének a felvázolása, illetve a köztük fennálló hasonlóságok, különbségek megmutatása és elemzése. Az uráli nyelvekben megtalálható három – az indeterminált, a determinált, illetve a reflexív-mediális – igeragozási típus esetleges alapnyelvi eredetére vonatkozó elméletek ismertetése és kritikája mellett a tundrai nyenyec igeragok eredetének felderítése jelenti dolgozatom egyik fő célkitűzését (3–4. fejezet).

A tundrai nyenyecben az igék ragozásuk szerint alapvetően négy csoportba sorolhatók: az intranszítívba, a tranzítívba, a tranzítív-reflexívbe, és a reflexív-mediálisba.

Az igék attól függően, hogy a négy közül melyik osztályba tartoznak, lehetnek kötött vagy szabad ragozásúak. Az intranszitiv csoport igéi ugyanis csak indeterminált igei személyragokat vehetnek fel, a reflexív-mediálisai pedig csak reflexív-mediálisokat. A tranzitív csoportba tartozó igék ragozódhatnak az indeterminált, valamint a determinált paradigma szerint is, a tranzitív-reflexív igék pedig a ragozásokra vonatkozó nyelvtani szabályok keretein belül a beszélő szándékának és a beszédhelyzetnek megfelelően szabadon választhatóan, bármelyik igeragozás szerint. A tundrai nyenyec igeragozások használata és funkciója a nem egyetlen paradigmához kötött igék ragozásának vizsgálatakor mutatható meg. Az eddigi szakirodalmi véleményekkel ellentétben dolgozatomban azt szeretném igazolni, hogy a beszélőnek a determinált és az indeterminált ragozás közti választása nem a fókuszképzéssel van összefüggésben. A ragozások megválasztását befolyásoló grammatikai szabályok, szabályszerűségek összefoglalása, illetve a ragozások különálló mondatokban való vizsgálata az 5. fejezetben olvasható.

Mivel a különálló mondatok vizsgálatának eredményei nem adnak kielégítő magyarázatot a konjugációk használatára, nem tekinthetünk el a tundrai nyenyec igeragozás szövegbeli vizsgálatától. Dolgozatomban bemutatom a tundrai nyenyec determinált igeragozás deiktikus használatát mint a determinált ragozás egyik alapvető funkcióját, és megvizsgálom a topik-komment viszonyok esetleges kapcsolatát, hatását a konjugációk megválasztására. Mivel ez utóbbi az obi-ugor nyelvekben megfigyelhetőtől eltérően nem mutat egyértelmű összefüggést, megoldásként a nyelvi szituációban aktuálisan megjelenő tranzitivitás mértékét, valamint a beszélők esetenként eltérő szándékát próbálom bemutatni. A determinált és a reflexív-mediális igeragozás használata így valószínűleg a mondatbeli cselekvés / történés kiindulópontjának a cselekvés / történés eredményével vagy folyamatával fennálló logikai vagy esetenként érzelmi viszonyával magyarázható (6. fejezet).

A tundrai nyenyec igeragozással kapcsolatos kutatásaim a tundrai nyenyec irodalmi nyelven alapulnak, és ennek megfelelően arra is irányulnak. Ezért dolgozatomban a tundrai nyenyecen belül nyelvjárási adatok nem találhatóak, az igeragozások használatában esetlegesen megmutatkozó nyelvjárásbeli különbségeket pedig nem vizsgálom.

Dolgozatomban nem célja az ige- és igetövek, valamint az ige- és igetövek és az igei személyragok (vagy egyéb igei toldalékok) kapcsolódásának a fonetikai, morfofonetikai, és funkcionális vizsgálata. Éppen ezért nem térek ki az egyéb igei inflexiók (mód, aspektus és tempus) és az igeragozás viszonyára, az igeragok történetének tárgyalásakor pedig csak a legszükségesebb mértékben érintem a mai nyelvállapotban már elemezhetetlennek számító felszólító módú (imperativusi és optativusi) igeragokat.

1.2. Adatok

A dolgozatban felhasznált és a kutatómunka során vizsgált tundrai nyenyec nyelvi anyag nagyrészt a szamojéd nyelvekkel kapcsolatos szakirodalmon, illetve a kiadott szövegforrásokon alapul. Emellett természetesen egyes adatok pontosításához, valamint főként az igeragozás használatával és funkcióival foglalkozó részhez szükség volt nyenyec anyanyelvi beszélők közreműködésére is.

A determinált igeragozás használatának vizsgálatakor nagy segítséget jelentett az adatok értékelésében és rendszerezésében Taleeva Ljudmilla, Taleeva Tatjana, és Latyševa Margarita, akikkel 2000 januárjában, tallinni ösztöndíjuk ideje alatt nyílt alkalmam találkozni. A tranzitivitás fokának és a tundrai nyenyec igeragozásnak az összefüggéseit az írásos források mellett Taleeva Ljudmilla adatai alapján igyekeztem felvázolni. Nagy segítségemre volt továbbá munkám során az állandó konzultáció Laptander Rozával, a pétervári Herzen Intézet nyenyec hallgatójával.

A dolgozat nyomtatásban megjelent forrásai a tundrai nyenyec nyelv különféle nyelvtanai, szótárai és szöveggyűjteményei. A tundrai nyenyec annak ellenére, hogy a leginkább kutatott és legrészletesebben leírt szamojéd nyelv, csak egyetlen részletes – ám sajnos nem teljes – modern szemléletű nyelvtannal rendelkezik: ez Salminen *Tundra Nenets inflection* (1997) című műve. Bár az említett nyelvtani leírás a szóképzéssel (szándékoltan) nem foglalkozik, alapvetőnek számít a tundrai nyenyec szószerkezet, morfofonológia, és morfológia vizsgálatában, ezen túl pedig biztos alapot nyújt az igék, valamint az igei inflexiók kutatásához. Ha röviden is, de már foglalkozik a szóképzés problematikájával Salminennek a nyenyec nyelvtant tömören összefoglaló *Nenets*

(1998b) címen megjelent tanulmánya, amely a nyenyec nyelv hangtanának és alaktanának vizsgálatában szintén kiemelt fontossággal bír.

A régebbi szemléletű nyelvtanok közül az igeragozás vizsgálatához fontos adatokat és megjegyzéseket találtam Castrén (1854) nyenyec nyelvtanában. Annak ellenére, hogy Castrénnál a nyelvtani magyarázat néhány esetben az azóta elvégzett kutatások alapján már nem, vagy legalábbis csak kritikával fogadható el, a teljesség igényével leírt és bemutatott igei ragozási sorok hasznos ismereteket nyújtanak.

Az oroszországi szamojédológiai irodalomból Prokofjev 1937-es nyelvtana mellett Tereščenko nyelvtani összefoglalói (Pyrerka–Tereščenko 1948, Tereščenko 1947, 1956, 1965), és a Kuprijanova – Barmič – Homič-féle, iskolák számára írt nyelvtan (1985) volt a legnagyobb segítségemre. Szintén megemlítem az erősen pragmatikus szemléletű, nyenyecül tanulni kívánók számára írt *Samoučitel' neneckogo jazyka* c. könyvet (Almazova 1961), amely bár sok helyütt egyszerűsítőnek és normalizálónak érezhető, mégis fontos adatokat szolgáltatott munkámhoz.

Hajdú Péter *Chrestomathia Samoiedicája* (1968) a hagyományos nyelvtanok közül a legteljesebb, így a legrészletesebb áttekintést adja a tundrai nyenyec nyelvről. Ennek megfelelően ismerete mind a leírt szabályrendszert, mind a felhasznált példaanyagot tekintve elengedhetetlen az igeragozás vizsgálatához.

A tundrai nyenyec igeragozás történetének a kutatásához főként Mikola, Künnap és Honti és Keresztes hasonló tárgyú írásai adtak támpontokat (l. pl. Mikola 1998, 1998–1999, Künnap 1973, 1976, Honti 1996, 1998–1999, Keresztes 1999, 1998–1999).

Dolgozatom példaanyaga nagyrészt a fent felsorolt művekből származik. Közülük kiemelhető Tereščenko *Nenecko–russkij slovar'*-ja (1965), amelynek mintegy 9000, általam rendszerezett példamondata adja a dolgozatban a tundrai nyenyec igeragozás szinkrón vizsgálatának az alapját. Nyelvi példaként felhasználtam ezen kívül Lehtisalótól (1956), Kuprijanovától (1965), illetve Susojtól (1990) származó adatokat is.

Az igék, igitípusok osztályozásában lényegében Salminen *A morphological dictionary of Tundra Nenets* (1998a) című, teljességre törekvő szótárát követtem. (Ez a mű több, mint 19 000 tundrai nyenyec szót, ezek tőalternációit, valamint morfológiai szerkezetüknek a leírását tartalmazza, és Tereščenko (1965), valamint Lehtisalo (1956) anyagain alapul.)

1.3. A tundrai nyenyec hangrendszer és a helyesírás

1.3.1. Mivel a nyenyec a régebb óta vizsgált és viszonylag jól leírt szamojéd nyelvek közé tartozik, többféle lejegyzéssel rendelkezik. A nyenyecet kutató „nyugati” nyelvészek természetesen latin betűs anyagokat adtak ki, az oroszországiak pedig – főleg a cirill betűs helyesírás negyvenes évekbeli elterjedése után – cirill betűseket. A latin betűs íráások (Lehtisalo fonetikus átírását kivéve) a nyenyecben előforduló fonémák tükröztetésére törekedtek (l. Hajdú, Janhunén, Salminen), míg a cirill írás a maga viszonylag kicsi betűkészletével és az oroszos írási szabályok meghonosításával erre nem bizonyult alkalmasnak. (A latin betűs íráások közül is a Salminen-féle fonematikus írásmód tekinthető a legmodernebbnek és legpontosabbnak.)

A tundrai nyenyec nyelv lejegyzésére leginkább elterjedt írásmódokat az alábbi táblázatban szemléltetem:

helyesírás	Hajdú 1968	Salminen 1997	jelentés
нохо	<i>noxo</i>	<i>noxa</i>	‘sarkiróka’
ва"ав	<i>wa[?]aw</i>	<i>waqw^o</i>	‘ágy’
еџа	<i>jeџa</i>	<i>jenga</i>	‘patak’
еџа	<i>jeџka</i>	<i>jengka</i>	‘lépés’
хибя	<i>xīb'e</i>	<i>xíbya</i>	‘kicsoda’
луца	<i>lūca</i>	<i>lúca</i>	‘orosz’
хэм'	<i>xäem[?]</i>	<i>xæm</i>	‘vér’

1. táblázat A tundrai nyenyec ortográfiájának, ill. Hajdú és Salminen fonematikus írásának az összevetése

A tundrai nyenyecben – mint az más uráli nyelvekben is gyakori – a cirill alapú helyesírás betűi még a normalizált irodalmi nyelvben sem feleltethetők meg pontosan a nyelv valós fonémarendszerének. Az írást illető problémák a nyenyecben nem olyan súlyosak, mint a többi északi-szamojéd nyelvben, de mivel példáim zöme Tereščenkótól származik, és a szerző által használt nyenyec ortográfiával idézem őket, mégis szükségesnek tartom, hogy még a bevezetésben egy rövid áttekintést adjak a nyenyec fonémák és a helyesírás kapcsolatáról.

Mint a témamegjelölésből is látható, dolgozatom legalábbis részben morfológiai tárgyú. A morfológiai jelenségek vizsgálatához azonban elengedhetetlen a fonológia és a fonetika ismerete, még akkor is, ha a kutatás (mint jelen esetben) nem elsősorban a

szóalakok fonetikai felépítésére vonatkozik. Mivel a ma alkalmazott nyenyec helyesírásban a tundrai nyenyec fonémák sem mennyiségüket, sem minőségüket tekintve nem úgy szerepelnek, mint a valós nyelvben, elkerülhetetlen az eltéréseknek az alábbiakban való tömör ismertetése (vö. Salminen 1997: 31–35).

A tundrai nyenyec mássalhangzórendszer és magánhangzórendszer a következőképpen épül fel:

		labiális	labiális palatális	dentális	palatális	veláris	glottális
zárhang	feszes	<i>p</i>	<i>py</i>	<i>t</i>	<i>ty</i>	<i>k</i>	<i>q, h</i>
	laza	<i>b</i>	<i>by</i>	<i>d</i>	<i>dy</i>		
részhang							
affrikáta				<i>s</i>	<i>sy</i>	<i>x</i>	
nazális		<i>m</i>	<i>my</i>	<i>n</i>	<i>ny</i>	<i>ng</i>	
glide		<i>w</i>			<i>y</i>		
likvida	laterális			<i>l</i>	<i>ly</i>		
	tremuláns			<i>r</i>	<i>ry</i>		

2. táblázat A tundrai nyenyec mássalhangzórendszer

A mássalhangzókat a helyesírás – a palatális hangokat természetesen az orosz helyesírási szokásoknak megfelelően jelölve – hüen tükrözi:

fonéma	<i>m</i>	<i>p</i>	<i>b</i>	<i>w</i>	<i>n</i>	<i>t</i>	<i>d</i>	<i>c</i>	<i>s</i>	<i>y</i>	<i>l</i>	<i>r</i>	<i>ng</i>	<i>k</i>	<i>x</i>	<i>q/h</i>
(Salminen 1997)	<i>my</i>	<i>py</i>	<i>by</i>		<i>ny</i>	<i>ty</i>	<i>dy</i>	<i>cy</i>	<i>sy</i>	<i>y</i>	<i>ly</i>	<i>ry</i>	<i>ng</i>	<i>k</i>	<i>x</i>	<i>q/h</i>
helyesírás	<i>м</i>	<i>п</i>	<i>б</i>	<i>в</i>	<i>н</i>	<i>т</i>	<i>д</i>	<i>ц</i>	<i>с</i>	<i>ӱ</i>	<i>л</i>	<i>р</i>	<i>г</i>	<i>к</i>	<i>х</i>	<i>"/</i>

3. táblázat A tundrai nyenyec konsonánsok és a cirill alapú helyesírás összevetése (forrás: Salminen 1997: 38)

A tundrai nyenyec magánhangzórendszer és a hangok helyesírásbeli realizációja a fentiekkel ellentétben nem fedi egymást.

redukált vokális	ø	
schwa	◦	
	labiális	illabiális
magas nyelvállású	u	i
középső nyelvállású	o	e
alsó nyelvállású	a	

4. táblázat A tundrai nyenyec rövid magánhangzók

	labiális	illabiális
magas nyelvállású	ú	í
középső nyelvállású		
alsó nyelvállású		æ

5. táblázat A tundrai nyenyec hosszú magánhangzók

fonéma (Salminen 1997)	ø	◦	a	e	o	i	u	æ	í	ú
helyesírás	a (ǎ) я		a, я	э, e	o, ë	ы, u	y, ю	э	u	y, ю

6. táblázat A tundrai nyenyec vokálisok és a cirill alapú helyesírás összevetése

A legfontosabbnak talán az a különbség mondható, hogy a helyesíráshoz, ennek megfelelően a hangrendszert illető régebbi nézetekhez képest¹ a valós fonémarendszer nemcsak teljes értékű magánhangzókat tartalmaz, hanem egy redukáltat és egy schwát is². Az előbbit a helyesírás – igaz, elég következtelenül – néha jelöli, az utóbbit azonban nem.

Fonémának tekinthetjük továbbá az *æ* kettőshangzót, valamint az *í* és az *ú* hangokat is, amelyeket a helyesírás szintén nem, vagy csak következtelenül jelöl (l. Tereščenko 1965).

1.3.2. A nyenyec nyelv lejegyzésére alkalmas számos lehetőség közül dolgozatomban nem választok ki kizárólagosan egyet. A közölt példák ennek megfelelően az adott forrásban eredetileg alkalmazott hangjelölés szerint kerülnek a dolgozatba. Az anyanyelvi beszélőktől gyűjtött példamondatok cirill betűsek, tehát megfelelnek a mindennapokban használt nyenyec helyesírásnak. A cirill betűs példák latin betűs átírását a fonológiai szempontnak – főként a nyelvhasználatra vonatkozó vizsgálatokban – irreleváns volta miatt nem végeztem el, hanem helyette inkább a meglévő helyesírás használatára törekedtem.

1.4. Terminológia

1.4.1. Dolgozatomban az igeragozásra, illetve az igeragozási rendszerek leírására az uralisztikában elfogadott terminológiát használom. Mivel azonban ez a terminológia nem minden vonatkozásban egységes, szükségesnek tartom, hogy a változatok közül az általam (egyes esetekben talán önkényesen) kiválasztott terminusokat ismertessem, és használatukat indokoljam.

Az uráli nyelvekben előforduló három konjugációtípus számos megnevezéssel bír, attól függően, hogy aktuálisan melyik szerző tollából származik, illetve melyik nyelv jelenségeinek a leírásában található. A három kategóriát magyar terminológiával élve *alanyinak*, *tárgyasnak*, és *visszahatónak* nevezhetjük. Elterjedt az ezzel párhuzamos

¹ Lényegesnek tartom megjegyezni, hogy a Salminen (1993) előtti szakirodalom sem említi a tundrai nyenyec schwa fonémát, így az nemcsak a cirill betűs helyesírásból, hanem a többi, latin betűs írásból is hiányzik.

²Bár nem tartom egészen szerencsésnek a terminológiát, az elnevezésekben Salminen 1993-at követem.

szubjektív, *objektív*, illetve *reflexív* megnevezés is. Ez utóbbi igeragozási rendszer mindeddig nem került olyan mértékben az uralisztikai kutatások középpontjába, mint a szubjektív vagy az objektív, és ennek megfelelően nem is rendelkezik olyan sokfajta megnevezéssel, mint azok. Mivel ebbe a ragozási típusba nem csupán a valódi visszaható igék tartoznak, hanem a mediálisok is, szükségesnek tartom, hogy ez az általam elfogadott megnevezésben is megmutatkozzék: a *reflexív* terminus helyett a talán hosszadalmasabb, de a jelenség lényegét sokkal inkább kifejező *reflexív-mediálist* használom mind a konjugációtípusnak, mind maguknak az igeragoknak az említésekor.

A sokkal kutatottabbnak számító alanyi és tárgyias ragozás szakirodalmában nem ritka, hogy az *objektív* helyett *tranzitív* terminussal találkozunk. Lényegét tekintve nem mutat különbséget az eddig felsorolt terminusok jelentéséhez képest az *indeterminált* (vagy *indeterminatív*) és a *determinált* (*determinatív*) megnevezés sem. Gyakori még a *határozott* (“*definite*”) és *határozatlan* (“*indefinite*”) ragozás elnevezés is.

Mint fentebb is említettem, nem látok lényegi különbséget az *objektív*, a *determinált* és a *determinatív* megnevezések között. Nem tartom szerencsésnek viszont a tundrai nyenyecre vonatkoztatva a *tranzitív igeragozás* elnevezést, hiszen a *tranzitív jelenségekkel* vagy *tranzitív szituációtípusokkal* való hangzásbeli hasonlósága miatt esetleg félreértést okozhat. Ezért a felsoroltak közül dolgozatomban a tárgyias ragozásra és igeragokra a *determinált* terminussal utalok.

1.4.2. A dolgozatban előforduló tematikus szerepek megnevezésében nem csupán a klasszikus értelemben vett agenszt és patienst nevezem agensnek, illetve patiensnek, hanem az agens-féle, valamint patiens-féle tematikus szerepeket is. Eszerint a bemutatott szituációtípusokban agensnek tekintem az agenszt, az experienst, a természeti erőt, a stimulust és a mentális forrást, patiensnek pedig a patienst, a recipienst és a beneficienst. A dolgozatban az ilyen értelemben vett agens és patiens megfelelőjeként szerepel a cselekvés / történés kiindulópontja, illetve végpontja elnevezés. (E két utóbbi terminus az “Initiator” és az “Endpoint” makroszerepekre utal, amelyek a prototipikus tranzitív szituáció két résztvevőjeként jelennek meg. Vö. pl. Givón 1984, Langacker 1987, Kemmer 1993.)

1.4.3. Dolgozatom nyelvhasználattal foglalkozó részében többször is előfordul a szituációtípus terminus, amit Kemmertől (1993) vettem át. Értelmezése a következő: “situation types can be thought of as sets of situational or semantic / pragmatic contexts that are systematically associated with a particular form of expression.” (Kemmer 1993: 7)

2. Az igeragozás

Az alany számának és személyének az igrén történő megjelenítése a világ nyelveiben nem tekinthető általánosnak. Még kevesebb esetben találkozunk olyan nyelvvel, amelyben nemcsak az alany számát és személyét, hanem a tárgyét is kifejezhetik igréi toldalékok: elmondható, hogy ez – a legalábbis valamilyen mértékben – agglutináló nyelvekre jellemző tulajdonság.

Az igréken megjelenő toldalékok a névszói toldalékokhoz hasonlóan képzők és inflexiók lehetnek. E két kategória pontos elkülönítése nem problémamentes, sőt egyes vélemények szerint nem is lehetséges (l. pl. Kenesei 2000: 128–133). Ahhoz azonban, hogy az igréken az alany számát és személyét (ritkábban pedig a tárgy számát és személyét is) jelölő morféma-k tulajdonságait meghatározhassuk, legalább főbb vonalaiban át kell tekinteni a deriváció és az inflexió közti különbségeket, illetve a két kategória elválaszthatósági nehézségeit.

2.1. *Deriváció és inflexió*

Annak ellenére, hogy a deriváció és az inflexió nem pontosan és világosan elkülöníthető kategóriák, rendelkezésünkre állnak olyan irányelvek, amelyek alapján az esetek nagyobb részében mégis meghatározhatjuk az egyes toldalékmorfémák mibenlétét. Ezek a támpontok természetükből fakadóan nem kizárólagosak vagy általános érvényűek. (Ennélfogva mindegyikre idézhető ellenpélda is.)

A képzők és az inflexiók megkülönböztetésére az általános nyelvészetben számos próbálkozás történt. Közülük a legtöbb az inflexiók mondatalkotó szerepét hangsúlyozza. Greenberg (1954: 19) szerint derivációról akkor beszélhetünk, ha a mondat szerkezetében a morféma megjelenése nem idéz elő változást. Lényegében ugyanezt a nézetet képviseli Matthews (1974) és Anderson (1982) is, akik az inflexiók morféma-knak a szintaxisban betöltött szerepét emelik ki. Más oldalról közelíti meg a kérdést többek között Nida (1946, idézi Bybee 1985: 82), aki a képzőmorféma-k tulajdonságaként határozza meg, hogy az inflexióknál közelebb helyezkednek el a tőhöz, illetve hogy a nyelvekben a

képzők aránya nagyobb, mint az inflexióké. Bybee (1985: 83–109) a képzőt és az inflexiót nem élesen elkülönülő, hanem egymásba folyamatosan átmenő kategóriákként írja le.

Salminen (1997) nem törekszik az inflexió és a képző mibenlétének pontos meghatározására, hanem írásában az általa legpraktikusabbnak ítélt, így a gyakorlatban munkahipotézisként legjobban felhasználható kritérium, a “paradigm structure coherence” (51) fontosságát hangsúlyozza. Eszerint az inflexiók paradigmájának a lehetőségekhez képest mindig szabályosnak, produktívnak, és jól szerkesztettnek kell lennie. (Ez alapján a tundrai nyenyec névszói esetragok inflexiónak tekintendők, hiszen képesek teljes paradigma létrehozására, és kombinálódhatnak más, például számot kifejező kategóriákkal. Nem felelnek meg viszont ennek a kritériumnak pl. az említett nyelv *ngæ* (~essivus), vagy *syiq* (~caritivus) képzős, denominális adverbiumai, amelyek bár funkcionálisan esetragként viselkednek, nem kombinálhatók a számjelöléssel.) Az ilyen és ehhez hasonló határesetekből is látszik, hogy az inflexió és a deriváció elkülönítése sokszor szinte lehetetlen, de talán nem is feltétlenül szükséges. Mivel egymásba átmenő és nem pontosan körvonalazható kategóriákról van szó, véleményem szerint elég, ha egy „prototipikus képző” és egy „prototipikus inflexió” definíciójával rendelkezünk, és ezek alapján próbáljuk besorolni a toldalékokat.

Általánosságban elmondható, hogy az inflexió a képzővel ellentétben nem változtathatja meg az alapszava szófaját, így általában nem okoz változásokat az alapszó vonzatkeretében sem. Az inflexiók toldalékok nem hoznak létre olyan szóalakokat, amelyek önálló szótári egységként szerepelhetnek. Ezzel a tulajdonsággal függ össze, hogy az inflexió szemantikailag szabályosabb (nem hoz létre olyan szóalakot, amelyet egy esetleges jelentésváltozás miatt a szótárban külön kellene rögzíteni). Az inflexiók a képzőkkel szemben szintaktikailag meghatározottak, tehát a képzőktől eltérően minden inflexió morfémahoz megtalálható a használatát kiváltó szintaktikai szerkezet. Az inflexiók részt vesznek az egyeztetésben (akár szintagmához is járulhatnak, amire a képzők alkalmatlanok). Az inflexiók mindezen túl nemcsak nyílt szóosztályok elemeihez kapcsolódhatnak, mint a képzők, hanem például névmásokhoz is. Az elmondottakat a Strukturális magyar nyelvtan III.-ból vett (133) 7. táblázat foglalja össze:

		Képző	Inflexió
Szófajt változtat		+✓	-
Vonzatkeretet vált.		+✓	-
Szemantikailag szabályos		-✓	+
Szintaktikailag meghatározott	egyeztetett	-	+✓
	szintagmához csatolt	-	+✓
	névmáshoz járulhat	-	+✓

7. táblázat Az inflexiók és a képzők legfontosabb ismérvei

Az inflexiós toldalékokat az agglutináló nyelvekben, amelyek közé az uráli nyelvek is tartoznak, hagyományosan további két nagy csoportba sorolják: a jelekébe és a ragokéba. E két csoport különbsége lényegében abban áll, hogy a ragok zárómorfémaként szerepelnek a szóban, a jelek viszont nem zárják le kötelezően a szóalakot. (Ellentmond ennek a megkülönböztetési gyakorlatnak többek között pl. az a nyenyec és enyec nyelvekben megmutatkozó jelenség, hogy a múlt idejű igealakokban az igei személyragok után következik a múlt időt kifejező *sy*^o, illetve *si* jel.)

Az igéken az alany számát és személyét (egyes esetekben a tárgy számát és személyét, az alany nemét stb.) kifejező morféma az ilyen kategóriával rendelkező nyelvekben inflexiós toldalékok, az uráli nyelvekben pedig kivétel nélkül ragmorfémák.

2.2. Személy- és számjelölő igei inflexiók a világ nyelveiben

Olyan tipológiai vizsgálatot, amely az igei személyragozásnak a világ nyelveiben való elterjedtségét vizsgálta volna, tudomásom szerint mindeddig nem végeztek. Ennek egyik kézenfekvő magyarázata lehet, hogy az általános nyelvészetben az inflexiós kategórián belül a jel-, illetve a ragmorfémák megkülönböztetése nem szokásos. Létezik viszont tipológiai áttekintés az igei inflexiók funkciójáról.

2.2.1. Az első tipológiai vizsgálat, amelynek a kereteiben említés történik az igei inflexiók természetéről, Greenberg 1963-as *Some universals of grammar with particular*

reference to the order of meaningful elements c. írása. A szerző harminc, meglehetősen esetlegesen kiválasztott nyelvet vizsgál, és a levont következtetéseket univerzális, vagy legalábbis közel univerzális érvényűnek tekinti. A tanulmány morfológiával foglalkozó részében főként a tö, illetve a derivációs és inflexiós morfémák kapcsolódási sorrendjéről esik szó, de találunk megállapításokat az inflexiós kategóriáknak a vizsgált nyelvekben előforduló megjelenési hierarchiájára is. Eszerint azokban a nyelvekben, ahol az igei inflexió megtalálható, ott a következő előfordulási sorrend figyelhető meg:

IDŐ-, ÉS MÓDJELÖLÉS > SZÁM-, SZEMÉLY-, NEMJELÖLÉS

Mivel Greenberg (1963) vizsgálata nem elsősorban az igei inflexiók mibenlétére összpontosított, írását az alany számát és személyét, illetve a tárgy számát és személyét kifejező inflexiós morfémák tulajdonságainak, jellegzetességeinek az áttekintéséhez a továbbiakban nem használom.

2.2.2. Bybee (1985) igei inflexióra vonatkozó vizsgálata Perkins (1980) kissé módosított példaanyagán³ alapul, amelyben ötven nyelv szerepel. A példatárba felvett nyelveket a szerző szerint igen körültekintően választották ki, hogy ezáltal alkalmas legyen olyan következtetések levonására, amelyek a világ nyelveire általánosságban érvényesek. A kiválasztott nyelvek nyelvcsaládjaik és nyelvi areáik szerint elég változatosak, viszont véleményem szerint mégsem tekinthetők igazán általános érvényűnek. Amellett ugyanis, hogy feltűnően nagy arányban szerepelnek benne például észak-amerikai indián, valamint meghatározhatatlan nyelvcsaládokba tartozó nyelvek, nem találunk köztük urálit, illetve indoeurópaiból és altájiból is csak egyet-egyét (ez utóbbi – a koreai – hovatarozása ráadásul a tudomány mai állása szerint erősen vitatott). A Bybee által használt Perkins-féle minta összetétele nézetem szerint tehát nem a legszerencsésebb. Az igei inflexiókra vonatkozó kutatások áttekintésekor viszont eredményeinek bemutatása feltétlenül szükséges, hiszen egyrészt mindeddig nem végeztek ennél teljesebb és reprezentatívabb vizsgálatot, másrészt az adatok

³ A Perkins-féle anyag nyomtatásban mindeddig nem jelent meg, ezért erre vonatkozólag Bybee (1985) adatait, állításait és következtetéseit veszem alapul. Annak ellenére, hogy Perkins anyagát Bybee a saját vizsgálati szempontjainak megfelelően kicsit módosította, következetesen „Perkins sample”-ként hivatkozik rá; ezért dolgozatomban én is ezt a megnevezést használom.

összetételéből fakadó esetleges árnyoldalai ellenére igen hasznos, sőt nélkülözhetetlen információkhoz juthatunk általa.

Az igei inflexiók Bybee-féle vizsgálata tehát ötven nyelvre terjed ki. A kutatás során lista készült mind az ötven nyelv inflexióval kifejezett kategóriáiról (a következőkben erre részletesen is kitérek), majd minden egyes kategóriához egy újabb, az alapkategória pontos és speciális jelentéseit tartalmazó listát is rendeltek. A pontos jelentéseket felsoroló listák elemei tartalmazzák az őket kifejező inflexió típusát, ami lehet szuffixum, prefixum, zérómorféma, illetve a szótőben bekövetkezett hangváltozás. Az egyes elemek meghatározásakor nemcsak az inflexiók típusát, hanem a szóelemek sorrendjére vonatkozó információt is rögzítették, és megjegyzések kerültek az anyagba az előforduló rendhagyó és szuppletív igealakok mellett az aktuálisan vizsgált nyelv alapszórendjéről is.

Az igei inflexiókkal kifejezett fő kategóriák a vizsgált nyelvekben a következők voltak: a valencia, az igenem, az aspektus, az idő, a mód és a nem jelölése, illetve – ami dolgozatom szempontjából a leglényegesebb –, a szám- és személyjelölés. Ez utóbbi két kategória az alany számának és személyének, valamint a tárgy számának és személyének az igeen történő kifejezését vizsgálja (a tárgy esetében mind a direkt, mind pedig az indirekt tárgyat külön-külön figyelembe véve). Mivel később kifejtendő, tundrai nyenyecre vonatkozó vizsgálataim nem érintik a grammatikai nem, az idő és az igemód kifejezésének a kérdését, és csak olyan mértékben terjednek ki az ige vonzatkörét, igenemét vagy aspektusát befolyásoló morfémaakra, amennyire az az egyes igeragozások tulajdonságaival kapcsolatba hozható⁴, a továbbiakban Bybee eredményeinek csak az alany, illetve a tárgy számának és személyének a kifejezésével kapcsolatos részét ismertetem.

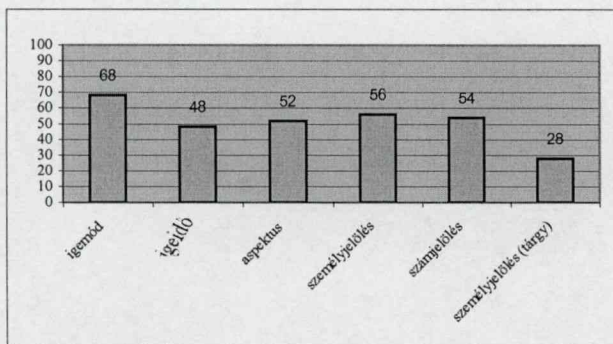
Annak ellenére, hogy Bybee – mint minden fő kategóriához – az alany számának és személyének, valamint a tárgy számának és személyének a kategóriájához is hozzárendelte annak az inflexiónak a típusát, amellyel az az egyes nyelvekben kifejeződik, ezt kutatási eredményeinek közzétételekor nem közli részletesen. Éppen ezért

⁴ A tundrai nyenyecben az egyes igeragozások használata szorosan összefügg a mondatban megjelenő tranzitivitással. (Az igeragozások használatát a tranzitivitás mértéke természetesen nem kizárólagosan határozza meg.) Mivel a tranzitivitás erősödésével nemcsak az igeragozás megválasztása, hanem az aspektus, az igenem és esetlegesen az ige vonzatköre is változik, az igeragok és az említett kategóriák pontos szétválasztása véleményem szerint nem lehetséges.

csak annyi információ áll rendelkezésünkre, hogy a szerző által vizsgált nyelvekben milyen arányban szerepel inflexióként az említett két kategóriát kifejező morféma.

Bybee kutatásai alapján valószínűsíthetjük, hogy az igei inflexiók megléte egy nyelvben nagyban függ a vizsgált nyelv típusától. Az analitikus nyelvekben tehát lényegesen kisebb arányban fedezhetők fel inflexiók toldalékok, mint a szintetikusokban. A Perkins-féle adattár szerint a nyelvek 28%-a egyáltalán nem rendelkezik igei inflexióval. Ezekben a nyelvekben a másutt inflexiók morfémákként jelentkező kategóriákat a szintaktikai eszközökön túl képzőkkel, összetétellel vagy reduplikációval fejezik ki (vö. Bybee 1985: 45).

Amint az az igei inflexiók hiányának mértékére vonatkozó adatból is látszik, a Perkins-féle minta nyelveinek a tanúsága szerint sokkal több nyelvben fordul elő az inflexiók kifejezőmód, mint amennyiben nem. A legnagyobb arányban megfigyelhető, inflexióval kifejezett kategória a vizsgált nyelvekben az igemódé, amelyet rögtön a személyé és a számé követ. Bybee egy másik kimutatása szerint a vizsgált nyelvek 72%-a rendelkezik aspektust, időt, illetve módot kifejező inflexiók morfémákkal, míg alanyra utalókkal csak 56%-uk. Azokban a nyelvekben, ahol az alany számát és személyét inflexiók fejezik ki, ezek a kategóriák általában nem választhatók el egymástól, mivel ugyanaz a (legalábbis szinkrón szempontból már elemezhetetlen egységet alkotó) morféma jelöli őket. Ugyanez a helyzet a tárgy számát és személyét kifejező igei inflexiókkal is, amelyek gyakoriságukat tekintve jóval ritkábbak: a vizsgált nyelveknek mindössze 28%-ában fordultak elő.

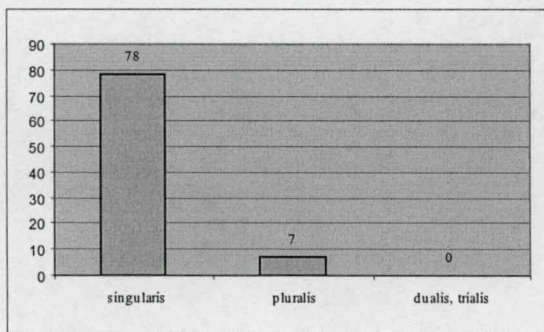

1. ábra A leggyakoribb inflexiók toldalékok megoszlása

a Perkins-féle adattár nyelveiben (vö. Bybee 1985: 30)

A vizsgált anyagban a számra és személyre utaló igei inflexiók szóbeli helyzetéről elmondható, hogy a szóalakok végén található meg, tehát megelőzik őket az aspektust, az időt, és a módot jelölő morfémák.⁵ Ez a sorrend egybevág az említett inflexiók előfordulási / megjelenési hierarchiájával, amelyet Greenberg (1963) kimutatott (l. 2.2.1.), Bybee pedig megerősített. Mivel az alany (tárgy) számát és személyét kifejező morfémák az igeitől a többi toldaléknál távolabb helyezkednek el, a Perkins-féle adattárban nincs példa olyan nyelvre, amelyben pusztán valamilyen tőalternáció fejezné ki ezeket a kategóriákat (Az, hogy az ilyen toldalékok kapcsolódása esetlegesen tőalternációt hoz létre, természetesen nem zárható ki.).

Arra nézve, hogy ha egy nyelv rendelkezik számot és személyt kifejező igei inflexiókkal, azok közül melyik a jelölt, illetve melyik az, amelyik a legnagyobb arányban szerepel jelöletlenként, szintén fontos adatokat találunk Bybee eredményei közt (l. bővebben 54). Az általa vizsgált nyelvek igein a számjelölések közül 78%-ban az egyes szám szerepelt jelöletlenül, és csak 7%-ban a többes szám. Azokban a nyelvekben, amelyek duálissal vagy triálissal is rendelkeztek, ezek a számok sehol sem maradtak jelöletlenül.

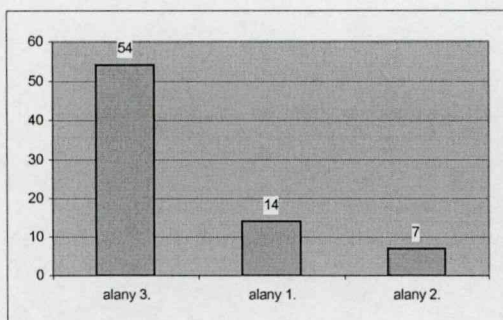

2. ábra Az igeiken számot kifejező inflexiók jelöletlenségének összehasonlítása

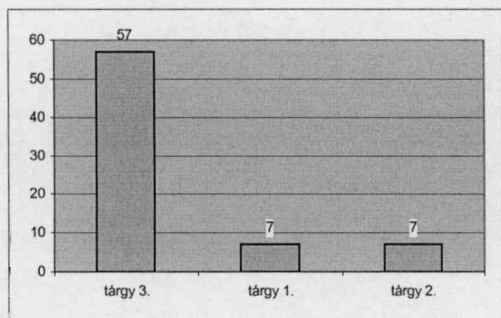
A személyjelölésnél a szerző mind az alany, mind a tárgy személyére eltérő adatokat kapott. Az alany személyének az esetében a harmadik személy a nyelvek 54%-ában jelent meg zérómorfémaként, és az első személy is viszonylag magas arányban,

⁵ Itt imét megjegyzem, hogy a tundrai és az erdei nyenyecben, ill. az enyecben a fent vázolt tendenciával ellentétben van olyan jelmorféma (a múlt idő jele), amely a szóalak végén fordul elő. (vö.

14%-ban szerepelt mint jelöletlen. A második személyt a vizsgált nyelvek 7%-a jelölte zérómorfémával. Azokban a nyelvekben, amelyekben az igéken a tárgy személyét inflexió jelölheti, a tárgy személyét kifejező inflexióknál a legnagyobb arányban (a nyelvek 57%-ában) szintén a harmadik személy volt a jelöletlen, az első, illetve a második személy pedig 7-7%-kal szerepelt.

3. ábra Az igéken az alany személyét kifejező inflexiók jelöletlenségének összehasonlítása

4. ábra Az igéken a tárgy személyét kifejező inflexiók jelöletlenségének összehasonlítása

Mint az a fentiekből kitűnik, Bybee vizsgálata átfogó képet ad az igéken az alany (tárgy) számát és személyét kifejező igei inflexiók megjelenési / előfordulási gyakoriságáról, a szóalakokban való elhelyezkedésükről, illetve arról, hogy közülük melyik szerepel a legnagyobb arányban jelöletlenül.

2.3. Az igeragozás kialakulása

Az igéken az alany számát, személyét (nemét), esetenként a tárgy számát és személyét jelölő inflexiók, amelyeket a szóalakban elfoglalt pozíciójuk alapján a továbbiakban igei személyragokként említek, igen gyakran morfológizációs folyamat eredményei. Az eredetüket tehát egyéb grammatikalizációs jelenségek mintájára lexémákban kereshetjük, amelyek az igeragok személy- és számjelölő funkciójának megfelelően a mondat alanyának a számát és személyét képesek kifejezni. Ezek a lexémák a személyes névmások, amelyek a morfológizációs folyamat során kliticizálódnak, majd később valódi raggá válnak:

LEXÉMA > KLITIKUM > AFFIXUM

A személyes névmások morfológizációja számos nyelvben vizsgálható, hiszen az igeragok többségét történetileg elemezve a személyes névmásokig juthatunk el. Egyes nyelvekben, mint például a következőkben bemutatott burjátban, a személyes névmások grammatikalizációja csak a legutóbbi időkben, a modern burját nyelv kialakulásakor ment végbe. Kimutatható, hogy a régi burjátban igeragok nem voltak, hanem helyettük az ige megelőző személyes névmás jelölte a mondatban az alany számát és személyét. A személyes névmások morfológizációja a nyelvben már lezajlott, de talán viszonylagos újkeletűségének köszönhetően az igei személyragokon alaposabb történeti vizsgálatok nélkül is világosan felismerhető a személyes névmási eredet:

		személyes névmás	igetalak	jelentés
Singularis	1.	<i>би</i>	<i>ябанаб</i>	‘megyek’
	2.	<i>ши</i>	<i>ябанаши</i>	‘mész’
	3.	<i>[тэрэ]</i>	<i>ябана</i>	‘megy’
Pluralis	1.	<i>бидэ</i>	<i>ябанабди</i>	‘megyünk’
	2.	<i>та</i>	<i>ябанат</i>	‘mentek’
	3.	<i>тэдэ</i>	<i>ябана / ябанад</i>	‘mennek’

8. táblázat Személyes névmások és igeragok a burjátban⁶

⁶ A burját igeragozással kapcsolatos információkért, illetve a nyelvi adatokért ezúton is köszönetet mondok az anyanyelvi kompetenciával rendelkező Khabtagaeva Bajarmának.

A burját adatokkal szemléltetett jelenségekhez hasonlók számos más agglutináló nyelvben megfigyelhetők. Mivel azonban tudjuk, hogy a világnak igen sok nyelvében nincsenek személyragok, az alany számának és személyének az egyértelműsítése mégsem okoz problémát, sőt olyan nyelveket is ismerünk (mint az imént példaként felhozott burját), amelyekben igeragok nem voltak, így az igeragozás csak később fejlődött ki, felvetődhet az a kérdés, hogy miért és hogyan indul el az a grammatikalizációs folyamat, amely során az igeragozással mindaddig nem rendelkező nyelvekben kialakulhat az igeragozási rendszer.

Comrie (1980) a mongol birtokos személyragokkal kapcsolatban három olyan lehetséges okot nevez meg, amelyek a személyes névmások morfológizációját elősegíthetik. Az egyik indítók az agglutináló nyelvek egyfajta egységesítő törekvésében keresendő: mivel a toldalékolás amúgy sem idegen az ilyen típusú nyelvek természetétől, az addig nem ragozott szóosztályok a többi szó mintájára szuffixumokat kezdenek kapni. Comrie második okként prozódiai jelenségeket jelöl meg. A mongol nyelvekben ugyanis egy szintaktikai egység fejt nem előzheti meg hangsúlytalan elem, így ha a beszélő a birtokviszony birtokosra utaló elemét kívánja kiemelni, más alakot kell használnia, mint ha a birtokolt elem lenne a hangsúlyozandó. Ez utóbbi esetben a birtoknak meg kell előznie a birtokost, ami legalábbis sorrendileg már lehetőséget ad a morfológizáció elkezdődésére.

klasszikus mongol	<i>minü morin</i> 'az ÉN lovam' (Comrie 1980: 90)
	<i>morin minü</i> 'az én LOVAM' (uo.)
kalmük	<i>mörem</i> 'lovam' (uo.)
	<i>minī mörem</i> 'az én lovam' (uo.)

A harmadik lehetséges indítók szintaktikai, és az egyes nyelvek alapszórendjével áll összefüggésben. Ha ugyanis egy nyelv alapszórendje VO, akkor rendszerint megengedhető, hogy a szintaktikai egységek fejt és annak közvetlen bővítményeit egyéb szavak válasszák el egymástól. Ha tehát a birtokos megelőzi a birtokot, a két elemnek nem kötelező közvetlenül egymás mellett állnia. Ez a lehetőség viszont nem áll fenn, ha a birtokos a birtok mögé kerül, így ilyen használat esetén sorrendjük és együttes megjelenésük állandósul.

Természetesen nem várható el, hogy a Comrie által a mongol nyelvek birtokos személyragozásának kialakulásával kapcsolatban felvázolt lehetőségek egyformán érvényesek legyenek minden grammatikalizációs folyamatra, de véleményem szerint ezek az indokok a birtokos személyragozás mellett az igeragozás kialakulásában is fontos szerepet játszhattak, hiszen a két jelenség közti lényegi különbség mindössze abban áll, hogy a birtokos személyragok bázisa névszó, az igeragoké pedig ige.

Amint azt a következőkben látni fogjuk, az uráli nyelvekben meglévő igeragozási rendszerek, attól függetlenül, hogy egy adott nyelvben egy vagy több paradigma alakult-e ki, többnyire az alapnyelvre feltett személyes vagy mutató névmások morfológizációjának az eredményei. (Természetesen nem vezethető vissza minden egyes igerag az alapnyelvi névmásokra, hiszen a teljes paradigmák kialakulásában más nyelvi elemek, pl. képzők, vagy akár az analógia is komoly szerepet játszott.)

3. A tundrai nyenyec igeragozás kialakulása

A tundrai nyenyec igeragozások kialakulása nem csupán az alapnyelvi örökségnek köszönhető. Ugyancsak fontos szerepet játszott benne a nyelvi környezet, valamint a nyelvben számos, belső hatásra bekövetkezett változás is. A mai tundrai nyenyecben meglevő igeragozások lehetséges alapnyelvi eredetének vizsgálatához a továbbiakban felvázolom és röviden áttekintem az uráli nyelvek igeragozási rendszereit. Mivel (mint azt a későbbiekben részletesen is kifejttem) a tundrai nyenyec igeragozások lényegüket tekintve visszavezethetők az alapnyelvig, az uráli nyelvek igeragozásai közt mutatom be őket, az egyéb uráli nyelvekben megtalálható, hasonló igeragozásokkal összehasonlítva.

Ahogy a tundrai nyenyec nem választható el az areájába tartozó és a nyelvre külön élete során is hatást gyakorló rokon nyelvektől (pl. osztják, zürjén, enyec, nganaszan), ugyanúgy nem emelhető ki nyelvi areájának a hozzá tipológiailag igen hasonló, de nem rokon nyelvei közül sem. Ezért az uráli nyelvek igeragozásainak ismertetése után röviden kitérek a jukagir, a jakut, az evenki és a csukcs nyelvek igeragozási rendszereire is. Vázlatosan bemutatom továbbá a két igeragozási rendszert is, amely bár tipológiailag nem kapcsolható a nyenyechez, mégis több vonatkozásban kimutatható, hogy hatást gyakorolt a szamojéd nyelvekre.

3.1. Igeragozás az uráli nyelvekben

Mint ismeretes, az uráli nyelvek között akad, amelyik az indeterminált mellett determinált igeragozást is megkülönböztet, így az igei személyragokkal nemcsak az alany számára és személyére tud utalni, hanem a tárgy számára és személyére is.

Tárgyas ragozás a balti-finn nyelvekben nem mutatható ki. A permi nyelvekben vannak arra utaló jelek, hogy egy esetleges régebbi nyelvállapotban, ha korlátozott mértékben is, de volt lehetőség a tárgyas és a tárgyatlan igealakok megkülönböztetésére (Rédei 1998–1999: 125), és igen feltételesen ugyan, de a cseremiszenben is kimutathatók olyan igealakok, amelyek a tárgy igeén történő kifejezésére engednek következtetni (l. Mikola 1998–1999: 121). Determinált igei paradigma a mordvinban, az obi-ugor

nyelvekben, a magyarban, illetve a szamojéd nyelvekben különül el. Ez utóbbi nyelvcsalád északi ágában azonban nemcsak két, mind morfológiailag, mind funkció szerint megkülönböztethető konjugációt ismerünk, hanem hármát, mivel minden északi-szamojéd nyelvben előfordul a reflexív-mediális igeragozás is. Ehhez – Helimski elemzését (1982: 70–83) lényegében elfogadva – legalábbis szerepkörét tekintve igen közel áll a magyar ikes ragozás, illetve a balti-finnben kimutatható, Posti (1961, 1980) által reflexívként kategorizált, többnyire mediális szemantikájú igéken előforduló igeragok rendszere. Mivel mind a tárgyas, mind a reflexív-mediális ragozás (esetenként nem teljes paradigmák!) egyes uráli nyelvekben előfordulnak, másokban nem, mindenképpen felvetődik a kérdés, hogy alapnyelvi igekategóriákról / ragozástípusokról kell-e beszélnünk, vagy az egybeesések csupán a véletlennek köszönhetők.

Az uralisztikában a tárgyas ragozás alapnyelvi eredetére vonatkozó szakirodalom meglehetősen nagy. Egyes kutatók (pl. Janhunen 1982: 35, Honti 1996) szerint már az alapnyelvben is megvolt a határozott tárgy igeraggal történő kifejezésének a lehetősége. Más nyelvészek (pl. Hajdú 1966: 74–77) elfogadják a tárgyas igeragozás alapjainak a meglétét, míg pl. Keresztes (1999) a mordvin alapján főleg belső fejleménynek tartja a determinált paradigma kifejlődését, és az uráli alapnyelvre kizárólag a Sg3 igeragot tartja az igei személyragok közül valószínűsíthetőnek. A reflexív-mediális ragozás eredetének felderítésére is történtek már kísérletek (Posti 1980, Mikola 1984, 1988), ám a tárgyas ragozás problematikájától eltérően ez nem talált nagyobb visszhangra az uralisztikában.

Az uráli nyelvek az alapján, hogy milyen konjugációtípusokkal rendelkeznek, négy csoportba sorolhatók. Az első csoportot azok a nyelvek alkotják, amelyekben csak egy konjugáció található meg: az indeterminált⁷ (pl. lapp). A következő csoportba tartoznak az indeterminált és determinált ragozással rendelkező nyelvek (pl. mordvin). A harmadikba az indeterminált és reflexív-mediális igeragozásokat megkülönböztető nyelvek tartoznak (pl. vepsze), a negyedikbe pedig azok a nyelvek, amelyekben az

⁷ Az „indeterminált” elnevezés ebben a helyzetben nem a legszerencsésebb, hiszen a csak egyetlen konjugációval rendelkező nyelvek esetében a meglévő igeragozás természetesen nem csupán indeterminált, hanem általános. Ugyanez mondható el a harmadik csoport nyelveivel kapcsolatban is, hiszen az indeterminált és reflexív-mediális konjugációkat megkülönböztető nyelvekben a két ragozás nem determináltsága folytán állítható egymással oppozícióba. A terminológiai egységesség érdekében azonban mégsem változtattam meg az egyes nyelvekben érvényes funkció szerint az igeragozásokra vonatkozó elnevezéseket.

indeterminált, a determinált, és a reflexív-mediális konjugációk egyaránt megtalálhatók (pl. nganaszan).

3.1.1. A csak egyféle igeragozással rendelkező uráli nyelvek

Annak az eldöntése, hogy a ma élő uráli nyelvek közül melyik rendelkezik csak egy igei paradigmával, meglehetősen problematikus. Ha ugyanis az irodalmi nyelveket vizsgáljuk (ahol ilyen létezik), egészen más eredményt kapunk, mint akkor, ha az egyes nyelvjáráások adatait is figyelembe vesszük (pl. észt). Nem ritka ugyanis sem a determinált, sem a reflexív-mediális ragozások esetében, hogy az egyes nyelvekben nem teljes paradigmákat találunk, hanem csak néhány olyan – sokszor nyelvjárási – igealakot, amely a ragozás (legalábbis részleges) meglétére enged következtetni. Az uráli nyelvek igeragozásainak áttekintésekor ezért felhasználok mind a nyelvjárási adatokat, mind pedig a nem teljes paradigmákat, és ezeket az adott igeragozás meglétének a bizonyítékaként kezelem.

A fenti kiegészítések figyelembevételével elmondható, hogy az egyetlen uráli nyelv, amelyben csak egy konjugációtípus található meg, a lapp. Mégis ebbe a csoportba sorolom a finnt, a karjalait, a permi nyelveket és a cseremiszt is. A permi nyelvek és a cseremiszt esetében ugyanis a mai nyelvállapotban semmiképp sem különíthető el két, funkciója szerint különböző ragozási típus, az ide tartozó balti-finn nyelvekben és nyelvjáráásokban pedig nincs valódi reflexív-mediális ragozás, hanem csak a reflexivitásra utaló képzők és az igeragok összekapcsolódásával létrejövő igei végződésesek, amelyek nem tekinthetők önálló igei paradigmának.

3.1.1.1. A lapp igeragozási rendszert a többi uráli nyelvéhez hasonlóan nem kívánom részletesen bemutatni, így csak a jelen idő indicativusi igealakokat közlöm a táblázatokban, hiszen ennyi is szemlélteti az igeragok egy- vagy többféleségét.

gārrât ‘befűz’ (Lakó 1986: 92)

Singularis	1.	<i>gārâm</i>
	2.	<i>gārâk</i>
	3.	<i>garra</i>
Dualis	1.	<i>gārri</i>

	2.	<i>gārrābæt'te</i>
	3.	<i>gārrābâ</i>
Pluralis	1.	<i>gārrâp</i>
	2.	<i>gārrâbēttit</i>
	3.	<i>gārrik</i>

9. táblázat A lapp igeragozás

3.1.1.2. A zürjénben és a votjákban a mai nyelvállapotban egy igei paradigma van meg:

zürjén *šet-* 'ad' (Rédei 1978: 81)

Singularis	1.	<i>šeta</i>
	2.	<i>šetan</i>
	3.	<i>šete</i>
Pluralis	1.	<i>šetam</i>
	2.	<i>šetannid, šetad</i>
	3.	<i>šetenj</i>

10. táblázat A zürjén igeragozás

votják *mĭnĭnĭ* 'menni' (Csúcs 1990: 51)

Singularis	1.	<i>mĭniško</i>
	2.	<i>mĭniškod</i>
	3.	<i>mĭne</i>
Pluralis	1.	<i>mĭniškom(i)</i>
	5.	<i>mĭniškodj</i>
	3.	<i>mĭno</i>

11. táblázat A votják igeragozás

Bár a mai nyelvállapotban sem a zürjén, sem a votják nem rendelkeznek determinált igeakalokkal, Rédei (1998–1999: 125) véleménye szerint történetileg mégis kimutatható, hogy „a tárgyias igeragozás valaha a permi nyelvekben is kifejlődően volt, de ez a

folyamat később megrekedt⁸. Az említett folyamat a mordvin determinált ragozás kialakulásának egyik lehetséges módjához hasonlóan (l. 3.1.2.3.) a permi nyelvekben is a múlt időben, 3. személyben indulhatott el, és eredetileg a cselekvés perfektív-rezultatív voltával függhetett össze.

Megjegyzendő továbbá, hogy a votjákban lehetőség van arra, hogy az igerag a *-šk-* képzőelemmel kibővítve az ige alapjelentésénél mindenképp intranszitivabb, legtöbbször reflexív és mediális jelentést fejezzen ki⁹. Mivel azonban a képző + igerag ilyen típusú kapcsolata még a karjalai reflexív-mediális igei végződéseknél is kevésbé tekinthető önálló igeragtípusnak, a votjákat nem sorolom azok közé az uráli nyelvek közé, amelyek több igeragozási típussal rendelkeznek.

3.1.1.3. A cseremiszen az eddigiektől eltérően két konjugációtípus különböztethető meg, de ennek funkcionális jelentősége az újabb szakirodalom szerint nincs. Eszerint a nézet szerint az első konjugációba a mássalhangzós tövű igeik tartoznak, a másodikba a magánhangzós tövűek. Mégis megemlítendő Szerebrennyikovnak az az erősen vitatott elmélete, hogy az első konjugációba tartozó igeik többségükben intranszitivok, a másodikba tartozók pedig inkább tranzitív igeik. Ez alapján a permi nyelvekhez hasonlóan a cseremiszen sem zárható ki – amint azt Mikola (1998–1999: 121) óvatosan állítja – hogy a tárgy jelölésének az igei legalábbis a lehetősége kezdett kialakulni. Így a második konjugációban, a praeteritum imperfectum Sg3-ban jelentkező *š*-ragos igealak egy régebbi nyelvállapotban a tárgyas, illetve a tárgyatlan igeik esetleges megkülönböztetésére szolgálhatott.

Mivel azonban a mai nyelvállapotban igen bizonytalan az igeik, illetve a konjugációtípusok ilyenféle megosztásának a jogosultsága, a cseremiszt a permi nyelvekhez hasonlóan a csak egyféle, azaz indeterminált igeragozást ismerő uráli nyelvek csoportjába sorolom.

⁸ A mai zürjénben megfigyelhető, hogy praet.Sg3-ban egy *s* elem jelentkezik, amely hangtanilag szabályos folytatása a PU **sV* személyes névmásnak. Rédei (1989: 199) szerint az említett *s* alapvetően tranzitív igeiken fordul elő, bár analógiás okokból előfordul, hogy intranszitivakon is megtalálható.

⁹ Kozmács Istvánnak köszönetet mondok szíves közléséért.

tolam ‘jövök’; *ilem* ‘élek’ (Bereczki 1990: 53)

		keleti nyelvjárás		nyugati nyelvjárás	
		I. konjugáció	II. konjugáció	I. konjugáció	II. konjugáció
Singularis	1.	<i>tolam</i>	<i>ilem</i>	<i>tolam</i>	<i>əlem</i>
	2.	<i>tolat</i>	<i>ilet</i>	<i>tolat</i>	<i>əlet</i>
	3.	<i>toleš</i>	<i>ila</i>	<i>toleš</i>	<i>əlä</i>
Pluralis	1.	<i>toləna</i>	<i>ilena</i>	<i>toləna</i>	<i>əlenä</i>
	2.	<i>toləda</i>	<i>ileđa</i>	<i>toləda</i>	<i>əleđa</i>
	3.	<i>tolət</i>	<i>ilat</i>	<i>tolət</i>	<i>əlät</i>

12. táblázat A cseremisz igeragozás

3.1.1.4. Az egyféle konjugációval rendelkező uráli nyelvek csoportjába sorolható balti-finn nyelvek közül a finnből és a karjalaiból idézek példákat. A finn irodalmi nyelvben egy igei paradigma van:

istua ‘ül, leül’

Singularis	1.	<i>istun</i>
	2.	<i>istut</i>
	3.	<i>istuu</i>
Pluralis	1.	<i>istumme</i>
	2.	<i>istutte</i>
	3.	<i>istuvat</i>

13. táblázat A finn igeragozás

A karjalaiban szintén egy igei paradigma mutatható ki. A reflexív, illetve mediális szemantikájú igékhez a karjalaiban rendszerint egy reflexivitást / medialitást kifejező képzőelem kapcsolódik, majd ezt követik az igei személyragok, ugyanúgy, ahogy az egyes finn nyelvjárásokban is megfigyelhető (l. Posti 1980). Így pl. a déli-észttől eltérően nem mondható el róla, hogy önálló reflexív-mediális konjugációval rendelkezne, hiszen azok az igei formák, amelyeket Mikola (1984: 398) reflexív ragozású alakként kategorizál, mindössze képzett igék.

karjalai (tihvini nyj., idézi: Mikola 1984: 398–399):

Sg1	<i>istuočen</i> ‘leül+reflVxSg1’
Sg2	<i>šuořiečet</i> ‘készülődik+reflVxSg2’
Sg3	<i>istuoččō</i> ‘leül+reflVxSg3’
PI1	<i>luadiečemma</i> ‘átöltözik+reflVxPI1’
PI2	<i>eľättel’iečet’tä</i> ‘él (valahol)+reflVxPI2’
PI3	<i>kattuačetaa</i> ‘beburkólózik / betakarózik +reflVxPI3’

14. táblázat Karjalai mediális igealakok

3.1.2. Az indeterminált – determinált konjugációkat megkülönböztető uráli nyelvek

Az uráli nyelvek közül kétféle – indeterminált és determinált – igeragozással az obi-ugor nyelvek mellett a mordvin, a szölkup, valamint esetleg két, mára kihalt déli-szamojéd nyelv, a mator és a kamassz rendelkezik. Mindezeken túl elmondható, hogy bár a szölkupban megtalálható az északi-szamojéd nyelvekre jellemző reflexív-mediális igeragozás jellegzetes *j*-elemének a reflexív szerepkörű folytatása képzőként, a mai nyelvállapotra semmiképp sem lenne helytálló megállapítás az, hogy a szölkupban nem két, hanem három igeragozási típus van. A kamasszban és a matorban, amennyire erre a rendelkezésünkre álló fennmaradt adatokból következtetni lehet, két igeragozást találhatunk: az indetermináltat és a determináltat.

3.1.2.1. A vogul és az osztják determinált igealakok kifejezik az alany számát és személyét, valamint a tárgy számát, ugyanakkor a tárgy személyét pontosabban nem határozzák meg. A determinált ragozás mindkét obi-ugor nyelvben csak néhány (főként északi) nyelvjárásban található meg teljes paradigmában.

vogul *toti* ‘hoz’ (Kálmán 1976: 58):

	Indeterminált	Determinált		
		egy tárgy	két tárgy	több tárgy
Sg1	<i>totē^γm</i>	<i>totil^um</i>	<i>totija^γm</i>	<i>totijan^um</i>
Sg2	<i>totē^γn</i>	<i>totilⁿ</i>	<i>totija^γn</i>	<i>totijan</i>

	Indeterminált	Determinált		
		egy tárgy	két tárgy	több tárgy
Sg3	<i>toti</i>	<i>totite</i>	<i>totijaɣə</i>	<i>totijane</i>
Du1	<i>totimen</i>	<i>totil^umen, totilamen</i>	<i>totijaɣmen</i>	<i>totijanamen</i>
Du2	<i>totēɣən</i>	<i>totilən</i>	<i>totijaɣən</i>	<i>totijan</i>
Du3	<i>totēɣ</i>	<i>totiten</i>	<i>totijaɣen</i>	<i>totijanen</i>
Pl1	<i>totew</i>	<i>totiluw</i>	<i>totijaɣuw</i>	<i>totijanuw</i>
Pl2	<i>totēɣən</i>	<i>totilən</i>	<i>totijaɣen</i>	<i>totijan</i>
Pl3	<i>toteɣət</i>	<i>totijanəl</i>	<i>totijaɣənəl</i>	<i>totijanəl</i>

15. táblázat: A vogul indeterminált és determinált igei paradigmák

osztják *tu-*, *tuɣ* ‘hoz’ (Honti 1984: 107):

	Indeterminált	Determinált		
		egy tárgy	két tárgy	több tárgy
Sg1	<i>tulôm</i>	<i>tulim</i>	<i>tulôɣlam</i>	<i>tullam</i>
Sg2	<i>tuwân</i>	<i>tulin</i>	<i>tulôɣlan</i>	<i>tullantul</i>
Sg3	<i>tuwəl</i>	<i>tultê</i>	<i>tulɣəl</i>	<i>tulêl(lə)</i>
Du1	<i>tulmân</i>	<i>tulimân</i>	<i>tulôɣlamən</i>	<i>tullamən</i>
Du2	<i>tulêtân</i>	<i>tulâtân</i>	<i>tulôɣlin</i>	<i>tullin</i>
Du3	<i>tulɣên</i>	<i>tulâtên</i>	<i>tulôɣlin</i>	<i>tullin</i>
Pl1	<i>tulôɣ</i>	<i>tulurɣ</i>	<i>tulôɣlôɣ</i>	<i>tullôɣ</i>
Pl2	<i>tultêɣ</i>	<i>tulâtên</i>	<i>tulôɣlin</i>	<i>tullin</i>
Pl3	<i>tuwêlt</i>	<i>tulil</i>	<i>tulôɣlal</i>	<i>tullal</i>

16. táblázat Az osztják indeterminált és determinált igei paradigmák

3.1.2.2.1. A szamojéd nyelvek közül a déli-szamojéd ág három nyelvében, a szölkupban, a kamasszban és a matorban találunk kétféle konjugációt.

Amellett, hogy a szölkupot a vogullal és az osztjakkal együtt ebbe a csoportba sorolom, rögtön azt a kiegészítést kell tennem, hogy a szölkupban a két meglévő igeragozás nem annyira a determináltsággal, illetve indetermináltsággal állhat

kapcsolatban¹⁰, hanem talán inkább az igék vagy esetleg a nyelvi szituáció tranzitivitásával. Hajdú (1968: 144–145) véleménye, amely szerint indeterminált: („intranszitiv”) igeragok mind intranszitiv, mind tranzitiv igékhez járulhatnak, determináltak („tranzitiv”) pedig csak tranzitiv igékhez, bár megállja a helyét, túlságosan általános, így nem segít a szölkup igeragozások használatának megértésében. Meg kell jegyezni továbbá, hogy a szölkup determinált igeragozás használatára, valamint funkciójára vonatkozó szakirodalom távolról sem egységes, a használati szabályszerűségeket pedig – a többi szamojéd nyelvben megkülönböztethető igeragozási típusok funkciójához hasonlóan – a szamojédológiában mindeddig nem sikerült tisztázni. A két szölkup paradigma a következő:

tü- ‘megjön’ : qo- ‘talál’ (Hajdú 1968: 146)

	Indeterminált	Determinált
Sg1	<i>tü-ηak</i>	<i>qo-ηam¹¹</i>
Sg2	<i>tü-ηantĭ</i>	<i>qo-ηal</i>
Sg3	<i>tü-ηa / tü-ηĭ</i>	<i>qo-ηĭtĭ</i>
Du1	<i>tü-ηej</i>	<i>qo-ηej</i>
Du2	<i>tü-ηĭlij</i>	<i>qo-ηĭlij</i>
Du3	<i>tü-ηāqi</i>	<i>qo-ηĭtĭj</i>
Pl1	<i>tü-ηimĭt</i>	<i>qo-ηimĭt</i>
Pl2	<i>tü-ηĭlĭt</i>	<i>qo-ηĭlĭt</i>
Pl3	<i>tü-ηātĭt</i>	<i>qo-ηātĭt</i>

17. táblázat A szölkup indeterminált és determinált igei paradigmák

3.1.2.2.2. A kamasszban két konjugáció különíthető el egymástól: az indeterminált és a determinált. Az igeragozások megoszlásáról, használatáról Castrén (1854: 379), ill. legújabban Klumpp (2002: 49–50, 77–78) leírása alapján alkothatunk véleményt, bár a szerző igen röviden, és nem is nagyon behatóan foglalkozik csak a kérdéssel. Eszerint a kamasszban főként az indeterminált igeragozást használták, és a determinált

¹⁰ Megjegyzendő, hogy Skribnik (2000) igen megalapozottnak tűnő érvelése szerint a tárgy determináltsága, illetve indetermináltsága az eddigi véleményekkel ellentétben a vogulban sem befolyásolja a ragozási típus megválasztását.

¹¹ A szölkupban a személyragok a *-ŋV-* koaffixum segítségével kapcsolódnak az ige-tőhöz.

személyragok még tranzitív igéken is csak ritkán jelentek meg. A két ragozási sor a következő (Donner 1944: 152, 161):

κ᾿ἀνὰζατ᾿ ‘megy’, *κῆσσηῖτ᾿* (*κῆῖσσηῖτ᾿*) ‘megöl’

	Indeterminált	Determinált
Sg1	<i>κ᾿ἀλλᾶτ᾿</i>	<i>κῆυῖτ᾿</i>
Sg2	<i>κ᾿ἀλλᾶλ</i>	<i>κῆυῖτῆλ</i>
Sg3	<i>κ᾿ἀλλᾶι, κ᾿ἀλλᾶ, χαλα</i>	<i>κῆυῖτῆδα, κῆυῖτῆδα</i>
Du1	<i>κ᾿ἀλλᾶβῶι</i>	<i>κῆυῖτῆβῶι</i>
Du2	<i>κ᾿ἀλλᾶλῶι</i>	<i>κῆυῖτῆλῶι</i>
Du3	<i>κ᾿ἀλλᾶδῶι</i>	<i>κῆυῖτῆδῶι</i>
Pl1	<i>κ᾿ἀλλᾶβᾶ᾿</i>	<i>κῆυῖτῆβᾶ᾿</i>
Pl2	<i>κ᾿ἀλλᾶλα᾿, χαλλολα᾿</i>	<i>κῆυῖτῆλα᾿</i>
Pl3	<i>κ᾿ἀλλᾶι᾿</i>	<i>κῆυῖτῆδῦν</i>

18. táblázat A kamassz indeterminált és determinált igei paradigmák

A matorban azon az alapon lehet elkülöníteni két igeragozási típust, hogy bár maguk a szigorú értelemben vett igeragok nem sorolhatók be egynél több ragozási sorba, előttük esetenként mégis más-más praesensjel szerepelhet.

A matorban három praesensjel volt használatos: az *η*, amely a ma élő szamojéd nyelvekben is megtalálható, így nagy biztonsággal tekinthető ősi szamojéd eredetű praesensjelnek, a *j* elem, amely Helimski (1997: 153) véleménye szerint – legalábbis ilyen funkcióban – mator újítás, illetve lehetséges volt ezek mellett a 0-praesensjel is. Ez utóbbi, összevetve a többi szamojéd nyelvvel, szintén tekinthető szamojéd sajátosságnak. A matorban elképzelhető, hogy az eltérő praesensjellel rendelkező igealakok esetleg funkcionálisan is különböztek egymástól. Helimski (1997: 152) szerint:

„Es gibt eine augenscheinliche Disproportion im Gebrauch der ersten zwei Präsensformen bei intransitiven und transitiven Verben. Die meisten Beispiele [...] zeigen uns das *-η*-Präsens bei den Intransitiva, und das *-j*-Präsens bei den Transitiva. Das *-η*-Präsens bei Transitiva findet man nur ungerfähr halb so oft wie jede der zwei obigen Kombinationen, jedoch bleibt die Anzahl der Beispiele groß genug. Schließlich ist die Anzahl der Formen des *-j*-Präsens bei den Intransitiva ganz gering und [...] manche [sind] problematisch.”

Mivel a mator nyelvből teljes paradigmákkal nem rendelkezünk (a fennmaradt anyagok alapján csak a Sg1, valamint a Sg3 igei személyragok állapíthatók meg biztosan), néhány kiragadott példával szemléltetem a mator igeragozást:

джядер-з-амь ‘megy+VxSg1’ (Helimski 1997: 154)

адым-з-а ‘látszik+VxSg3’ (Helimski 1997: 153)

ансысансы-ямь ‘húst süt+VxSg1 (Helimski 1997: 157)

кадь-ямь ‘megöl+VxSg1’ (Helimski 1997: 157)

3.1.2.3. Az uráli nyelvek közül a legösszetettebb tárgyas paradigmával a mordvin rendelkezik. Az erzában és a moksában a tárgynak mind a száma, mind a személye kifejezhető igeraggal. Az igealakok morfológiai felépítettsége az erzában és a moksában egyforma, de mivel a két nyelvjárásban előforduló igealakok közt figyelhető meg különbség, mind az erza, mind a moksa paradigmákat bemutatom (l. Keresztes 1999: 18–19).

erza *palams* ‘csókol’

	Indet.	Det Sg3	Det Pl3	Det Sg2	Det Pl2	Det Sg1	Det Pl1
Sg1	<i>palan</i>	<i>palasa</i>	<i>palasiń</i>	<i>palatan</i>	<i>palatadiź</i>	–	–
Sg2	<i>palat</i>	<i>palasak</i>	<i>palasiť</i>	–	–	<i>palasamak</i>	<i>palasamiź</i>
Sg3	<i>pali</i>	<i>palasi</i>	<i>palasińže</i>	<i>palatanzat</i>	<i>palatadiź</i>	<i>palasamam</i>	<i>palasamiź</i>
Pl1	<i>palatano</i>	<i>palasińek</i>	<i>palasińek</i>	<i>palatadiź</i>	<i>palatadiź</i>	–	–
Pl2	<i>palatado</i>	<i>palasink</i>	<i>palasink</i>	–	–	<i>palasamiź</i>	<i>palasamiź</i>
Pl3	<i>palit’</i>	<i>palasiź</i>	<i>palasiź</i>	<i>palatadiź</i>	<i>palatadiź</i>	<i>palasamiź</i>	<i>palasamiź</i>

19. táblázat Az erza igei paradigmák

moksa (ua.)

	Indet.	Det Sg3	Det Pl3	Det Sg2	Det Pl2	Det Sg1	Det Pl1
Sg1	<i>palan</i>	<i>palasa</i>	<i>palasajńe</i>	<i>palat’ä</i>	<i>palat’ädäź</i>	–	–
Sg2	<i>palat</i>	<i>palasak</i>	<i>palasajt’</i>	–	–	<i>palasamak</i>	<i>palasamašť</i>
Sg3	<i>palaj</i>	<i>palasi</i>	<i>palasińe</i>	<i>palatanza</i>	<i>palat’ädäź</i>	<i>palasamań</i>	<i>palasamaź</i>

	Indet.	Det Sg3	Det Pl3	Det Sg2	Det Pl2	Det Sg1	Det Pl1
P11	<i>palatama</i>	<i>palasašk</i>	<i>palasašk</i>	<i>palat'ädž</i>	<i>palat'ädž</i>	–	–
P12	<i>palatada</i>	<i>palasašt'</i>	<i>palasašt'</i>	–	–	<i>palasaašt'</i>	<i>palasamašt'</i>
P13	<i>palatajt'</i>	<i>palasaž</i>	<i>palasaž</i>	<i>palat'ädž</i>	<i>palat'ädž</i>	<i>palasamaž</i>	<i>palasamaž</i>

20. táblázat A moksa igei paradigmák

A mordvinban Keresztes (1999: 107–108) nézete szerint a rendkívül bonyolult determinált ragozás kiépülésének három lehetséges alapja van. Az egyik az igető és egy agglutinálódott harmadik személyű személyes névmás (esetleg mutató névmás) kapcsolatából alakuló múlt idejű igealak, amely a ragtalan igealakkal (agglutinálódott névmással nem rendelkező, tehát tárgyra nem utaló igetővel) állt opozícióban. A mordvin determinált paradigma kiépülésében ugyancsak fontos szerepe volt az egyes szám második személyű, első személyre utaló imperativusi igealaknak és egy participiumképzőnek is, amely minden bizonnyal tartalmazott egy palatális szibilánst.

3.1.2.4. A fenti ismertetésből látható, hogy azokban az uráli nyelvekben, amelyekben a tárgyas ragozás megtalálható (l. még 3.1.4.), az igealakok morfológiai felépítettsége nagymértékben hasonló, de a paradigmák, igeragok között nem vonható olyan egyértelmű párhuzam, amely a determinált igeragozási rendszer alapnyelvi meglétét alátámasztaná. Mindez azonban nem áll ellentétben azzal a feltevessel, hogy a determinált ragozásnak legalábbis a kezdeményei már az alapnyelvben megtalálhatók voltak. (A determinált igeragozás esetleges alapnyelvi eredetéről l. 3.1.5.)

3.1.3. Az indeterminált és reflexív-mediális igeragozást megkülönböztető uráli nyelvek

Az uráli nyelvcsalád balti-finn ágának néhány nyelvében különböztethetjük meg az indeterminált mellett a reflexív-mediális igeragozást. Bár a reflexív-mediális igeragozás paradigmája ezekben a nyelvekben gyakran nem teljes, és ilyen igealakokkal sokszor csak mint nyelvjárási adatokkal találkozunk, kétségkívül a mai nyelvekben is élő jelenségről van szó.

Bizonyítottan mondható, hogy egyes balti-finn nyelvekben, nyelvjárásokban (pl. vepsze, déli-észt) viszonylag nagy számban fordulnak elő olyan igék, amelyek ragozása (legalább) kijelentő mód egyes, illetve többes szám harmadik személyben különbözik az irodalmi nyelvben használatostól:

déli-észt (Posti 1961: 351–352)

	indeterminált	reflexív-mediális
Sg3	<i>añD 'ad'</i>	<i>kazvaž 'nő'</i>
PI3	<i>añdva?</i>	<i>kazvaze?</i>
Sg3	<i>nägè 'lát'</i>	<i>nežeš 'emelkedik'</i>
PI3	<i>nägèvä?</i>	<i>nežežè?</i>
Sg3	<i>tulè 'jön'</i>	<i>sal'is 'szeret'</i>
PI3	<i>tulèvq?</i>	<i>sal'ize?</i>

21. táblázat A déli-észt Sg3 és PI3 reflexív-mediális igei személyragok

vepsze *pesta* : *pesta* 'mos : mosakszik' (Posti 1980: 111)

	indeterminált	reflexív-mediális
Sg1.	<i>pežen</i>	<i>pežemoi</i>
Sg2.	<i>pežed</i>	<i>pežetoi</i>
Sg3.	<i>pežeb</i>	<i>pežeš</i>
PI1.	<i>pežepei</i>	<i>pežepež</i>
PI2.	<i>pežepei</i>	<i>pežepeš</i>
PI3.	<i>pesta</i>	<i>pežešqi</i>

22. táblázat A vepsze indeterminált és reflexív-mediális igeragozás

(További példákat a balti-finn nyelvekből nem idézek, mert a rendelkezésemre álló adatokból teljes ragozási sort nem tudok összeállítani. A többi balti-finn nyelvre vonatkozó példaanyagot l. Lehtinen 1999, Posti 1961, 1980, Tunkelo 1924.)

A balti-finn nyelvek reflexív-mediális ragozását Lauri Posti vizsgálta mind jelentéstani, mind morfológiai szempontból. Az egyes balti-finn nyelvekben megtalálható harmadik személyű reflexív-mediális igeragok Posti (1980) szerint (Sg)*-*kse(n)*, illetve (PI) *-*kset* alakban rekonstruálhatók, amelyekben a -*k*-elem a jelen időre utal, a -*sen* a

személyragként agglutinálódott alapnyelvi Sg3 személyes névmás. P13-ban a *-t-* elemet Posti többesjelnek tekinti. (Meg kell jegyezni, hogy Posti a balti-finn nyelvekben előforduló reflexív-mediális konjugációt, illetve igealakokat nem tartja feltétlenül alapnyelvi örökségnek, sőt kifejlődését az orosz mediális ragozással hozza kapcsolatba. Mint a továbbiakban látható lesz (l. 3.1.5.), az alapnyelvi eredzetetésnek nincs sem hangtani, sem jelentéstani akadálya, de az orosz nyelv erős hatása a balti-finnre természetesen ebből a szempontból sem zárható ki.)

3.1.4. A három konjugációtípust megkülönböztető uráli nyelvek

Az uráli nyelvek közül a magyar, a nyenyec, az enyec, és a nganaszan rendelkezik három konjugációtípussal: indeterminálttal, determinálttal, valamint reflexív-mediálissal. A magyar, illetve az északi-szamojéd igeragozási rendszerek természetesen nem állnak egyértelmű párhuzamban egymással, de mint a továbbiakból látható lesz, sok közös vonás is kimutatható bennük.

3.1.4.1. A magyarban az indeterminált ragozás mellett megtalálható a determinált ragozás, amely a cselekvés harmadik személyű határozott tárgyára utal. Ha az alany egyes szám első személyben áll, a *-lak* bennfoglaló igeraggal (Lotz 1976:179–184) kifejezhető a második személyű tárgy is.¹²

A reflexív-mediális igeragozási típust a magyarban az ikes ragozás képviseli. Lényegesnek tartom megjegyezni, hogy nem tartom azonosnak a magyar nyelvészeti hagyományban reflexív és mediális igeiként számontartott igeik és az ikes ragozású igeik csoportját. A magyar nyelvészetben ugyanis mind a reflexív, mind a mediális igeik csoportja szemantikailag jóval behatároltabb az egyszerűen csak intranszitivként osztályozott ikes ragozású igeik körénél. (Bővebben l. Károly 1967, E. Abaffy 1978, Forgács 1991, H. Tóth 1996.)

¹² Bár a magyar nyelvészeti hagyomány szerint a *-lak* bennfoglaló igerag nem a tárgyas paradigma része, funkciója alapján mégis idetartozónak tekintem.

	indeterminált	determinált		reflexív-mediális
		harmadik személyre utaló	második személyre utaló	
Sg1	<i>nézek</i>	<i>nézem</i>	<i>nézlek</i>	<i>késem</i>
Sg2	<i>nézel</i>	<i>nézed</i>	–	<i>késel</i>
Sg3	<i>néz</i>	<i>nézi</i>	–	<i>késik</i>
Pl1	<i>nézünk</i>	<i>nézzük</i>	–	<i>késünk</i>
Pl2	<i>néztek</i>	<i>nézitek</i>	–	<i>késtek</i>
Pl3	<i>néznek</i>	<i>nézik</i>	–	<i>késnek</i>

23. táblázat A magyar igeragozások

Amint az a táblázat adatai alapján is látható, a magyarban a reflexív-mediális ragozási típus paradigmája nem teljes: ragjai csak egyes számban különböznek az indeterminált konjugációétól.

3.1.4.2. Az északi-szamojéd nyelvekben az indeterminált mellett szintén megtalálható a determinált és a reflexív-mediális ragozás is. A determinált ragozás morfológiáját tekintve igen hasonló az obi-ugor nyelvekben lévőhöz, tehát alkalmas a harmadik személyre utaló tárgy számának a kifejezésére. Az enyecben és a nyenyecben a többi, determinált paradigmával rendelkező uráli nyelvhez képest különbséget jelent, hogy (ha előfordul az ige) a múlt idő jele nem előzi meg az igei személyragokat, hanem utánuk következik.

A reflexív-mediális igeragozás az uráli nyelvek közül az északi-szamojéd nyelvekben figyelhető meg a legteljesebb formában. A nyenyec, enyec és nganaszan nyelvekben önálló és teljes paradigmát alkot, amely világosan elkülönül a másik két ragozástól.¹³

¹³ Mivel teljes enyec reflexív ragozási példa nem áll rendelkezésünkre, az igealakok felépítése pedig megegyezik a nyenyecével, enyec példákat nem közlök.

(Tundrai) nyenyec (vö. Hajdú 1968: 60–61):

	indeterminált	determinált			reflexív- mediális
	<i>nūs</i> ‘áll’	<i>madās</i> ‘vág’			t’orés ‘felkiált’
		egy tárgy	két tárgy	több tárgy	
Sg1	<i>nūdm’</i>	<i>madāw</i>	<i>madā-(ηa)xajun</i> ¹⁴	<i>madā-jn</i> ¹⁵	t’oréjuw''
Sg2	<i>nūn</i>	<i>madār</i>	<i>madā-(ηa)xajud</i>	<i>madā-jd</i>	t’oréjan
Sg3	<i>nū</i>	<i>madāda</i>	<i>madā-(ηa)xajuda</i>	<i>madā-jda</i>	t’oréj''
Du1	<i>nūni’</i>	<i>madāmi’</i>	<i>madā-(ηa)xajuni’</i>	<i>madā-jni’</i>	t’oréjni’
Du2	<i>nūd’i’</i>	<i>madāri’</i>	<i>madā-(ηa)xajud’i’</i>	<i>madā-jd’i’</i>	t’oréjd’i’
Du3	<i>nūxu’</i>	<i>madād’i’</i>	<i>madā-(ηa)xajud’i’</i>	<i>madā-jd’i’</i>	t’oréjxa’
Pl1	<i>nūwa''</i>	<i>madāwa''</i>	<i>madā-(ηa)xajuna''</i>	<i>madā-jna''</i>	t’oréjna''
Pl2	<i>nūda''</i>	<i>madāra''</i>	<i>madā-(ηa)xajuda''</i>	<i>madā-jda''</i>	t’oréjda''
Pl3	<i>nū''</i>	<i>madādo’</i>	<i>madā-(ηa)xajudo’</i>	<i>madā-jdo’</i>	t’oréjad''

24. táblázat A tundrai nyenyec igeragozások

nganaszan¹⁶ *koðu-tə*- ‘(meg)öl’ (Helimskij 1994: 216):

	indeterminált	determinált			reflexív- mediális
	<i>koðu-tə</i> - ‘megöl’	<i>koðu-tə</i> - ‘megöl’			<i>koðu-tə</i> - ‘megöli (magát)’
		egy tárgy	két tárgy	több tárgy	
Sg1	<i>koðu-təndum</i>	<i>koðu-tətumə</i>	<i>koðu-tətu-gəiñə</i>	<i>koðu-təndañə</i>	<i>kođutə-tanə</i>
Sg2	<i>kođu-tənduy</i>	<i>kođu-təturə</i>	<i>kođu-tətu-gəit’ə</i>	<i>kođu-təndaťə</i>	<i>kođutə-nday</i>
Sg3	<i>kođu-tətu</i>	<i>kođu-tətuđu</i>	<i>kođu-tətu-gəit’ü</i>	<i>kođu-təndaťü</i>	<i>kođutə-tađə</i>
Du1	<i>kođu-tətumi</i>	<i>kođu-tətumi</i>	<i>kođu-tətu-gəiñi</i>	<i>kođu-təndañi</i>	<i>kođutə-tani</i>
Du2	<i>kođu-təturi</i>	<i>kođu-təturi</i>	<i>kođu-tətu-gəit’i</i>	<i>kođu-təndaťi</i>	<i>kođutə-ndati</i>
Du3	<i>kođu-tətugəj</i>	<i>kođu-tətuđi</i>	<i>kođu-tətu-gəit’i</i>	<i>kođu-təndaťi</i>	<i>kođutə-ndati</i>

¹⁴A *ηa* koaffixum *x*-val kezdődő elem előtt kötelezően kapcsolódik az igetőhöz az igei személyragok előtt; a *xaju* elem a tárgy kettes számának a jele. A nyenyec leíró nyelvtan szerint a *madāηaxaju*- a *madā*- általános tő tőváltzata (dual object substem – I. Salminen 1997: 96).

¹⁵A *j* elem a tárgy többségét jelöli. A mai nyenyec leíró nyelvtan szerint a *madāj*- a *madā*- általános tő tőváltzata (special finite stem – I. Salminen 1997: 96).

¹⁶Mivel az igealakok struktúrája azonos, csak a folyamatos aorisztoszi alakokat mutatom be.

	indeterminált	determinált			reflexív- mediális
		egy tárgy	két tárgy	több tárgy	
PI1	<i>koðu-tatumu''</i>	<i>koðu-tatumu''</i>	<i>koðu-tatu-gaiñü''</i>	<i>koðu-təndañü''</i>	<i>kođutə-tanu''</i>
PI2	<i>koðu-taturu''</i>	<i>koðu-taturu''</i>	<i>koðu-tatu-gait'ü''</i>	<i>koðu-təndat'ü''</i>	<i>kođutə-ndatu''</i>
PI3	<i>koðu-təndu''</i>	<i>koðu-tətuđuη</i>	<i>koðu-tətu- gait'üη</i>	<i>koðu-təndat'üη</i>	<i>kođutə-ndatə''</i>

25. táblázat A nganaszan igeragozások

3.1.5. Összefoglalás

Mint az az uráli nyelveknek a ragozási rendszerük alapján elvégzett csoportosításából és rövid bemutatásából kitűnik, a nyelvcsaládba tartozó nyelvek igeragozási rendszerei igen változatosak, de amellett, hogy számos különbség figyelhető meg közöttük, sok párhuzamosságot is találhatunk. A fenti példákban látszik, hogy a legtöbb uráli nyelv többféle konjugációval rendelkezik, és azoknak a nyelveknek a többségében is, amelyekben – legalábbis funkcionálisan – csak egy igeragozási típus található meg, kimutatható, hogy egy régebbi nyelvállapotban elindulóban lehetett egy olyan folyamat, amely a kétféle (indeterminált és determinált) ragozás elkülönítésének a lehetőségére utal.

Azokban az uráli nyelvekben, amelyekben funkcionálisan is kétféle igeragozás figyelhető meg, elmondható hogy az indeterminált paradigma Sg3 alakja a másik – determinált, reflexív-mediális, vagy mindkét – konjugáció Sg3 igealakjához képest jelöletlen, amiből arra következtethetünk, hogy ha az alapnyelvben már létezett többféle igeragozás, akkor az igetőhöz agglutinálódott, grammatikalizálódott, az ige a személyt és számot jelölő szuffixum a nem indeterminált igealakokhoz kapcsolódott. Ez a harmadik személybeli jelöletlen – jelölt szembenállás teremthette meg annak az alapját, hogy a Sg3 mellett a többi számban és személyben is ehhez hasonló oppozíció alakulhasson ki az alapnyelvi eredetű személyes névmások morfológizációjával keletkezett, illetve az egyéb elemekkel jelölt igealakok között. Megerősíti az elmondottakat, hogy azoknak az uráli nyelveknek a többségében, ahol különül egymástól a determinált és az indeterminált, illetve a reflexív-mediális és az indeterminált konjugáció, ugyancsak megfigyelhető az indeterminált kategóriának a másikkal

viszonyított jelöletlen(ebb)sége¹⁷. (Az indeterminált és reflexív-mediális ragozásokat megkülönböztető balti-finn nyelvekben az indeterminált, egyes szám harmadik személyű igerag – legalábbis történetileg – nem zérómorféma, ám mindenképpen elmondható, hogy kevésbé jelölt a megfelelő, testesebb reflexív-mediális igei személyragnál.)

magyar	<i>tör</i>	<i>töri</i>
vogul	<i>toti</i> ‘hoz+0indetVxSg3’	<i>totite</i> ‘hoz+detVxSg3’
osztják	<i>mät</i> ‘ad+indetVxSg3’	<i>mätte</i> ‘ad+detVxSg3’
mordvin	<i>ловны</i> ‘olvas+indetVxSg3’	<i>ловносы</i> ‘olvas+detVxSg3’
nyenyec	<i>mada</i> ^o ‘elvág+0indetVxSg3’	<i>madada</i> ‘elvág+detVxSg3’
enyec	<i>kazä</i> ‘megöl+0indetVxSg3’	<i>kometaza</i> ‘szeret+detVxSg3’
nganaszan	<i>коду-тату</i> ‘megöl+0indetVxSg3’	<i>кодутатуду</i> ‘megöl+detVxSg3’
szölkup	<i>tüηa</i> ‘megjön+koaff. +0indetVsSg3’	<i>čattijitj</i> ‘lelő+detVxSg3’
Dészt	<i>tulë</i> ‘jön+indetVxSg3’	<i>kölëš</i> ‘meghal+refl-medVxSg3’
vepsze	<i>pezëb</i> ‘mos+indetVxSg3’	<i>pezëšë</i> ‘mosakszik+refl-medVxSg3’
magyar	<i>hall</i>	<i>hallik</i>
nyenyec	<i>pudabta</i> ^o ‘(ki)szór+0indetVxSg3’	<i>pudabtey</i> ^o <i>q</i> ‘(ki)szór+refl-medVxSg3’
enyec	<i>manä</i> ‘mond+0indetVxSg3’	<i>nëbrez</i> ‘(oda)fut+refl-medVxSg3’
nganaszan	<i>кодутату</i> ‘megöl+0indetVxSg3’	<i>кодутатадә</i> ‘megöli magát+refl-medVxSg3’

Az uralisztikában (az általános nyelvészethez hasonlóan) elfogadott az a vélekedés, hogy az igei személyragok névmások, legtöbbször pedig személyes névmások

¹⁷ Az osztjákban ez nyelvjárásonként igen eltérően jelentkeznek: egyes nyelvjárásokban egyáltalán nem mondható el, hogy a Sg3 determinált igeragok testesebbek lennének az indetermináltaknál. Példaként nizjami nyelvjárási adatot adok meg.

morfologizálódott és az igetövekhez kapcsolódott alakjai. Azokban az uráli nyelvekben, amelyekben egynél több igei paradigma van, az igeragok sokasága miatt nyilvánvaló, hogy nem csupán személyes névmási, hanem más eredetet is fel kell tételeznünk. A személyes névmás mellett az igeragoknak mutató névmási, és képzői előzményei is lehetnek (pl. mordvin, finn, magyar). Az uráli nyelvekben megtalálható igeragok azonban nem is minden esetben vezethetők vissza az alapnyelvig: igen gyakori, hogy az egyes nyelvek már önálló életük során új igeragokat fejlesztenek ki, vagy a paradigmák között ragkölcsonzés történik.

Azokban az uráli nyelvekben, amelyekben a tárgyias ragozás megtalálható, az igealakok morfológiai felépítettsége nagymértékben hasonló, de annyira semmiképpen sem, hogy az egyes nyelvek paradigmáit, esetleg igeragjait egyértelműen azonos alapra lehessen visszavezetni. Az uráli nyelvtudományban jelenleg az a nézet számít elfogadottnak, hogy az indeterminált mellett a determinált igeragozásnak legalábbis a kezdeményei már az alapnyelvben megvoltak, de maguk a determinált paradigmák már az egyes nyelvek külön életében fejlődtek ki. Némiképp ellentmond ennek Janhunen (1982: 35), aki a pusztán kezdemények feltételezésénél tovább megy, hiszen szerinte

„[...] convincing evidence suggests that in PU there existed a separate objective conjugation, referring to the definite object of a transitive verb. The objective conjugation was formed by substituting the possessive suffixes of the nominal declension for the ordinary verbal endings (actor).”

Mindez viszont – mint az a folytatásból kiderül – nem jelenti annak az állítását, hogy Janhunen a Sg3 determinált igealakon kívül igazolni tudná a determinált igeragok meglétét az uráli alapnyelvben.

Az uralisták véleménye (pl. Rédei 1998–1999, Honti 1998–1999, Janhunen 1989, Helimskij 1982, Hajdú 1973, stb.) egységesnek látszik abban a tekintetben, hogy a nyelvcsalád felbomlásakor az uráli nyelvek keleti csoportjában a tárgyias ragozás kifejlődésben volt. Így, ha teljes paradigmája még nem is különült el, a harmadik személyben már mindenképpen létezett, és a tárgyias ragozás innen kiindulva terjedt tovább a többi személyre, még később számra is. Ez a harmadik személyű szuffixum minden bizonnyal vagy a PU *sš Sg3 személyes névmás, vagy annak tárgyragos alakja lehetett, amit Honti (1998–1999: 109) *sšt-ként rekonstruál. A harmadik személyű személyes névmás agglutinációjával létrejött, tárgyra utaló igealak így oppozícióba

kerülhetett a hozzá képest jelöletlen, tárgyra nem utaló igealakokkal. Ezzel is magyarázható, hogy az uráli nyelvekben a többi számban és személyben is a megfelelő személyes névmásokból létrejött igei személyragok inkább a determinált paradigma számára foglaldtak le, az indeterminált ragozás ragjai között pedig gyakran találunk nem névmási eredetűeket. Természetesen nem minden uráli nyelv indeterminált igeragjaival kapcsolatban mondható el, hogy a determináltakkal szemben gyakrabban nem névmási eredetűek: az északi-szamojéd nyelvekben például a determinált és az indeterminált igeragok ugyanazoknak az alapnyelvi személyes névmásoknak a különbözőképpen módosult folytatásai.

Bár az uraliszikában elfogadott nézet az alapnyelvi indeterminált : determinált ragozás (legalább Sg3-beli) szembenállása, meg kell említenem a magyar indeterminált és determinált opozíció kialakulásával kapcsolatos, ettől némiképp eltérő magyar nyelvészeti álláspontot is (E. Abaffy 1991: 124–132). A magyar történeti nyelvészet ugyanis, annak ellenére, hogy egyetért azzal a nézettel, hogy a determinált paradigma igeragjai az uráli személyes névmásokból alakultak ki, az indeterminált : determinált opozíció kialakulását jóval későbbre, a korai ősmagyar korra teszi. Eszerint a felfogás szerint az uráli személyes névmások morfológizálódásával létrejött paradigma egyfajta általános ragozás lehetett, és csak az ősmagyar kor elején kialakult nyelvi állapotban kezdett a tárgyra utalni. Az ősmagyar kor elején a magyarban a tárgy minden bizonytal jelöletlen volt, hiszen sem az uráli eredetű **-m* tárgyrag nem volt már meg benne, sem a mai tárgyrag, a *-t* nem állandósult még ilyen szerepben. Ha azonban a közlésben határozott tárgy szerepelt, szükségessé vált ennek morfológiai jelölése is. A determináltságot egyrészt a tárgy ragja, másrészt pedig az igei személyragok kezdték jelölni: az uráli Sg3 indeterminált (0-morféma) : determinált (Sg3 igei személyrag) opozícióból kiindulva a többi személyben is a határozott tárgyra kezdtek utalni a már meglévő igei személyragok, az indeterminált paradigma számára pedig újak alakultak ki.

Ez a magyarázat egybevág azzal a Keresztes (1999) által vallott, a mordvin determinált igeragozás kifejlődéséről megfogalmazott állásponttal, amely szerint a determinált ragozás alapjai uráliak, de magának a ragozási sornak a kiépülése a nyelv önálló életében ment végbe. E két nézettel viszont nemigen egyeztethető össze Helimskijnek (1982: 82) az a törekvése, hogy a szamojéd és a magyar igeragok közül olyat is párhuzamba állítson egymással (pl. *indetSg1 -k*), amely a magyar nyelvészetben

elfogadott álláspont szerint nem rendelkezhet (legalábbis a mai szerepének megfelelő funkcióban) uráli alapokkal. (Lényegesnek tartom megemlíteni, hogy az azonos eredetnek hangtani akadály a egyáltalán nincs.) Itt kell szólnom arról is, hogy a szamojéd nyelvekben az indeterminált és a determinált (sőt, a reflexív-mediális – 1. később) igeragozások kialakulását jóval korábbra teszik, mint a finnugor nyelvekben. Eszerint az elképzelés szerint az indeterminált és a determinált paradigma már a protoszamojéd korban elkülönült egymástól, tehát a szamojéd nyelvekben ez a folyamat nem az egyes nyelvek önálló életére tehető.

Véleményem szerint a magyar és a szamojéd igeragok – akár az indeterminált, akár az ikes igeragok – párhuzamba állítása, illetve esetleges azonos alapokra való helyezése nem vethető el csak azért, mert ragaszkodunk a magyar nyelvészetnek ahhoz a felfogásához, amely szerint a magyar determinált igeragokon és az indetSg3 (0!) ragon kívül az ősmagyar kor előtt nyelvünk egyéb igeragokkal nem rendelkezett. Ha ugyanis elfogadjuk Hajdú Péternek azt a feltételezését (1981: 140), amely az uráli **-m* accusativusrag kiveszésének egy lehetséges okát annak egybeesésével, és funkciójának a Sg1 **-m* birtokos személyragba való esetleges rátolódásával, „beleérzésével” magyarázza¹⁸, semmi okunk nem lehet arra, hogy ne fogadjuk el a következőket. Bár a magyar indeterminált igeragok teljes kifejlődése valóban nem történt meg az ősmagyar kor előtt, mégsem tekinthető véletlennek, hogy éppen azokból a képzőkből és jelekből alakultak ki az új igeragok, amelyek már egy ősbib nyelvállapotban is legalább a lehetőségét hordozták az igeraggá válásnak.

Az uráli nyelvcsaládnak, mint láttuk, eddig három, egymástól meglehetősen messze eső ágából sikerült kimutatni olyan igeragozási típusokat, amelyek egy (tágra értelmezett) reflexív-mediális ige csoport igéihez kapcsolódnak, és legalábbis funkciójuk szerint rokonságba hozhatók egymással. Ez a tény mindenképpen felveti azt a kérdést, hogy vajon csupán véletlen egyezésről beszélhetünk ezzel a ragozási típussal

¹⁸ Ez az oka többek között annak, hogy a magyarban jelöletlen lehet a határozott tárgy a *veszem a kalapom*-féle szerkezetekben.

kapcsolatban, vagy esetleg (a determinált ragozáshoz hasonlóan legalább az alapjait tekintve) feltételezhetünk-e alapnyelvi eredetet.

Mind a balti-finn (Posti 1961, 1980), mind a szamojéd (Mikola 1984, 1988, 1997b) reflexív-mediális igéket, illetve ragozásukat érintő kutatások arra az eredményre jutottak, hogy a közös, alapnyelvi eredetnek hangtani akadályja nincs. Mikola (1984: 403, 1988: 255) nézete szerint a determinált ragozás kifejlődésével megegyezően a reflexív-mediális paradigma is a harmadik személyű igealakokon keresztül, fokozatosan alakulhatott ki, először a többi személybe, később számba, és igemódokba sugárzódva át. A balti-finn nyelvekben a harmadik személyű reflexív-mediális személyragok Posti (1980) szerint – amint azt fentebb már említettem – (Sg) **-kse(n)*, illetve (Pl) **-kset* alakban rekonstruálhatók, amelyekben a *-k*-elem a jelen időre utal, a *-sen* a személyragként agglutinálódott alapnyelvi Sg3 személyes névmás, a Pl3-ban jelentkező *-t*-elem pedig többesjel. A **-sen / *-set* ragok Posti (1961: 364) meglátása szerint a balti-finn nyelvekben jelentésük szerint mediálisok voltak, amelyek a **-δa~*-δä* passzív képzővel összekapcsolódva a mai balti-finn passzív alapjává lettek. Az északi-szamojéd nyelvekben a harmadik személyű személyragokat rekonstruálva Mikola (1988: 255) Postihoz hasonló eredményre jut, vagyis a PS (Sg) **-tVn*, valamint (Pl) **-tVt* alapalakra vezeti vissza őket. Ezek a szamojédban szabályos folytatásai a PU **sVn / *sVt* névmásoknak. A szamojéd reflexív-mediális ragozással rokon jelenségnek tartja a magyar ikes ragozást Helimskij (1982: 82) is, amikor az *-ik* igeragot az északi-szamojéd nyelvek megfelelő reflexív-mediális igeragjaival hozza kapcsolatba. Meg kell jegyezni, hogy Mikola (1988: 255) véleményével, amely szerint a balti-finn nyelvekben megfigyelhető reflexív-mediális igeragozás és a szamojéd reflexív-mediális igeragozások közös eredetének a feltételezése elfogadható, nem ért egyet Helimski¹⁹, aki a magyar és a szamojéd ikes, illetve reflexív-mediális konjugáció közös alapokra helyezése mellett érvel, a balti-finn nyelvekben megfigyelhető reflexív mediális ragozásokat pedig újabb fejleménynek tartja. Véleményem szerint a balti-finn reflexív-mediális igeragozás eredetét vizsgálva amellet, hogy természetesen nem zárható ki az orosz hatás erősítő (vagy megtartó) szerepe, semmiképp sem hagyhatjuk figyelmen kívül az igeragokban a

¹⁹ A szerző szíves közléséért ezúton is köszönetet mondok.

Mikola által kimutatott hangtani és funkcióbeli egyezést a szamojéd reflexív-mediális harmadik személyű igeragokkal.

A magyar ikes ragozás idekapcsolása annak ellenére, hogy funkciójában a fentiekkel párhuzamos jelenségnek tekinthető, illetve, hogy az *-ik* személyrag **sš* személyes névmásból és **-kk-* nyomósító elemből (Farkas 1956: 254 szerint névmásképzőből) való eredeztetése legalábbis hangtanilag elképzelhető lenne, csak úgy engedhető meg, ha nem vagy csak részben értünk egyet az ikes ragozás kialakulásáról a magyar történeti nyelvészetben elfogadott állásponttal. A magyar nyelvészeti felfogás szerint ugyanis – Mészöly (1941) érvelését elfogadva – az ikes ragozás alapja a mondat aktuális tagolásának a megváltozása, az *-ik* rag pedig a P13 indeterminált igei személyrag átértékelődésével jött létre. Az ikes ragozás elkülönülése a determinált és az indeterminált ragozás különválásához hasonlóan a korai ősmagyar korban, de még az előtt történhetett meg, és E. Abaffy (1991: 125) véleménye szerint ugyancsak az akkoriban jelöletlen tárggyal hozható összefüggésbe: ez tette lehetővé, hogy a P13 cselekvő igéből Sg3 mediális ige legyen. (Az ábra E. Abaffy 1991: 126 alapján készült.)

<i>Fa</i>	<i>törík.</i>		<i>Fa</i>	<i>törík.</i>
tárgy	T/3. cselekvő ige	→	alany	E/3. mediális ige

Ha elfogadjuk E. Abaffy okfejtését, el kellene fogadnunk azt is, hogy a magyar ikes paradigma nem jöhetett létre előbb, mint az ősmagyar kor korai szakasza, ezért ebben az esetben el kellene vetnünk azt, hogy rokonságban áll a fent bemutatott balti-finn, illetve északi-szamojéd reflexív-mediális kategóriákkal.

Meg kell azonban jegyeznem, hogy az uralisztikában nem általánosan elfogadott az a nézet, amely szerint az ikes ragozás *-ik* ragja a határozott ragozás P13 *-ik* ragjából származik. Bár a „Mészöly utáni” szakirodalom lehetséges magyarázatként említi a tárgy jelöletlenségével, illetve a mondatbeli aktuális tagolás megváltozásával összefüggő elméletet, egyrészt cáfolni igyekszik azt (pl. Farkas 1956), másrészt nem tekinti kellőképpen meggyőzőnek (Mikola 1984: 401) a nyelvi példák igen csekély mennyisége miatt. Ha ugyanis valóban csak ragozásukban különböző kauzatív–mediális ige párokat keresünk a magyarban, akkor a Mikola által is idézett *hall–hallik, tör–törík*, illetve *szeg–szegik* mellett nemigen találunk ilyen példát.

A magyar ikes ragozás és a rokon nyelvi, Sg3-ban esetlegesen fennálló párhuzamosságok véleményem szerint a determinált ragozásban kimutatható rokon vonásokhoz hasonlóan nem a véletlennek köszönhetőek. Bár meggyőzőnek és logikusnak tekinthető az ikes ragozással kapcsolatos, magyar nyelvészeti hagyományban elfogadott álláspont, mégsem hagyható figyelmen kívül az, hogy az ikes ragozással funkciójában megegyező ragozási rendszereket, magukat a ragokat tekintve pedig legalább az Sg3-ban hangtanilag problémamentesen levezethető egyezéseket találunk az uráli nyelvcsalád számos nyelvében. Ezek alapján nem tartom elképzelhetetlennek, hogy ha nem is olyan mértékben, mint a determinált igeragozást, de a reflexív-mediális igeragozás kezdeményeit, vagy legalább kialakulásának a lehetőségét is feltételezhetjük az alapnyelvre.

3.2. Igeragozás a jakut, jukagir, evenki, csukcs és ket nyelvben

A következőkben azoknak a nyelveknek az igeragozási rendszereit mutatom be röviden, amelyeket annak a szibériai nyelvi areának a meghatározó nyelveinek számítanak, amelybe a nyenyec is beletartozik. Mivel az összes, az areában fellelhető török, mandzsu-tunguz, illetve paleoszibériai nyelv igeragozását nincs módomban bemutatni, a következőkben csak a jakut, evenki és ket, valamint a jukagir és a csukcs nyelvekre térek ki, amelyek a tundrai nyenyecet is magába foglaló észak-eurázsiai nyelvészövetség meghatározó nyelvei. Az ismertetendő nyelvek tehát egymással nem állnak rokonságban²⁰: a jakut a török, az evenki a mandzsu-tunguz, a csukcs a csukcs-kamcsatkai nyelvek közé tartozik, a jenyiszeji ket és a jukagir pedig paleoszibériai nyelvek. Annak ellenére viszont, hogy ezeknek a nyelveknek sem egymással, sem a nyenyecel genetikus kapcsolatuk nincs, számos tekintetben hasonló jelenségek figyelhetők meg bennük²¹, amelyek, ha nem is tulajdoníthatók közvetlen hatásnak, mindenképpen egy fennálló nyelvészövetség meglétét igazolják.

²⁰ Dolgozatomnak természetesen nem lehet célja az állásfoglalás abban a kérdésben, hogy a jakut és az evenki rokon nyelvek-e azon az alapon, hogy mindkettő a (kérdéses létjogosultságú) altáji nyelvcsaládba tartozik.

²¹ Pl. irányhármasság a névszóragozásban, a névszók predikatív ragozása stb.

3.2.1. Az egyféle konjugációval rendelkező nyelvek

A fenti nyelvek közül mindegyik rendelkezik igei személyragozással. A jakutban és az evenkiben egyetlen, általános konjugációt találunk.

jakut *бар* ‘megy’ (Korkina 1970: 35)

Singularis	1.	<i>барабын</i>
	2.	<i>бараһын</i>
	3.	<i>барар</i>
Pluralis	1.	<i>барабыт</i>
	2.	<i>бараһыт</i>
	3.	<i>бараллар</i>

26. táblázat A jakut igeragozás

evenki *о* ‘megcsinál’ (Mivel az evenkiben a perfectum a jelöletlen, a táblázatban is perfektív igealakokat közlök. Konstantinova – Lebedeva 1958: 146)

Singularis	1.	<i>ом</i>
	2.	<i>онин</i>
	3.	<i>оран</i>
Pluralis	1.	<i>орав</i>
	2.	<i>оран</i>
	3.	<i>орас</i>

27. táblázat Az evenki igeragozás

A jakutban az egy igeragozási paradigma minden bizonnyal török örökségnek tekinthető, az evenkiben pedig akár az area nyelveihez való idomulásként is értelmezhető, hogy a nyelvcsaládjába tartozó mandzsu-tunguz nyelvek többségétől eltérően rendelkezik igei személyragokkal.

3.2.2. A többféle konjugációval rendelkező nyelvek

3.2.2.1. A csukcsban – más csukcs-kamcsatkai nyelvekhez hasonlóan – az indeterminált mellett egy olyan determinált ragozás különböztethető meg, amellyel

nemcsak a tárgy számára, hanem a személyére is lehet utalni. (A nyelvi adatok: Skorik 1968: 262–264)

	indeterminált <i>чейв 'megy'</i>	determinált <i>лью 'lát'</i>
Sg1.	<i>ты-чейв-ыркын</i>	<i>ты-лью-ркынигым</i> (én téged)
		<i>ты-лью-рких</i> (én őt)
		<i>ты-лью-ркынимык</i> (én titeket)
		<i>ты-лью-ркынэт</i> (én őket)
Sg2.	<i>чейв-ы-ркын</i>	<i>инэ-лью-ркын</i> (te engem)
		<i>лью-ркын</i> (te őt)
		<i>лью-тку-ркын</i> (te minket)
		<i>лью-ркынэт</i> (te őket)
Sg3.	<i>чейв-ы-ркын</i>	<i>инэ-лью-ркын</i> (ő engem)
		<i>нэ-лью-ркын-игым</i> (ő téged)
		<i>лью-ркынин</i> (ő őt)
		<i>нэ-лью-ркынимык</i> (ő minket)
		<i>нэ-лью-ркынитык</i> (ő titeket)
		<i>лью-ркынинэт</i> (ő őket)
PI1.	<i>мыт-чейв-ыркин</i>	<i>мыт-лью-ркынигым</i> (mi téged)
		<i>мыт-лью-ркын</i> (mi őt)
		<i>мыт-лью-ркынитык</i> (mi titeket)
		<i>мыт-лью-ркынэт</i> (mi őket)
PI2.	<i>чейв-ы-ркынимык</i>	<i>инэ-лью-ркынитык</i> (ti engem)
		<i>лью-ркыниткы</i> (ti őt)
		<i>лью-ткуркынитык</i> (ti minket)
		<i>лью-ркыниткы</i> (ti őket)
PI3.	<i>чейв-ы-ркыт</i>	<i>нэ-лью-ркынигым</i> (ők engem)
		<i>нэ-лью-ркынигым</i> (ők téged)
		<i>нэ-лью-ркын</i> (ők őt)
		<i>нэ-лью-ркынимык</i> (ők minket)
		<i>нэ-лью-ркынитык</i> (ők titeket)
		<i>нэ-лью-ркынэт</i> (ők őket)

28. táblázat A csukcs indeterminált és determinált igeragozások

3.2.2.2. A jukagirban szintén nem egy, hanem több igeragozási típus különül el egymástól nemcsak az igék tárgyas vagy nem tárgyas természete, hanem a beszélő szándékának megfelelő közlési státusz alapján is.

Ha a nyelvi szituációban a logikai hangsúly az alanyra esik, akkor a nyomatékos alany ragozását használják, ha a tárgyra, a nyomatékos tárgy ragozását, és ezeknek megfelelően ha a logikai hangsúly a mondat állítmányára kerül, a nyomatékos állítmány

ragozását. A jukagirban az említett három paradigmán belül az igék két alapvető csoportra oszthatók: a tárgyias és a tárgyatlan igék csoportjára. A tárgyatlan igék esetében két ragozási sor használható: egyrészt az igét hangsúlyozó, másrészt az alanyt kiemelő ragozás, amelyek közül csak az igét hangsúlyozó ragozás rendelkezik a tárgyias igék ragozásakor használatos igeragoktól különböző igei személyragokkal. A tárgyias igék mindhárom státusz szerint ragozhatók, ami az előbbieken elmondottak alapján azt jelenti, hogy a jukagir nyelvben négy ragozási sor különböztethető meg egymástól.

ejrə- 'jár', jodo- 'összeköt' (Nikolaeva 2000a: 49)

		tárgyatlan igék	tárgyas igék
Singularis	1.	<i>ejrəl</i>	<i>jodol</i>
	2.	<i>ejrəl</i>	<i>jodol</i>
	3.	<i>ejrəl</i>	<i>jodol</i>
Pluralis	1.	<i>ejrəl</i>	<i>jodol</i>
	2.	<i>ejrəl</i>	<i>jodol</i>
	3.	<i>ejrəjil</i>	<i>jodoŋil</i>

29. A nyomatékos alany paradigmái a jukagirban

ejrə- 'jár', kudedə- 'megöl' (Nikolaeva 2000a: 48)

		indeterminált	determinált
Singularis	1.	<i>ejrəjə</i>	<i>kudedə</i>
	2.	<i>ejrəjək</i>	<i>kudedəmək</i>
		indeterminált	determinált
	3.	<i>ejrəj</i>	<i>kudedəm</i>
Pluralis	1.	<i>ejrəjli</i>	<i>kudedəj</i>
	2.	<i>ejrəjəmət</i>	<i>kudedəmət</i>
	3.	<i>ejrəji</i>	<i>kudedəŋam</i>

30. A nyomatékos állitmány paradigmái a jukagirban

kudedə- ‘megöl’ (Nikolaeva 2000a: 49)

		determinált
Singularis	1.	<i>kudedəmə</i>
	2.	<i>kudedəmə</i>
	3.	<i>kudedəmlə</i>
Pluralis	1.	<i>kudedəl</i>
	2.	<i>kudedəmət</i>
	3.	<i>kudedəηilə</i>

31. A nyomatékos tárgy paradigmája a jukagirban

Mint az adatokból látható, a jukagirban a hangsúlyos alany paradigmájában az igéken a Pl3-at kivéve nem találunk egymástól különböző igeragokat: az igék a többi számban és személyben egyfajta tőalakban állnak, a cselekvő számát és személyét pedig a mondatban esetlegesen előforduló személyes névmással lehet megadni. Nincs továbbá különbség ebben a paradigmában a tárgyas és a tárgyatlan igék ragozása között sem, bár az alany hangsúlyosságát a tárgyatlan igéknél – az „indeterminált” ragozásban – a mondatban szereplő személyes névmáshoz csatlakozó *-ek* nyomósító elem is mutathatja (vö. Puszta 1990: 91–92.). A hangsúlyos állítmány paradigmájában – szintén az indeterminált ragozás esetében – az állítmány hangsúlyosságát a *-mer* elem is kiemelheti, az indeterminált és determinált ragozás pedig egymástól jól elkülöníthető igeragokkal rendelkezik. A hangsúlyos tárgy paradigmájában a cselekvés tárgyához a *-leη* elem járul (l. Puszta 1990: 92).

3.2.2.3. A ket igeragozás a fent bemutatott nyelvek igeragozási rendszereinél a ket nyelv eltérő típusa miatt jóval összetettebb és bonyolultabb. Az eddig említett nyelvekhez hasonlóan a ket igeragozást sem kívánom részletesen bemutatni, hanem csak azokra a vonásokra igyekszem koncentrálni, amelyek lényegüket tekintve összefüggésbe hozhatók a nyenyecceccel.²²

A résztvevők szituációbeli megjelenését kifejező kategóriák („Partizipantenkategorien” (Werner 1994: 87)) nyelvi megjelenítésére a ketben

²² A ket igékkel kapcsolatos grammatikai szempontokat, kategóriákat l. bővebben Werner 1994: 85–125.

kifejezetten sok ragozási sor szolgál. A fenti kategóriáknak megfelelő igei affixumtípusok két nagy csoportra oszthatók, a B-affixumokra, és a D-affixumokra. Az elsőben további négy, a másodikban pedig öt ragozási sort lehet megkülönböztetni.

A ketben lehetőség van arra, hogy az adott szituációban a résztvevőkre való irányultságot igei affixumokkal fejezzék ki. Eszerint – mint az a lentebb látható D-affixumos példa mutatja – a ketben három igei paradigma különíthető el. Az egyik egyfajta semleges, morfológiailag nem jelölt ragozás, a második az alanyra irányultságot, a harmadik pedig a tárgyra irányultságot fejezi ki. Ez utóbbi típus, amint az az alábbi rövid szemléltetésből látható, a tárgy személyére is utal. Mint Werner (1994: 120) az esetlegesen reflexívnek tartható igeragozással kapcsolatban megjegyzi, ezek a ragozási típusok nem tekinthetők indetermináltak, determináltak vagy reflexívnek, hiszen nem igenemekhez, hanem a nyelvi szituáció résztvevőinek szerepéhez, tulajdonságaihoz köthetők.²³

„Zu diesen D-Formen gehören heute jene, die man immer wieder als Reflexivformen zu deuten versucht, obwohl sie unseres Erachtens auch heute noch als Versionsformen auftreten.” (Werner 1994: 120)

A fent említett három igei paradigma a következő (Werner 1994: 121–122):

Semleges változat:

d-ul'akɥ 'mosok'

k-ul'akɥ 'mosol'

d-ul'akɥ 'mos – hímnem'

da-ul'akɥ 'mos – nőnem'

Alanyra utaló változat:

d-ul'ä-di-ɣɥ 'mosakszom'

k-ul'ä-ɣu-ɣɥ 'mosakszol'

d-ul'ä-ja-ɣɥ 'mosakszik – hímnem'

da-ul'ä-ja-ɣɥ 'mosakszik – nőnem'

²³ Mivel a két nyelvről, így természetesen a két igeragozásról sem rendelkezem beható ismeretekkel, óvakodom attól, hogy Wernernek az ezzel kapcsolatos véleményét megkérdőjelezzem. Mégis szükségesnek tartom megjegyezni, hogy a nyenyecben annak ellenére, hogy léteznek kötött, tehát kötelezően pl. a reflexív-mediális igeragozás szerint ragozandó igék, az igék nagy része mégis alkalmas arra, hogy bármelyik konjugáció igeragjait felvegye, vagyis ezáltal az adott nyelvi szituációban a résztvevőkre való irányultságot kifejezze. Mindez pedig nem ok arra, hogy a nyenyecben ne indeterminált, determinált vagy reflexív-mediális konjugációtípusokról, hanem „Versionskategorie”-kről beszéljünk.

Tárgyra utaló változat:

d-ul'd-ad-gaŋ 'ő – hímnem – mos engem'

d-ul'd-ak-gaŋ 'mos téged'

d-ul'd-aj-gaŋ 'mossa őt – hímnem'

d-ul'd-ij-gaŋ 'mossa őt – nőnem'

3.2.3. Összefoglalás

3.2.3.1. Az Észak-Szibériában beszélt, bemutatott nem uráli nyelvek, mint láthattuk, igeragozásaik szempontjából igen változatos képet mutatnak. A török, illetve a mandzsu-tunguz nyelvek közé sorolható jakut, valamint az evenki igeragozások az igeragok használatán kívül nem rendelkeznek olyan vonással, ami a nyenyec igeragozásokkal kapcsolatba hozható volna.

A többféle konjugációval rendelkező paleoszibériai nyelvekben viszont felfigyelhetünk olyan jelenségekre, amelyek a tundrai nyenyec igeragozással – ha távolról is, de – párhuzamba állíthatók. Ezekben a nyelvekben az igrén nemcsak az alany száma és személye, hanem a tárgy száma és személye is kifejezhető affixumokkal. Mint az előző fejezetbeli áttekintésben láttuk, a nyenyecben a determinált igeragokkal az alany száma és személye, illetve a tárgy száma fejezhető ki. A tundrai nyenyecben meglévő reflexív-mediális igeragozás rendelkezik olyan tulajdonságokkal, amelyek jelentésüket, használati körüket tekintve hasonlóságot mutatnak a ket „Subjektversion”-ban álló igealakokkal.

Mindenképpen hangsúlyoznom kell azonban, hogy a fent említett hasonlóságok a nyenyec, illetve a felsorolt paleoszibériai nyelvek igeragozási rendszerei között természetesen nem pontról pontra történő és egyértelmű megfelelések, így velük kapcsolatban nem kívánok spekulációkba bocsátkozni. Mégis fontosnak tartom, hogy az úgynevezett mediális párokon keresztül (a terminust vö. Komlósy 2001: 30, 31) röviden bemutassam a tundrai nyenyec igeragozásoknak azt a leginkább szituációfüggő, nem lexikailag kötött használatát, amely az igeragok segítségével fejezi ki a cselekvésnek a nyelvi szituáció résztvevőire való irányultságát. A nyenyec igeragozás ilyen szerepe talán nem tekinthető teljesen függetlennek egy olyan külső hatástól, amely nem magukban a ragozási sorokban, vagy az egyes morfémákban mutatkozik meg, hanem inkább a nyelvi gondolkodásban.

3.2.3.2. Az area nyelvei közül a kettel hozható összefüggésbe a tundrai nyenyecnek az a sajátossága, hogy inflexióos mediális párokkal rendelkezik, vagyis azok az igék, amelyek a tranzitív-reflexív csoportba tartoznak, a beszélő szándéka szerint – szituációtól függően, és különböző konjugációt használva – kauzatív és mediális értelemben is használhatók.

A nyenyecben nagy számban fordulnak elő olyan igék, amelyek attól függően, hogy milyen szöveggörnyezetbe kerülnek, illetve a három közül melyik igeragozás személyrajait kapják meg, más-más igenembe tartoznak. Az ilyen típusú igék tranzitív (legtöbbször kauzatív), illetve alacsonyabb tranzitivitású (mediális) szerepkörben egyaránt használhatók:

- (1) *Nye ngøcyeki* 'lány' *nyabyi* 'másik' *loxøna* 'sarok'+locat. *ngæda* 'van'+part.imperf. *syídyerødmh* 'ablak'+acc. *tølø°dasy.* 'becsuk'+praet.detVxSg3
 'A lány becsukta a másik sarokban levő ablakot.' (Laptander)

- (2) *syídyer°* 'ablak' *tøli°q.* 'becsukódik'+refl-medVxSg3 *myercya* 'szél' *tølwekeda.* 'becsuk'+part.perf.+probabil.+detVxSg3
 'Az ablak becsukódott. Valószínűleg a szél csukta be.' (Laptander)

A „mediális pár” elnevezéssel kapcsolatban felvetődik az a kérdés, hogy miért kell pároknak tartanunk olyan igéket, amelyek szótári alakjuk alapján egyáltalán nem különböznek egymástól. Különválasztásuk azért indokolt, mert annak ellenére, hogy ugyanannak az igének a változataiként is elfogadhatjuk őket, használat közben mindig pontosan megállapítható, hogy melyik igenembe sorolhatók, vagyis hogy az igepár melyik tagjával állunk szemben. Mint a fenti nézetből kitűnik, a tundrai nyenyec mediális párok kérdését egyrészt szemantikai, másrészt szintaktikai szempontból közelítem meg. A szemantika fontossága ebben az esetben azzal támasztható alá, hogy a továbbiakban bemutatandó inflexióos mediális párok viselkedésükben nem mutatnak különbséget azokhoz a mediális párokhoz képest, amelyeknek egyik tagja (leggyakrabban kauzatív) képzőt tartalmaz. Egyetértek Komlósynak (2000: 21) a párhuzamos magyar jelenséggel kapcsolatban tett megállapításával, amely szerint

„[...] úgy tűnik, hogy a műveltetést megtestesítő alakpárok halmazát a tagjaik közötti jelentésviszony feltételezett azonosságán túl semmi egyéb nem tartja egyben: ennek alapján közösnek (s így a műveltetést definiáló jegynek) csakis

valamiféle tartalmi elemet, jelentésviszonyt sejtethünk bennük. [...] egy kizárólagosan szemantikai meghatározás esetén az alapeseményt leíró és a műveltető tartalmat visszaadó nyelvi kifejezések formája tetszőleges módon térhet el egymástól: elvben tehát semmiféle rájuk vonatkozó formai korlátozás nem indokolható, s még kevésbé lehet ilyet megkövetelni.”

A tundrai nyenyec derivációs és inflexiós mediális párok abban a tulajdonságukban sem térnek el egymástól, hogy a kérdéses igék argumentumszáma a mediális, illetve az ennél lényegesen magasabb tranzitivitású (a jelen terminológia szerint kauzatív) szituációkban ugyanúgy változik. A mediális szituációban ugyanis csak egy vonzat, az agens szerepel, a magas tranzitivitású, legtöbbször kauzatívnak mondható nyelvi szituációban pedig kettő: az agens és a patiens.

Használat közben az inflexiós mediális pár mediális, illetve kauzatív tagja morfológiailag csak ragozásában különbözik egymástól: az igepár tranzitív / kauzatív tagja indeterminált vagy determinált, a mediális pedig reflexív-mediális igei személyragot kap. Magas tranzitivitású szituációban, amikor a beszélő az igealakkal a tárgyra kíván utalni, értelemszerűen az indeterminált és a determinált ragok szerepelnek az igén, ha viszont a cselekvés / történés kiváltója az, akire a cselekvés / történés vonatkozik, a reflexív-mediális igeragok:

нэсь ‘kinyit’

- (3) *лабтэйм'* *варе"на нэва"*.
‘doboz’+acc. ‘nehezen’ ‘kinyit’+detVxP11
‘Nehezen nyitottuk ki a dobozt.’ (Tereščenko 1965: 327)

- (4) *сата* *мерцяхана* *нэ* *харта* *нэй"*.
‘erős’ ‘szél’+locat. ‘ajtó’ ‘maga’ ‘kinyílik’+
refl-medVxSg3
‘Az erős szélben magától kinyílt az ajtó.’ (Tereščenko 1965: 327)

нюмдесь ‘nevez’

- (5) *вэнекомдо'* *Ёхоренэ* *нюмдодо'*.
‘kiskutyá’+accPxP13 ‘kutyánév ~ Csibész’
+ess. ‘nevez’+detVxP13
‘A kutyájukat Csibésznek nevezték el.’ (Tereščenko 1965: 127)

- (6) *ирийнэ* *нюмдэй*.
'нагyраpа'+ess. 'незев'+refl-medVxSg3
'(Őt) nagyrapának hívták. (Ő nagyrapának neveződött.)' (Tereščenko 1965: 331)

ибкабтаcь 'felmelegít'

- (7) *харад'* *мюйм'* *ибкабта*.
'ház'+gen. 'belseje vminek'+acc. 'felmelegít'+indetVxPI3
'Befűtötték a házat.' (Tereščenko 1965: 133)

- (8) *нумда* *ибкабтэй*.
'эг, идө'+PxSg3 'felmelegedik'+refl-medVxSg3
'Az idő felmelegedett.' (Tereščenko 1965: 133)

A tundrai nyenyecben nem szerepelhet minden ige mediális párként, hiszen (a bevezetőben említett) négy igeragozási csoport közül csak a tranzitív-reflexív csoportba tartozó igék ragozhatók bármelyik paradigma szerint, az adott nyelvi szituációtól függően.

3.3. A tundrai nyenyec igeragozás lehetséges alapjai

Az uráli, illetve az Észak-Szibériában beszélt, de nem rokon nyelvek igeragozási rendszereinek áttekintése után elmondhatjuk, hogy a tundrai nyenyec igeragozás uráli alapokkal rendelkezik, és saját fejlődése során olyan nyelvi környezetbe került, amely az alapnyelvből hozott képességét a három különálló paradigma, az indeterminált, a determinált, illetve a reflexív-mediális konjugációk rendszerének a kifejlesztésére kedvezően befolyásolta.

A nyenyec igeragozás nagy hasonlóságot mutat az enyec és a nganaszan konjugációkkal. Nemcsak a ragozási rendszerek, hanem maguknak az igeragoknak a többsége is azonos alapokra vezethető vissza. Mindez azt jelenti, hogy az északi-szamojéd alapnyelvben már kialakult a három konjugációtípus, amelyen belül a determinált paradigmában lehetőség nyílt a tárgy számának a jelölésére. Mint az uráli nyelvek ragozási rendszereinek áttekintésekor láthattuk, a déli-szamojéd nyelveket

egyedül képviselő szölkupban a mai nyelvállapotban csak kétféle konjugáció különböztethető meg, amelyek közül a determinált paradigma csak a harmadik személyű tárgyra utal, további számot és személyt nem fejez ki. A déli ág ilyenféle különállása miatt Mikola (1988: 249) a következőképpen rekonstruálja a protoszamojéd igeragozások feltételezhető rendszerét:

	Indeterminált	Indeterminált– determinált	Determinált
Sg1.		<i>mV</i>	
Sg2.		<i>rV / lV</i>	
Sg3.	<i>0</i>		<i>tV</i>
Du1.		<i>miń</i>	
Du2.		<i>riń / liń</i>	
Du3.	<i>kań</i>		<i>tiń</i>
Pl1.		<i>mat</i>	
Pl2.		<i>rat / lat</i>	
Pl3.	<i>t</i>		<i>tVn / tVt</i>

32. táblázat A PS-ra rekonstruált igeragok (Mikola 1988)

Ettől az elképzeléstől némiképp eltérő Helimskij (1982: 81) véleménye, aki elképzelhetőnek tartja, hogy a protoszamojédban már a reflexív-mediális igeragozás is kialakulófélben lehetett. Mindezt az igazolja, hogy az északi-szamojéd nyelvekben a reflexív-mediális ragozáshoz tartozó tőváltozatban előforduló *-j* elem egy eredetileg reflexív funkciójú képző folytatása, amely a szölkup nyelvben is előfordul.

Bár maga a reflexív-mediális ragozás a maihoz hasonló formában a protoszamojédban nem létezhetett, a fenti **-j* elemre alapozva Helimskij (1982: 81) legalábbis feltételesen az indeterminált és a determinált mellett a harmadik, reflexív-mediális ragozást is rekonstruálja:

	Indeterminált	Determinált	?Reflexív- mediális
Sg1	<i>*-(t3)m, *-k</i>	<i>*-m(3)</i>	<i>(*-jš-)</i> [?]
Sg2	<i>*-nt3, *-n</i>	<i>*-δ(3)</i>	v. <i>(*-ž-)</i> [?]
Sg3	<i>*∅</i>	<i>*-t3</i>	<i>*-nt3, *-n</i> <i>*-k</i>

33. táblázat A PS-re rekonstruált igeragok (Helimskij 1982)

Véleményem szerint a mindkét szerző által megemlített *j, a Sg3-ra rekonstruált reflexív-mediális igeragok, illetve a reflexív-mediális ragozás esetleges uráli előzményeivel foglalkozó kutatások eredményei alapján ésszerű, ha nemcsak az északi-szamojéd, hanem a déli ággal együtt értett szamojéd alapnyelvre is feltételezzük a reflexív-mediális konjugáció előzményeit.

Legutóbb Janhunen (1998: 470–471) foglalkozott a szamojéd személyragok, tehát ezen belül az igei személyragok eredetével. A szerző szerint a protoszamojédra rekonstruálható személyragok rendszere, felépítése nagyban hasonlít a mai nyenyecben megtalálhatóhoz. Így a protoszamojéd alapnyelv rendelkezhetett a birtokos személyragok bonyolult, esetfüggő rendszerén túl²⁴ egy Janhunen által predikatív szuffixumnak nevezett kategóriával is, amelyek igei tövekhez kapcsolódva az indeterminált igei személyragokat adják, sőt, ami Mikola (1988) véleményével ellentétes, és Helimskij (1982) elképzelését erősíti meg, Janhunen feltételezi egy önálló, bár kimutathatóan hiányos reflexív igei paradigma meglétét is. Mint a 34. táblázatból is látható, a reflexív-mediális paradigmának nála csak az egyes szám harmadik, az egyes szám első, illetve a többes szám harmadik személyében van rekonstruálható előzménye, ami azt mutatja, hogy Janhunen a mai tundrai nyenyecben meglévő reflexív-mediális igei személyragok analógiás „átsugárzódását” a többi igei paradigmából a feltételezett protoszamojéd nyelvállapotnál mindenképpen későbbi fejleménynek tartja.

	Predikatív	Posszesszív (Nom.)	Posszesszív (Acc.)	Posszesszív (Függő esetek)	Posszesszív (Pl / Du)	Reflexív
Sg1.	*-m	*-mø	*-0-mø	*-0-nø	*-nø	*-m-ø-q
Sg2.	*-n(tø)	*-rø	*-m-tø	*-n-tø	*-tø	
Sg3.	*-0	*-ta	*-m-ta	*-n-ta	*-ta	*-0-q

²⁴ Janhunen (1998: 470–471) a protoszamojéd birtokos személyragok rendszerére négy különböző paradigmát rekonstruál attól függően, hogy a posszesszív végződés nominativusi, accusativusi, valamilyen függő esetben szerepel, illetve kettes, vagy többes számban áll. (Vö. 34. táblázat.)

	Predikatív	Posszesszív (Nom.)	Posszesszív (Acc.)	Posszesszív (Függő esetek)	Posszesszív (Pl / Du)	Reflexív
Du1.	*-mi-ń	*-mi-ń	*-0-mi-ń	*-0-ni-ń	*-ni-ń	
Du2.	*-ti-ń	*-ti-ń	*-m-ti-ń	*-n-tiń	*-ti-ń	
Du3.	*-kø-ń	*-ti-ń	*-m-ti-ń	*-n-tiń	*-ti-ń	
Pl1.	*-ma-t	*-ma-t	*-0-ma-t	*-0-na-t	*-na-t	
Pl2.	*-ta-t	*-ra-t	*-m-ta-t	*-n-ta-t	*-ta-t	
Pl3.	*-0-t	*-ton	*-m-ton	*-n-ton	*ton	*-0-t-ø-q

34. táblázat A protosamojéd személyragok rendszere (Janhunen 1998: 471)

A reflexív-mediális igeragozás protosamojéd alapnyelvre való feltételezésével kapcsolatban mindenképpen megjegyzendő, hogy Mikola (1997: 23) szintén tesz olyan irányú megjegyzéseket, hogy ez a konjugációtípus talán mégis ősbibb jelenségként fogható fel, mint arra az általa megmagyarázott, uráli személyes névmási eredetű determinált és indeterminált igei személyragok táblázatából következtetni lehet. Annak ugyanis, hogy az egyes szám harmadik és a többes szám harmadik személyű északi-samojéd reflexív-mediális igei személyragokat történeti kapcsolatba hozza a balti-finn, illetve a magyar reflexív-mediális igeragozással, igealakokkal, egyenes következménye, hogy az említett konjugáció, legalábbis alapjait tekintve, nem lehet tiszta északi-samojéd újítás.

4. A tundrai nyenyec igeragok

A következő fejezetben a tundrai nyenyec igeragok rendszerét kívánom bemutatni mind szinkrón, mind diakrón szempontból.

4.1. Az igeragok rendszere a mai nyelvállapotban

A tundrai nyenyecben – amint az a fentebb elmondottakból nyilvánvaló – három konjugációtípus különböztethető meg. Mivel a determinált ragozásnál a harmadik személyű tárgy száma is kifejezhető, ám a kettes, illetve a többes számú tárgyra ugyanazok az igei személyragok utalnak, összesen négy ragozási sor különül el egymástól. Ezek a következők:

		sz.	Sg (C ²⁵)	Sg (S)	Sg (H)	Du (C)	Du (S)	Du (H)	Pl (C)	Pl (S)	Pl (H)
indet.		1.	∂M'/M'	d°m	dm°/m°	hu'	nyih	ńi°?	ea''	waq	wa°?
		2.	h	n°	n	∂u'	dyih	d'i°?	∂a''	daq	da°?
		3.	–	–	–	xV'	x°h	xV°?	"	q	°?
det.	Sgobj	1.	ε	w°	w	mu'	myih	ńi°?	ea''	waq	wa°?
		2.	p	r°	r	pu'	ryih	ri°?	pa''	raq	ra°?
		3.	∂a	da	da	∂u'	dyih	d'i°?	∂o'	doh	do°?
	Du /Pobj	1.	h	n°	n	hu'	nyih	ńi°?	ha''	naq	na°?
2.		∂	d°	d	∂u'	dyih	d'i°?	∂a''	daq	da°?	
3.		∂a	da	da	∂u'	dyih	d'i°?	∂o'	doh	do°?	
refl- med.		1.	ε''	w°q	w°?	hu'	nyih	ńi°?	ha''	naq	na°?
		2.	h	n°	n	∂u'	dyih	d'i°?	∂a''	daq	da°?
		3.	"	q	°?	xV'	x°h	xV°?	∂''	d°q	d°?

35. táblázat A tundrai nyenyec igeragok

Salminen (1997: 104–105) az igeragokat a személyre utaló elemeik alapján két nagy csoportra osztja: az indeterminált-reflexív, illetve a determinált csoportra. Véleményem szerint – bár a reflexív-mediális és az indeterminált paradigma

²⁵ C: cirill betűs helyesírás, vö. pl. Tereščenko (1965); S: Salminen (1997) transzkripciója; H: Hajdú (1968) transzkripciója.

személyjelölésében (a következőkben részletesebben is kifejtendő történeti okok miatt) valóban sok egyezés figyelhető meg – az eltérések, valamint a determinált paradigma személyjelölésével való egyezések miatt érdekesebb mindhárom konjugációt, tehát mind a négy paradigmát külön kezelni.

4.1.1. Az igeragok

Az egyes igeragok felépítésében a meghatározó szerepet a fent már említett személyre utaló, illetve az alany számát jelölő elemek játsszák. A reflexív-mediális konjugáció ragjaiban ezeken túl egy úgynevezett reflexív, a kettes és többes számú tárgyat kifejező paradigmában pedig a tárgy számára utaló elem is kimutatható. (Az indeterminált ragozás esetében értelemszerűen csak az alany számára és személyére utaló elemeket különböztetem meg személy – szám sorrendben. A determinált paradigmáknál a felsorolt elemek a determináltságra utaló elem, a tárgy számát és az alany személyét is magukba foglaló elemek, és az alany számát jelölő elem sorrendben következnek. A reflexív-mediális konjugációban az alany személyére és számára utaló elemek közé épül be a reflexivitást kifejező elem.) A három konjugációtípus ragjainak a felépítése tehát a következőképpen határozható meg (vö. Janhunen 1986, Salminen 1997).

	indeterminált	determinált		reflexív- mediális
		Sg tárgy	Du /Pl tárgy	
Sg1	<i>tøm / møh</i>	<i>m-ø</i>	<i>n-ø</i>	<i>m-t</i>
Sg2	<i>n~tø</i>	<i>r-ø</i>	<i>t-ø</i>	<i>n~t-ø</i>
Sg3	<i>0</i>	<i>t-(y)a</i>	<i>t-(y)a</i>	<i>t</i>
Du1	<i>n-yih</i>	<i>m-yih</i>	<i>n-yih</i>	<i>n-yih</i>
Du2	<i>t-yih</i>	<i>r-yih</i>	<i>t-yih</i>	<i>t-yih</i>
Du3	<i>xøh</i>	<i>t-yih</i>	<i>t-yih</i>	<i>xøh</i>
Pl1	<i>m-aq</i>	<i>m-aq</i>	<i>n-aq</i>	<i>n-aq</i>
Pl2	<i>t-aq</i>	<i>r-aq</i>	<i>t-aq</i>	<i>t-aq</i>
Pl3	<i>q</i>	<i>t-(y)oh</i>	<i>t-(y)oh</i>	<i>t-q</i>

36. táblázat A tundrai nyenyec igeragok mögöttes szerkezete I.

A fenti táblázatban látható, Salminen (1997: 104–105) nézetét tükröző mögöttes fonológiai szerkezettel kapcsolatosan mindenképpen meg kell jegyezni, hogy csak abban az esetben fogadható el, ha az igei személyragokat alkotó fonémákat nem tekintjük olyan elemeknek, amelyek nem egy véletlen fonémasorban szerepelnek. Ha ugyanis elfogadjuk, hogy nem egy tetszőleges szekvencia részei, hanem igeragot alkotó, tehát esetenként pontosan meghatározható és kötött fonetikai helyzetben állnak, nyilvánvalóvá válik, hogy a fenti rendszer felépítésén változtatni kell. Lássuk tehát a kérdéses fonémákat, illetve a fonetikai helyzeteket, amelyekben igeragalkotó szerepben előfordulnak!

A *T* a tundrai nyenyec igeragok mögöttes fonológiai szerkezetének a többségében megtalálható. A *T* tetszőleges környezetben realizálódhat *0*-ént, *d*-ként, illetve *q*-ként, pl:

myaT ‘sátor’ – mögöttes szerkezet

myat^oh ‘sátor+lat.’ (*мят’*)

myad^om ‘sátor+acc.’ (*мядм’*)

myaq ‘sátor’ – Sgnom. (*мя”*)

Amint a 35. táblázattal összevetve is látható, az igei személyragok végén előforduló *T* mindig gégezárhangként (*q*) jelenik meg, pl:

xərwa^owaq ‘akar+indetVxP11’ (*харвава”*)

nyodaq ‘ne (tiltó ige)+indetVxP12’ (*нѣда”*)

tæwiød^oq ‘megérkezik+refl-medVxP13’ (*тэвыд”*)

Mivel ebben a pozícióban nem fordul elő, hogy *t*-ként, vagy esetleg *d*-ként realizálódjon, Salminen (1997: 104–105) a mögöttes szerkezetre nem is *T*-t állapít meg, hanem *q*-t, ezzel eleget téve annak a követelménynek, hogy a mögöttes szerkezetben fellelhető fonémának legyen tényleges nyelvi előfordulása is. (Ugyanez az eljárása a *h*-val jelölt nazalizálható gégezárhangra végződő igeragokkal kapcsolatosan is: mivel a nazalizálható gégezárhang mögöttes szerkezetére feltehető *N* igerag végén sohasem fordul elő másként, mint *h*-ként, Salminen ebben a formában is jelöli.) A szerző azonban az igeragok rendszerén nem viszi végig következetesen ezt a gondolatot, hiszen a refl-medVxSg1-nél, valamint a refl-medVxSg3-nál a morféma végére kerülő, minden esetben

q-ként megjelenő, reflexivitásra utaló elemként kategorizált *T* nem gégezárhangos változatként szerepel nála (vö. 1997: 104).

masi^o*q* ‘mosakszik+refl-medVxSg3’ (*macu*)

tæwiøw^o*q* ‘megérkezik+refl-medVxSg1’ (*тэвийт*)

A következőkben *d*-alakban realizálódó, igei szuffixum elején álló *T* a tundrai nyenyecben szintén nem fordul elő más alakban. Ennek az oka a tundrai nyenyec igeitővekben, és a szuffixáció lehetőségeiben keresendő.

4.1.2. A tundrai nyenyec igeitők

A tundrai nyenyecben az igeragok három tőtípushoz csatlakozhatnak: az általános tőhöz („general finite stem”), a duálisi tárgy tövéhez²⁶ („dual object substem”), illetve a többesi tárgy / reflexív-mediális tőhöz („special finite stem”) (Vö. Salminen 1997: 99–103.)

4.1.2.1. A magánhangós tövű igeik az általános tőnek két variánsával rendelkeznek: az egyik *ø*-ra végződik, a másik pedig a *-nga* morfémát kapja meg (ez utóbbi abban az esetben használatos, ha az igeitő után következő elem *x*-val kezdődik). Elmondható tehát, hogy az általános igeitő a magánhangzóra végződő igeik esetében mindig magánhangzós.

tosy^o ‘jön’ – inf. (*мочь*)

to^o*q* ‘jön+indetVxPl3’ (*мо*)

tongax^o*h* ‘jön+indetVxDu3’ (*моһаха*)

A mássalhangzós tövű igeikhez mindig a *-nga* elem segítségével kapcsolódnak az igei affixumok, így ennek az ige csoportnak is mindig magánhangzóra végződik az általános töve. (Az *-m*-végződésű igeiknél a *-nga* elem nazálisa a megfelelő morfofonológiai szabály alapján esik ki.)

podyerngada ‘befog+detVxSg3’ (*нодерһада*)

²⁶ A duálisi tárgy tövét („dual object substem”) tőnek nevezem annak ellenére, hogy tkp. egy valódi tő és egy affixum kapcsolatából áll.

səwumaq ‘megjavul+indetVxP13’ (*caɣyɯma*)

A gégezárhangra (*q*) végződő igék általános töve szintén vagy \emptyset vagy *nga* elemet kap, így lényegében ennek az igecsoportnak az esetében is magánhangzós általános tövel számolhatunk:

meqnga ‘tart, használ+0indetVxSg3’ (*mə"ŋa*)

mane^oqəw ‘lát+detVxSg1’ (*mane^oew*, Hajdú 1968: 59)

A váltakozó tövű igék tövégi magánhangzója az ige eredeti végződésétől és az ige típusától függően változik, de ami a szuffixáció szempontjából lényeges, szintén magánhangzóra: a tövégi \emptyset , illetve *o* ennek során *i*-re, illetve *u*-ra változik. (A váltakozó tövű igék tövégi magánhangzováltozásait, valamint szabályrendszerét nem kívánom részleteiben bemutatni. Bővebben l. Salminen 1997: 81–83.)

yangko- : *yangku* ‘nincs, hiányzik+0indetVxSg3’ (Salminen 1997: 100) (*яҥгү*)

pəwə- : *pəbyi* ‘sötét van+0indetVxSg3’ (uo.) (*пəбу*)

4.1.2.2. A duálisi tárgy töve az általános igetöből jön létre úgy, hogy a kettes számú tárgyra utaló *xəyu*-elemmel, a kettes szám jelével bővül. Ez a tőtípus értelemszerűen csak a determinált paradigmában fordul elő. A szuffixáció szempontjából lényeges hangsúlyozni, hogy a duálisi tárgy töve az általános tőhöz hasonlóan mindig magánhangzóra végződik.

poyomtanga^{xəyu}da ‘összeveszíti egymással+detDuobjVxSg3’

(*пəёмдаҥахаюда*)

pun^osyal^omtawexəyu^{da} ‘megkülönböztethetlenné

tesz+narrat.+detDuobjVxSg3’ (*пунсялмдавэхэюда*)

4.1.2.3. A többes számú tárgyra utaló determinált, illetve a reflexív-mediális igeragok előtt használatos tőtípus a \emptyset -ra végződő igék, az egyéb magánhangzós, illetve mássalhangzós végű igék, valamint a váltakozó tövű igék csoportjainak megfelelően különbözőképpen áll elő.

A \emptyset -végződésű igék tövégi magánhangzója *i*-re változik, és az \emptyset -elem hozzátoldásával jön létre a több tárgyra utaló, illetve a reflexív-mediális ragozáshoz tartozó igető. A reflexív-mediális paradigmához tartozó töveknél a *x*-val kezdődő

toldalékok előtt (refl-medVxDu3) nem ez a változás következik be: az ige végére ezekben az esetekben egy \varnothing -elem kerül.

xaŋmi^oq '(le)esik+refl-medVxSg3' (*xa"мы"*)

sulm^oϕx^oh 'élettelenül összeesik+refl-medVxDu3' (*сулмъяха*)

A nem \varnothing -ra végződő magánhangzós és mássalhangzós tövű igék a \varnothing végződést kapják meg többes számú tárgyra utaló determinált, illetve reflexív-mediális igeragok előtt:

tyoryey^oq '(fel)kiált+refl-medVxSg3' (*төреү"*)

tan^oxϕljϕw^oq '(oda)lép+refl-medVxSg1' (*танхалъюв"*)

A váltakozó tövű igéknél a többes számú tárgyra utaló determinált és a reflexív-mediális igeragok előtt megjelenő $t\check{o}$ egybeesik az általános $t\check{o}$ vel:

lyark^orpyid^o 'birtokol+detPIObjVxSg2' (*ляркартид*)

mϕq^olampyin^o 'gyűjt+detPIObjVxSg1' (*ма"ламбин*)

4.1.2.4. Mint a fenti rövid áttekintésből látható, a tundrai nyenyecben egyik igei ragozási sor előtt sem szerepelhet olyan töváltozat, amely ne magánhangzóra végződne. Mivel az igeragokban a morféma elején álló T így posztvokális helyzetbe kerül, soha nem realizálódik t -ként, csak d -ként.

Hasonlóképpen elmondható a detVxSg1 szuffixum elején szereplő w , illetve a refl-medVxSg1 igerag elején előforduló w fonémákról, hogy egy véletlenszerű fonémaszekvencia részeként valóban reprezentálhatná őket a mögöttes szerkezetben m , de az említett igeragokban, az ott meghatározott pozícióban sohasem fordulhat elő, hogy másként realizálódjanak, mint w -ként. Az igeragokban szereplő \varnothing ebben a pozícióban ugyancsak nem jelenik meg \varnothing -ként, hanem csak o -ként. Ha tehát olyan mögöttes szerkezetét kívánjuk megadni a tundrai nyenyec igeragoknak, amelyek nem tartalmazznak a valóságban sohasem realizálódó fonémákat, némiképp módosítanunk kell a 36. táblázatban szereplő adatokat. A módosítások után, mint a 37. táblázatban látható, a felszíni szerkezettel megegyező alakokat kapunk.

A fentiek alapján a tundrai nyenyec igeragok felépítése a következő:

	indeterminált	determinált		reflexív- mediális
		Sg tárgy	Du /Pl tárgy	
Sg1	$d^{\circ}m / m^{\circ}h$	$w^{-\circ}$	$n^{-\circ}$	$w-q$
Sg2	$n^{-\circ}$	$r^{-\circ}$	$d^{-\circ}$	$n^{-\circ}$
Sg3	0	$d-(y)a$	$d-(y)a$	q
Du1	$n-yih$	$m-yih$	$n-yih$	$n-yih$
Du2	$d-yih$	$r-yih$	$d-yih$	$d-yih$
Du3	$x^{\circ}h$	$d-yih$	$d-yih$	$x^{\circ}h$
Pl1	$m-aq$	$m-aq$	$n-aq$	$n-aq$
Pl2	$d-aq$	$r-aq$	$d-aq$	$d-aq$
Pl3	q	$d-(y)oh$	$d-(y)oh$	$d-q$

37. táblázat A tundrai nyenyec igeragok „mögöttes szerkezete” II.

Ha az igeragok rendszerét csak önmagában, a többi személyragnál elzárt rendszerként szemléljük, a 35. és 37. táblázatban szereplő igeragok tehát tekinthetők az igei szuffixumok mögöttes szerkezetének is. Fontosnak tartom megjegyezni, hogy az igeragok felépítésének a 35. és 37. táblázatbeli megadása eleget tesz annak a követelménynek, hogy a mögöttes szerkezet ne tartalmazzon olyan fonémákat, amelyek nyelvi példákban nem mutathatók meg, viszont (éppen emiatt) adottnak tekint bizonyos fonetikai helyzetből következő, a fonémakon végbement változást, pl. a *t* zöngésülését, illetve az *m* spirantizálódását. Mivel azonban jelen esetben kizárólag a meghatározott pozícióban, igerag részeként szereplő, helyzetükből adódóan nem változó fonémákról van szó, elfogadhatónak tartom az igeragok mögöttes szerkezetének az ilyenfajta módosítását.

Mindenképpen kell említenem azt is, hogy nem minden szempontból érdemes az igeragokat a tundrai nyenyecben meglévő többi személyragozási rendszertől függetleníteni²⁷. Tudvalevő ugyanis, hogy az indeterminált igei személyragok szerkezetüket tekintve teljesen megegyeznek a predikatív szuffixumokkal, amelyek névszói tövekhez csatlakozhatnak. Így a predikatív szuffixumokban valóban előfordulhatnak olyan morféma eleji fonémák (pl. a *t*), amelyek az indeterminált igei személyragokban nem. Pl.:

tawit^o*m* ‘nganaszan+PrexSg1’ (*tawiq* ‘nganaszan’, Salminen 1997: 76)

Ugyanez a helyzet áll elő az egyes számú tárgyra utaló determinált igeragok esetében is, hiszen ezek az igeragok eredetüket és felépítésüket tekintve identikusak a birtokos személyragokkal. A birtokos személyragok – mivel névszói tövekhez kapcsolódnak – szintén tartalmazhatnak a szuffixum elején *t*-t, sőt Sg1-ben *m*-et is.

A harmadik lehetséges érv amellett, hogy a tundrai nyenyec igeragok mögöttes szerkezetében a pozícióból adódó kötelező változásokat ne jelöljük, az egyes igeragok végén megtalálható gégezárhangokban, illetve azok viselkedésében keresendő. Mint fentebb említettem, a ragok végén a *T*, illetve az *N* gégezárhangként, vagyis *q*-ként, valamint *h*-ként realizálódik. Ha azonban a praeteritumban használatos igei végződéseket is figyelembe vesszük, amelyekben a múlt idő jele, a *-syø* mindig a szóalak végén, így a rag végén szerepel, láthatjuk, hogy a múlt idejű igeragokban a mögöttes *N* nem gégezárhangként, hanem *n*-ként jelentkezik:

løx^o*nakurngaxøncy*^o ‘megbeszél, elbeszélget+praet.indetVxDu3’
(*лаханакурҕаханзы*)

Mindezek figyelembevételével – annak ellenére, hogy az igeragok rendszere önmagában leírható úgy, ahogy az a 35-ös vagy a 37-es táblázatban szerepel – mégsem célszerű, hogy az igeragokat a nyelv többi elemétől függetlenül, az egyes számú tárgyra utaló determinált és az indeterminált igeragokat pedig a velük megegyező felépítésű, csak esetlegesen más fonetikai környezetben előforduló birtokos személyragoktól, illetve predikatív személyragoktól eltérő módon határozzuk meg.

A következő táblázatban az igei személyragok olyan formában jelennek meg, hogy a bennük szereplő fonémák kötött pozíciójából adódó kötelező módosulásait nem jelölöm.

	indeterminált	determinált		reflexív- mediális
		Sg tárgy	Du /Pl tárgy	
Sg1	<i>TØm / mØN</i>	<i>mØ</i>	<i>nØ</i>	<i>MT</i>
Sg2	<i>n~TØ</i>	<i>rØ</i>	<i>TØ</i>	<i>nØ</i>

²⁷ A témával kapcsolatos megjegyzéseimért, észrevételeimért Tapani Salminennek ezúton is köszönetet mondok.

	indeterminált	determinált		reflexív- mediális
		Sg tárgy	Du /Pl tárgy	
Sg3	<i>0</i>	<i>T(y)a</i>	<i>T(y)a</i>	<i>T</i>
Du1	<i>nyiN</i>	<i>myiN</i>	<i>nyiN</i>	<i>nyiN</i>
Du2	<i>TyiN</i>	<i>ryiN</i>	<i>TyiN</i>	<i>TyiN</i>
Du3	<i>xØN</i>	<i>TyiN</i>	<i>TyiN</i>	<i>xØN</i>
Pl1	<i>maT</i>	<i>maT</i>	<i>naT</i>	<i>naT</i>
Pl2	<i>TaT</i>	<i>raT</i>	<i>TaT</i>	<i>TaT</i>
Pl3	<i>T</i>	<i>T(y)oN</i>	<i>T(y)oN</i>	<i>TT</i>

38. táblázat A tundrai nyenyec igeragok mögöttes szerkezete III.

4.1.4. Az összetett igeragok

Amint azt Hajdú (1968: 62–63) is megjegyzi, a tundrai nyenyecben az imperfectumban, illetve az imperativusban speciális, összetett igeragok használatosak.

Az imperfectum igeragjai átláthatóbbak, hiszen ezek esetében egyértelmű, hogy a különböző hasonulási szabályoknak megfelelően esetlegesen módosult *s* (*syø*) múlt idő jel kapcsolódik az igeragokhoz. Annak ellenére, hogy Hajdú külön paradigmának tekinti a múlt idejű igeragokat, véleményem szerint nem szükséges ezeket az igeragokat a többi igeragtól elkülöníteni, hiszen a múlt idejű igealakokat szabályosan, a múlt idő jelének hozzáadásával kapjuk meg, és nem egybeolvadt, szételemezhetetlen múlt idejű igei személyragokkal kell számolnunk.

Az imperativus végződéseivel kapcsolatban Hajdú szintén azt jegyzi meg, hogy a felszólító módban használatos igeragok a módjel és az igei személyragok egybekapcsolódásával jöttek létre, és ezek „csak történetileg elemezhető, leíró szempontból szétbonthatatlan egységet alkot”-nak (Hajdú 1968: 62–63). Meg kell jegyeznem, hogy Hajdú imperativusnak tekinti a harmadik személyű, felszólítást kifejező igealakokat is, amelyek Salminen modernebb szemléletű nyelvtanában (1997: 107) nem imperativusként, hanem optativusként szerepelnek. Mivel dolgozatomban az igemódra vonatkoztatva Salminen nézeteit követem, a felszólító értelmű igemódok osztályozásában is elfogadom az álláspontját, amely szerint imperativusnak csak a szigorúan vett, második személyű alakok tekintendők. Mind az imperativusban, mind az optativusban olyan

igeragok használatosak, amelyek a kijelentő (és a többi) módban használt igeragoktól eltérnek. Ennek – mint a későbbiekben látható lesz (4.2.4.) – történeti okai vannak. Az imperativusi és az optativusi végződések a következők:

	Indeterminált		Determinált		Determinált		Reflexív-mediális	
	Sg obj.		Du/Pl obj.					
Sg2	<i>T</i>	"	<i>TØ</i>	<i>ð</i>	<i>nØT</i>	<i>h''</i>	<i>TØT</i>	<i>ð''</i>
Du2	<i>TyiN</i>	<i>ðu'</i>	<i>ryiN</i>	<i>pu'</i>	<i>TyiN</i>	<i>ðu'</i>	<i>TyiN</i>	<i>ðu'</i>
Pl2	<i>TaT</i>	<i>ða''</i>	<i>raT</i>	<i>pa''</i>	<i>TaT</i>	<i>ða''</i>	<i>TaT</i>	<i>ða''</i>
Sg3	<i>ya</i>	<i>я</i>	<i>mTa</i>	<i>mða</i>	<i>TømTa</i>	<i>ðamða</i>	<i>mTØT</i>	<i>mð''</i>
Du3	<i>yaxØN</i>	<i>яxa'</i>	<i>mTyiN</i>	<i>mðu'</i>	<i>TømTyiN</i>	<i>ðamðu'</i>	<i>xømTØT</i>	<i>xVmð''</i>
Pl3	<i>yaT</i>	<i>я''</i>	<i>mToN</i>	<i>mðo'</i>	<i>TømToN</i>	<i>ðamðo'</i>	<i>TømTØT</i>	<i>ðamð''</i>

39. táblázat Imperativusi és optativusi végződések a tundrai nyenyecben

4.2. A tundrai nyenyec igeragok története

A tundrai nyenyec igeragozás lehetséges alapnyelvi előzményeit bemutató fejezetben (3.1.5.) amellet foglaltam állást, hogy a mai tundrai nyenyecben meglévő három konjugációtípus legalábbis kezdeményeit tekintve rendelkezhet uráli előzményekkel. A paradigmák kifejlődése viszont mindenképpen a szamojéd, illetve a nyenyec nyelv(ek) önálló életének az időszakára tehető. A szamojéd nyelvek igeragállományának a nagy része azonos felépítésű, és ennek megfelelően ugyanazokból az elemekből épül fel, viszont természetesen számos eltérés is tapasztalható az egyes nyelvek igeragjai között. A következőkben a tundrai nyenyec igeragok történetét és ezzel együtt az igeragok alkotóelemeinek a lehetséges eredetét mutatom be.

4.2.1. A determinált igeragok története

A szamojéd nyelvekben a determinált paradigma kiépülése már a protoszamojéd korban elkezdődött. Ezzel szinte párhuzamosan jelent meg a determinált : indeterminált opozíció is, amely először a harmadik személyű alakokban mutatkozott meg, majd később kiterjedt a többi személyre is.

A mai tundrai nyenyec determinált igeragok – a többi szamojéd nyelvben megtalálhatókhöz hasonlóan – nagyrészt alapnyelvi, személyes névmási eredetűek.

4.2.1.1. A harmadik személyű determinált igeragok

VxSg3 -da

Mint az a 3.1.5-ben bemutatott szakirodalmi vélemények, illetve a mai uráli nyelvekben megfigyelhető adatok alapján elmondható, az uráli nyelvekben rendszerint a személyragos (morfologizálódott harmadik személyű személyes névmással ellátott) igealakok utaltak a mondatbeli tárgyra, a rendszerint ragtalan igealakok pedig csak az alany számára és személyére. Az egyes szám harmadik személyben alakult ki tehát legelőször a determinált és az indeterminált igeragozásokban a személyraggal kifejezett oppozíció. A determinált igeragok az egyes szám harmadik személy után a plurális, illetve a duális harmadik személyben jelenhettek meg. A determinált paradigmán belül a kettes, valamint a többes számú tárgy kifejezésére alkalmas igei személyragok későbbi fejleménynek tekinthetők. Erre egyrészt abból következtethetünk, hogy nem minden szamojéd nyelvben találkozunk ezzel a jelenséggel, hanem csak az északi ágban, másrészt pedig a determinált paradigmákban a harmadik személyű igeragok anyagi egyezése okán analógiával, az egy tárgyra utaló igei személyragok átsugárzódásával is számolhatunk a duális, illetve plurális tárgyra utaló paradigmába.

A tundrai nyenyecben mindennek megfelelően a *-da* determinált igei személyragról elmondható, hogy szabályos folytatása a PS **-ta* személyragnak, amely a PU **sV Sg3* személyes névmásra vezethető vissza. A többi szamojéd nyelvben szintén a PS **-ta* folytatásait találjuk meg hasonló szerepben:

NyenyecT	NyenyecE	Enyec	Nganaszan	Szölkup	Kamassz
<i>da</i>	<i>ta</i>	<i>ɖa</i>	<i>tu (tj)</i>	<i>tj</i>	<i>t</i>

nyenyecT²⁸ *pya°da* ‘elkezd+detVxSg3’ (*няда*)

nyenyecE *juñējata* ‘kérdez+detVxSg3’ (Verbov 1973: 169)

enyecB *mi'aɖa* ‘vág+detVxSg3’ (Gluhij – Susekov – Sorokina 1981: 151)

²⁸ A nyelvek, nyelvjárások jegyzékét l. a függelékben. Bár az erdei nyenyecet a tundraival együtt a nyenyec nyelv nyelvjárásainak tekintik, a viszonylag nagy különbség miatt, ami az igeragokban is megmutatkozik, mindkét nyelvjárásra hozok példát.

- nganaszan *konda"atu* 'visz+detVxSg3' (Tereščenko 1979: 205)
 szölkupN *qoŋitj* 'megtalál+detVxSg3' (Hajdú 1968: 146)
 kamassz *pārga'āt* 'elvág+detVxSg3' (Donner 1944: 155)

VxDu3 -dyih

A duális harmadik személyű igerag összetett ragnak tekinthető, hiszen a PU Sg3 személyes névmásból, valamint a duális jeléből áll össze. A *-dyih* személyrag a PS **-tiñ* igeragból fejlődött, amelynek a személyes névmási eleme a PU **-sV* folytatása. A PS determinált duális igeragokon a duálist az **-ń* elem jelöli, amely véleményem szerint azonos a PS duális birtokos személyragokon jelentkező **-ń*-nyel (l. Labádi 1967: 422–423). A nyenyecben az *ń* – az *n*-hez, illetve az *ŋ*-hez hasonlóan – szabályosan nazalizálható gégezárhanggá fejlődött. Hasonló felépítésű *detDu3* igeragokat találunk a többi szamojéd nyelvben is:

NyenyecT	NyenyecE	Enyec	Nganaszan	Szölkup	Kamassz
<i>dyih</i>	<i>tʔ</i>	<i>zi'</i>	<i>ði</i>	<i>tij</i>	<i>d'i</i>

- nyenyecT *nyumtye°dyih* 'nevez+detVxDu3' (Tereščenko 1965: 331) (*nyomdeɖu'*)
 nyenyecE *matanaŋtʔ* 'elvág+detVxDu3' (Verbov 1973: 94)
 enyecB *nobzasi'* 'leenged+detVxDu3' (Tereščenko 1973: 281)
 nganaszan *kodutətudi* 'megöl+imperf.–Kimp+detVxDu3' (Helimski 1998: 504)
 szölkupN *qoŋitu* 'megtalál+detVxDu3' (Helimski 1998: 567)
 kamassz *pargald'i* 'farag+detVxDu3' (Mikola 1988: 250)

VxPl3 -doh

A plurális harmadik személyű determinált igerag felépítésében nagyon hasonlít a duális alakhoz: az alapnyelvi eredetű Sg3 személyes névmás és a többes szám jelének a kapcsolatából áll elő.

A *-doh* igerag tehát szintén személyes névmási eredetű: a PU **-sV* Sg3 személyes névmás + **-n* többesjel kapcsolatából fejlődött szabályosan a PS **-ton* formán keresztül. A rag végén található *n* elem a mai nyelvállapotban a tundrai nyenyecben nazalizálható gégezárhangként jelentkezik. A személyes névmás és a többes szám jelének az összekapcsolódása figyelhető meg más szamojéd nyelvek determinált, többes szám harmadik személyű igeragjait szemrevételezve is:

NyenyecT	NyenyecE	Enyec	Nganaszan	Kamassz
<i>doh</i>	<i>toŋ</i>	<i>zu'</i>	<i>tuŋ, (tɪŋ)</i>	<i>den, dæn</i>

nyenyecT	<i>yolcye°doh</i> ‘befejez+detVxPI3’ (<i>әнүөдо'</i>)
nyenyecE	<i>matanaton</i> ‘elvág+detVxPI3’ (Verbov 1973: 94)
enyecB	<i>kadagazu'</i> ‘elvisz+detVxPI3’ (Gluhij – Susekov – Sorokina 1981: 146)
nganaszan	<i>njintiðij</i> ‘nem (tag. ige) Kimp+detVxPI3’ (Helimski 1998: 504)
kamassz	<i>t'awomaden</i> ‘tart+detVxPI3’ (Mikola 1988: 251)

(A szölkupban a indeterminált VxPI3-mal azonos igerag használatos a determinált paradigmában is. A *t*-végződésből látható, hogy ebben a szamojéd nyelvben nem az **n*-re, hanem a **t*-re visszavezethető többesjel található meg.)

4.2.1.2. Az első személyű determinált igeragok

VxSg1 -w°

A -w° személyrag ugyancsak uráli eredetű, és a PU **-mV* Sg1 személyes névmásra vezethető vissza, amely szabályos hangváltozás következtében spirantizálódott a tundrai nyenyecben. Mint a többi példából is látható, a szamojéd nyelvek többségükben megőrizték az ősi személyes névmásból keletkezett személyragot²⁹:

NyenyecT	NyenyecE	Enyec	Nganaszan	Szölkup	Kamassz
<i>w°</i>	<i>m</i>	<i>bo</i>	<i>mə</i>	<i>m</i>	<i>m</i>

nyenyecT	<i>syertaøw°</i> ‘megcsinál+detVxSg1’ (Tereščenko 1965: 362) (<i>сепмас</i>)
nyenyecE	<i>ŋamtŋām</i> ‘megesz+detVxSg1’ (Lehtisalo 1947: 135)
enyecB	<i>beabo</i> ‘dob+detVxSg1’ (Castrén 1855: 93)
nganaszan	<i>bəu"suomə</i> ‘átúszik+praet.+detVxSg1’ (Tereščenko 1979: 268)
szölkup	<i>orqilnam</i> ‘megfog+detVxSg1’ (Hajdú 1968: 146)
kamassz	<i>pārgəl'am</i> ‘elvág+detVxSg3’ (Donner 1944: 155)

²⁹ A megfelelések és a példák között nem sorolok fel olyan személyragokat és adatokat, amelyek nem a tárgyalt tundrai nyenyec igerag megfelelései. Így az egyéb, a ma élő szamojéd nyelvekben használatos, esetlegesen nyelvjárási adatokat nem közlöm.

VxSg1 -n°

Az *-n°* kettes számú és több tárgyra utaló determinált igerag minden bizonnyal nem protoszamojéd, hanem proto-északi-szamojéd eredetű, hiszen ebben a szerepben mindhárom északi-szamojéd nyelvben megtalálható, a déli ág nyelveiben viszont nem. Ez azzal magyarázható, hogy a déli-szamojéd nyelvek ránk maradt igeragozási rendszere jóval egyszerűbb az északi-szamojédben megtalálhatóknál: ha tartalmaz is egynél több igei paradigmát, a tárgy számát már nem különbözteti meg igei inflexió segítségével.

Künnap (1976: 80, 85) szerint ez a személyrag egy **-n* koaffixum, ill. az **-mV* kapcsolatából fejlődött ki a PNS **-nø* alakon keresztül. Abban, hogy determinált igeragként jelent meg, minden bizonnyal segítette, hogy a genitivusos birtokos személyragozás Sg1 *-n* személyragja formailag megegyezik vele. A birtokos személyragozás és a determinált igeragozás kapcsolata a nyenyecben – mint ahogy ez a többi szamojéd nyelvben is megfigyelhető – igen szoros. Ennek a magyarázata abban keresendő, hogy a legtöbb determinált igerag a birtokos személyragokhoz hasonlóan uráli eredetű személyes névmásokra vezethető vissza, így alakilag szinte teljesen megegyeznek egymással. Ilymódon lehetségesnek tartom, hogy a tárgyas igei paradigma kiépülésében analógiásan a birtokos személyragoknak is szerepük lehetett³⁰.

Az északi-szamojéd nyelvekben a több tárgyra utaló egyes szám első személyű igealakok tehát a következők:

NyenyecT	NyenyecE	Enyec	Nganaszan
<i>n°</i>	<i>n</i>	<i>n</i>	<i>nø</i>

nyenyecT *møq°lampyin°* ‘összeszed+detPlObjVxSg1’ (Tereščenko 1965: 693)
(*ма"ламбин*)

nyenyecE *šəarurəkājijjen* ‘kiköt+detPlObjVxSg1’ (Lehtisalo 1947: 418)

enyecCh *no'ahunu* ‘meghámoz+detPlObjVxSg1’ (Castrén 1854: 499)

nganaszan *tənišitiñə* ‘tud (ismer)+fut.+detPlObjVxSg1’ (Mikola 1970 : 66)

³⁰ Arra a kérdésre, hogy a birtokos személyragok kialakulása időben megelőzte-e a determinált igei személyragok kialakulását, és ennek folytán egy már megszilárdult birtokos személyragozási rendszer hatott-e az igeragozásoknak, illetve maguknak az igeragoknak a kiépülésére, az a válasz az elfogadott, hogy a birtokos személyragozás elsődleges az igeragozáshoz képest. Létrejöttük alapja mindenesetre ugyanaz, a közöttük levő különbség pedig mindössze abban rejlik, hogy a birtokos személyragok névszói, az igei személyragok igei tövekhez kapcsolódnak. Így nem meglepő, hogy a fellépő ragszükséglet miatt birtokos személyragozásból a determinált igei paradigmákba is átsugárzódhattak elemek.

VxDu1 -myih

A *-myih* személyrag a PU **-mV* személyes névmás és az **-ń* duálisjel kapcsolatából épül fel. (Ez utóbbi már szóba került a duális harmadik személyű determinált igeraggal kapcsolatban.) Maga a személyrag szabályos hangfejődéssel jött létre a protoszamojédra feltételezhető **-miń* alakból. Az igerag szamojéd megfelelései a következők:

NyenyecT	NyenyecE	Enyec	Nganaszan	Szölkup	Kamassz
<i>myih</i>	<i>jʔ</i>	<i>i', j', bi'</i>	<i>mi</i>	<i>ej, m̄j</i>	<i>b̄i</i>

nyenyecT	<i>nul°ta°myih</i> ‘megállít+detVxDu1’ (Tereščenko 1965: 853) (<i>нултaмyи</i>)
nyenyecE	<i>matāņajʔ</i> ‘vág+detVxDu1’ (Verbov 1973: 94)
enyecK	<i>tenej'</i> ‘tud+detVxDu1’ (Mikola 1980: 225)
nganaszan	<i>tenjntjimi</i> ‘tud (ismer)+Kimp+detVxDu1’ (Mikola 1970 : 65)
szölkup	<i>orqilnej</i> ‘megfog+detVxDu1’ (Hajdú 1968: 146) ~ <i>qoņimui</i> ‘megtalál+detVxDu1’ (Helimski 1998: 567)
kamassz	<i>pārgalbuji</i> ‘elvág+detVxDu1’ (Donner 1944: 155)

VxDu1 -nyih

A duális és több tárgyra utaló *-nyih* igerag a duális és több tárgyra utalóVxSg1-hez hasonlóan analógiásan kerülhetett a kettes számú és több tárgyra utaló igei személyragok közé. Eredetét tekintve ugyanúgy alapnyelvinek számít, mint az eddigi igeragok, hiszen kimutatható benne az **mV* személyes névmás, amelyből a PS **-miń* detVxDu1 alakult ki. Nagyon valószínű, hogy a fentebb már említett „raghiány” következtében a birtokos személyragozás genitivusos paradigmájából került át a duális és többes számú tárgyra utaló determinált igei paradigmába.

Az említett személyrag alakilag megegyezik a genPxDu1 *-nyih* személyraggal, amely a PS **-n+miń*-ből, a PNS **niń* alakon keresztül alakult ki.

A PxDu1-analógián túl szabályos duálisjellel ellátott alakja a VxSg1 *-n* több tárgyra utaló determinált személyragnak.

A *-nyih* személyrag megfelelései az északi-szamojéd nyelvekben a következők:

NyenyecT	NyenyecE	Enyec	Nganaszan
<i>nyih</i>	<i>jʔ</i>	<i>ń'</i>	<i>ńi</i>

- nyenyecT *pyay^onyih* ‘elkezd+detPIObjVxDu1’ (Tereščenko 1965: 624) (*пайни*)
 nyenyecE *matājajʔ* ‘vág+detPIObjVxDu1’ (Verbov 1973: 94)
 enyecB *dʼaztačuń* ‘talál+necess.+detPIObjVxDu1’ (Tereščenko 1973: 197)
 nganaszan *ʔenišitińi* ‘tud+fut.+detPIObjVxDu1’ (Mikola 1970: 66)

VxP11 -waq

A *-waq* személyrag az eddigi egy tárgyra utaló személyragokhoz hasonlóan uráli alapokra vezethető vissza. A PU **-mV* egyes szám első személyű személyes névmás és a **-t* többesjel kapcsolatával magyarázható, amely a PS **-mat* alakon keresztül nyerte el mai formáját. (Belőle a **t* elem a tundrai nyenyecben szabályosan nem nazalizálható gégezárhanggá vált.) A következő megfelelései találhatók meg a szamojéd nyelvekben:

NyenyecT	NyenyecE	Enyec	Nganaszan	Szölkup	Kamassz
<i>waq</i>	<i>maʔ</i>	<i>baʼ</i>	<i>muʼ, (mǐʼ)</i>	<i>mǐt, mǐn</i>	<i>baʼ, βaʼ</i>

- nyenyecT *yaqm^owaq* ‘nem tud, nem képes+detVxP11’ (Tereščenko 1965: 637) (*я"мава"*)
 nyenyecE *kōŋ"ŋammq"Э* ‘elhoz+detVxP11’ (Lehtisalo 1947: 136)
 enyecCh *motadabaʼ* ‘vág+detVxP11’ (Susekov 1983: 142)
 nganaszan *hotəgumuʼ* ‘ír, tanul+imperat.+fut.+detVxP11’ (Tereščenko 1966: 431)
 szölkup *čattāmǐt* ‘lő+detVxP11’ (Hajdú 1968: 146)
 kamassz *ḵādārʔābaʼ* ‘öriz+detVxP11’ (Donner 1944: 156)

VxP11 -naq

Ez az igei személyrag minden bizonnyal a duális és több tárgyra utaló VxSg1 *-n*-hez, illetve a duális és többes számú tárgyra utaló VxDu1 *-nyih*-hez hasonlóan analógiásan épült be a több tárgyra utaló determinált igeragok közé a genitivusos birtokos személyragozásból. Így tehát megtalálható benne a genitivus *-n*-eleme és a **mV+t* kapcsolatából létrejött PS **-n+mat* személyrag, amely a PNS **-nat* alakon keresztül nyerte el mai alakját. Az igerag nemcsak átvételként magyarázható a birtokos személyragozási paradigmából, hanem a PNS VxSg1 **-n^o + *-t* többesjel kapcsolataként is. Véleményem szerint egyik magyarázat sem zárható ki, hiszen nagyon valószínű, hogy a *-naq* elemnek az igeragként való megerősödéséhez a többi többes számú igeraghoz való morfológiai hasonlósága, képzésének szabályossága is hozzájárulhatott.

A *-naq* kettes számú és több tárgyra utaló determinált VxP11 a többi északi-szamojéd nyelvben a következőképpen jelenik meg:

NyenyecT	NyenyecE	Enyec	Nganaszan
<i>naq</i>	<i>naʔ</i>	<i>Na''</i>	<i>ńü'', ńi''</i>

nyenyecT *pyay^onaq* 'elkezd+detPIObjVxP11' (Tereščenko 1965: 679) (*няйна''*)

nyenyecE *matājanaʔ* 'vág+detPIObjVxP11' (Verbov 1973: 94)

enyecB *puṅahūnaʔ* 'feltesz, letesz+detPIObjVxP11+praet.' (Prokof'ev 1937: 89)

nganaszan *huuləküüńü''* 'keresni kezd+imperat.+fut.+detPIObjVxP11' (Kosterkina – Nagy – Sobanski 1997: 177)

4.2.1.3. A második személyű determinált igeragok

VxSg2 -r^o

Az egy tárgyra utaló Sg második személyű igei személyrag a determinált személyragokhoz hasonlóan uráli személyes névmásra vezethető vissza: a PU Sg2 **tV*-személyes névmás folytatásának tekinthető. A déli-szamojéd nyelvekben nem találunk olyan igei személyragot, amely ebben a számban és személyben *r*-elemmel rendelkezne, így, bár a déli ágban előforduló *detVxSg2* szintén a PU **tV* személyes névmás morfológizálódott folytatása, a mai északi-szamojéd nyelvekben megtalálható *detVxSg2 -r*-elemet tartalmazó igerag északi-szamojéd sajátosság. Az igeragban megmutatózó, általánosnak nem mondható hangváltozásra (PU **t* > PNS **r*) a protoszamojédban lejátszódott hangváltozások, illetve az ezek következtében létrejött morfológiai jelenségek adják meg a magyarázatot (vö. Mikola 1988: 241). A PU **s* ugyanis a PS-ban szabályosan **t*-vé vált, amely változás következtében egybeesett a PU **t* > PS **t*-vel. Mivel a második, illetve a harmadik személyű determinált igeragok az uráli személyes névmások morfológizációjával jöttek létre, a fenti hangváltozás folytán a második, és a harmadik személyű indeterminált igei személyragok szükségképpen egybe kellett, hogy essenek. Ennek a homonímiának a megszüntetésére a személyragként intervokális helyzetbe került igeragok közül a *detVxSg2 *t*-elem meggyengült, majd *r*-ré, illetve *l*-lé vált. A déli-szamojéd nyelvekben az *l*-elemű személyrag stabilizálódott, az északi ágban pedig az *r*-elemű. A mai tundrai nyenyec *detVxSg2 -r^o* megfelelői szamojéd nyelvekben a következők:

NyenyecT	NyenyecE	Enyec	Nganaszan	Szelkup
<i>r^o</i>	<i>r</i>	<i>r, ro</i>	<i>rə</i>	<i>l</i>

nyenyecT	<i>syertaør^o</i> ‘csinál+detVxSg2’ (1965: 235) (<i>cepmap</i>)
nyenyecE	<i>kāttanār</i> ‘megöl+detVxSg2’ (Lehtisalo 1947: 344)
enyecK	<i>mudar</i> ‘vesz+detVxSg2’ (Pusztay 1978: 9)
nganaszan	<i>biaragora</i> ‘kinyit+imperat.+fut.+detVxSg2’ (Mačkinis 1980 : 28)
szelkup	<i>qo-ŋal</i> ‘talál+detVxSg3’ (Hajdú 1968: 146)

VxSg2 -d^o

A *-d^o* két és több tárgyra utaló személyrag (illetve a vele rokonságba hozható, hasonló szerepű személyragok) az eddig bemutatott két és többes számú tárgyra utaló determinált igei személyragokhoz hasonlóan – értelemszerűen – csak az északi-szamojéd nyelvekben vannak meg. Künnap (1976: 85) véleménye szerint a mai tundrai nyenyec VxSg2 *-d* a PNS **(-n)-tV* -ből (az azóta rendelkezésünkre álló kutatási eredmények alapján PNS **(-n)-tθ*-ből) alakult. Ez szabályos hangváltzásnak tekinthető, amely mind alapalakját, mind fejlődését tekintve megegyezik a genitivusos birtokos személyragozás Sg2 *-nd^o* személyragjának a *-d^o* elemével (l. Mikola 1988: 241–242). A birtokos személyragozás analógiás hatását tehát ennek az igeragnak az esetében sem tartom elképzelhetetlennek.

A két és több tárgyra utaló determinált VxSg2 *-d^o* a többi északi-szamojéd nyelvben a következőképpen jelenik meg:

NyenyecT	NyenyecE	Enyec	Nganaszan
<i>d^o</i>	<i>t</i>	<i>ɜ</i>	<i>tə</i>

nyenyecT	<i>temtabyid^o</i> ‘elad+detPlObjVxSg2’ (Tereščenko 1965: 265) (<i>тэмтабыд</i>)
nyenyecE	<i>matājat</i> ‘vág+detPlObjVxSg2’ (Verbov 1973: 94)
enyecB	<i>kazjɜ</i> ‘megöl+detPlObjVxSg2’ (Tereščenko 1973: 73)
nganaszan	<i>t'enintj'tə</i> ‘tud (ismer)+Kimp+detPlObjVxSg2’ (Mikola 1970: 66)

VxDu2 -ryih

A Du2 determinált igei személyrag uráli eredetűnek tekinthető, hiszen kimutatható benne a PU **tV* személyes névmás, amely a PS *n* duálisjellel összekapcsolódva adja a szóban forgó személyrag felépítését. Mindez azt mutatja, hogy struktúrája szerint a *-ryih*

megegyezik a nyenyecben megtalálható más duális személyragokkal. Megfelelései a szamojéd nyelvekben a következők:

NyenyecT	NyenyecE	Enyec	Nganaszan	Szelkup
<i>ryih</i>	<i>tʔ</i>	<i>ri'</i>	<i>ri</i>	<i>lij</i>

nyenyecT	<i>yemp°qngaryih</i> ‘felöltöztet+detVxDu3’ (Salminen 1998a: 533)
nyenyecE	<i>mañniʔñāL</i> ‘lát+detVxDu2’ (Sammallahti 1974: 74)
enyecB	<i>kazari'</i> ‘megöl+detVxDu2’ (Tereščenko 1966: 450)
nganaszan	<i>d'il'sitiñiri</i> ‘hall, hallgat+interrog.+detVxDu2’ (Tereščenko 1979: 215)
szelkup	<i>čattālij</i> ‘lő+detVxDu2’ (Hajdú 1968: 146)

VxDu2 -dyih

A két és több tárgyra utaló determinált igeragokhoz hasonlóan a *-dyih* analógiásan, a birtokos személyragozás hatására kerülhetett az igeragozási rendszerbe. Megtalálható benne a PS *-ń* duálisjel, így szabályosan illeszkedik felépítése szerint is a mai tundrai nyenyec duális alakok közé. Északi-szamojéd párhuzamai a következők:

NyenyecT	NyenyecE	Enyec	Nganaszan
<i>dyih</i>	<i>tʔ</i>	<i>si'</i>	<i>tī</i>

nyenyecT	<i>yemp°qngax°yudyih</i> ‘felöltöztet+detDuobjVxDu2’ (Salminen 1998a: 533)
nyenyecE	<i>matājatʔ</i> ‘vág+detPlObjVxDu2’ (Verbov 1793: 94)
enyecB	<i>a rendelkezésre álló anyagban nem találtam példát</i>
nganaszan	<i>t'enjitiñajī</i> ‘tud (ismer)+detDuObjVxDu2’ (Mikola 1970: 66)

VxPl2 -raq

A *-raq* igei személyrag ugyancsak a PU **-tV* Sg2 személyes névmáson alapul, amelyhez **-t* többesjel járult, és szabályos hangmegfeleléssel jött létre a PNS **-rat-on* keresztül (Mikola 1988: 253).

A következő megfelelései figyelhetők meg a szamojéd nyelvekben:

NyenyecT	NyenyecE	Enyec	Nganaszan	Szelkup
<i>raq</i>	<i>taʔ</i>	<i>ra''</i>	<i>ru'' (rī'')</i>	<i>lij</i>

nyenyecT	<i>pæ°rngaraq</i> ‘csinál+detVxPl2’ (Tereščenko 1965: 505) (<i>nepħapa''</i>)
----------	---

nyenyecE	<i>maniʔḡālaʔ</i> ‘lát+detVxP12’ (Sammallahti 1974: 74)
enyecK	<i>tənəra'</i> ‘tud, ismer+detVxP12’ (Mikola 1980: 225)
nganaszan	<i>hotəḡoru''</i> ‘ír, tanul+imperat.+fut.+detVxP12’ (Tereščenko 1979: 215)
szelkup	<i>qo-ḡatit</i> ‘talál+detVxP12’

VxP12 -daq

Ez a személyrag ugyanolyan módon magyarázható, mint a több tárgyra utaló paradigma VxP11 ragja, tehát valószínűleg együttesen alapul a birtokos személyragozás -*daq* / -*taq* személyragjának a besugárzódásán a determinált igei paradigmába, illetve a VxSg2 -*d*^o több tárgyra utaló igerag és a *-*t* többesjel kapcsolatán.

A többi északi-szamojéd nyelvben a megfelelői a következők:

NyenyecT	NyenyecE	Enyec	Nganaszan
<i>daq</i>	<i>Taʔ</i>	<i>za''</i>	<i>tü'', ti''</i>

nyenyecT	<i>yemp^oqyødaq</i> ‘öltöztet+detPIObjVxP12’ (Salminen 1998b: 534)
nyenyecE	<i>matājataʔ</i> ‘vág+detPIObjVxP12’ (Verbov 1973: 94)
enyec	<i>puḡida'</i> (Gluhij – Susekov – Sorokina 1981: 153)
nganaszan	<i>təniđijti''</i> ‘tud (ismer)+praet.+detPIObjVxP12’ (Mikola 1970: 66)

4.2.2. Az indeterminált igeragok története

A szamojéd nyelvekben – mint arról a 4.2.1-ben is szó volt – a determinált : indeterminált oppozíció az egyes szám harmadik személyben mutatkozott meg elsőként, ahol a jelölt determinált igealak a jelöletlen indeterminálttal állt szemben. A paradigmák teljes elkülönülése minden valószínűség szerint később ment végbe. A nyenyecben a determinált igei személyragok – mint láthattuk – a számnak és személynek megfelelő uráli eredetű személyes névmások grammatikalizálódott folytatásai. Az indeterminált személyragok nagy többsége szintén ősi uráli eredetű személyes névmásra vezethető vissza, de mivel ezek felépítésüket tekintve a determináltaknál összetettebbek, bonyolultabbak, későbbi keletkezésűnek, és a determinált igeragokhoz képest másodlagosaknak tekinthetők.

Az indeterminált igeragokkal kapcsolatban megemlítendő, hogy a szamojéd nyelvek a kamassz kivételével mind rendelkeznek predikatív névszóragozással. A

predikatív személyragok az északi-szamojéd nyelvekben olyannyira megegyeznek az indeterminált igei személyragokkal, hogy Janhunen (1998: 470–471) nem is rekonstruál a protoNyenyecre külön paradigmát a predikatív szuffixumok, illetve az indeterminált igeragok számára – a köztük lévő különbség mindössze annyi, hogy a predikatív ragok névszói, az indeterminált igei személyragok pedig igei tőhöz kapcsolódnak. Megjegyzendő, hogy a déli-szamojéd nyelvek közül a szölkupban előfordul két olyan szám és személy, amelyben a predikatív szuffixum és az indeterminált igerag nem esik egybe. Az egyik a duális első személy (PrexDu1 *-mij* : indetVxDu1 *-ej*), a másik pedig a többes szám harmadik személy (PrexP13 *-t* : indetVxP13 *-tit*). Ezekben az esetekben – Mikola (1988: 258) véleményét elfogadva – elmondhatjuk, hogy a predikatív szuffixumok tekinthetők ősbibnek az igeragokhoz képest, hiszen ezek őrizték meg inkább a rag eredeti alakját.

4.2.2.1. A harmadik személyű indeterminált igeragok

A fentiek értelmében a harmadik személyű indeterminált igei személyragok a tundrai nyenyecben a determináltaktól eltérően nem rendelkeznek a nyelv története folyamán agglutinálódott névmási előzményekkel. Az egyes ragozástípusok között az egyes szám harmadik személyben megfigyelhető [igerag] : [zérómorféma] szembenállás a többi számban – mint a továbbiakban láthatjuk – az [igerag + számjel] : [számjel] oppozícióban jelenik meg.

VxSg3 0

Az egyes szám harmadik személyű indeterminált igerag zérómorfémaként jelenik meg a tundrai nyenyecben ugyanúgy, mint a többi szamojéd nyelvben:

NyenyecT	NyenyecE	Enyec	Nganaszan	Szölkup	Kamassz
–	–	–	–	–	–

nyenyecT	<i>to°</i> ‘jön+0indetVxSg3’ (<i>mo</i>)
nyenyecE	<i>kajeä</i> ‘megy, elfut+0indetVxSg3’ (Hajdú 1968: 200)
enyecK	<i>pire</i> ‘főz, süt+0indetVxSg3’ (Pusztay 1978: 5)
nganaszan	<i>čal’ititi</i> ‘szalad+Kimp+0indetVxSg3’ (Tereščenko 1979: 64)
szölkup	<i>tüŋa</i> ‘megjön+0indetVxSg3’ (Hajdú 1968: 145)
kamassz	<i>amñä</i> ‘ül+0indetVxSg3’ (Donner 1944: 86)

VxDu3 -x^oh

A duális harmadik személyű indeterminált tundrai nyenyec igerag felépítése megegyezik a többi szamojéd nyelvben megtalálható hasonló szerepű igeragével, vagyis az uráli eredetű duálisjelen kívül más elemet nem tartalmaz.

NyenyecT	NyenyecE	Enyec	Nganaszan	Szölkup	Kamassz
<i>x^oh</i>	<i>haŋ</i>	<i>hi'</i>	<i>kəj, gəj</i>	<i>qi</i>	<i>ʎi, g^ui</i>

nyenyecT	<i>ngædalix^oh</i> ‘gyalogol+indetVxDu3’ (<i>гэдалыхы</i>)
nyenyecE	<i>jiŋahaŋ</i> ‘vadászik+indetDu3’ (Lehtisalo 1947: 79)
enyecK	<i>d'uridahi'</i> ‘beszél+indetVxDu3’ (Mikola 1980: 225)
nganaszan	<i>d'il'sitiŋi"əgəj</i> ‘hall, hallgat+inchoat.+Kperf+indetVxDu3’ (Tereščenko 1973: 304)
szölkup	<i>amjrnāqi</i> ‘falatozik+indetVxDu3’ (Hajdú 1968: 146)
kamassz	<i>nerēlg^ui</i> ‘megijed+indetVxDu3’ (Donner 1944: 146)

VxPI3 -q

Az indeterminált többes szám harmadik személyű igei személyrag a tundrai nyenyecben a duálisban megtalálhatóhoz hasonlóan szintén csak számjelet tartalmaz. Ez az uráli *-t többesjelre vezethető vissza.

NyenyecT	NyenyecE	Enyec	Nganaszan	Kamassz
<i>q</i>	<i>ʔ</i>	<i>"</i>	<i>"</i>	<i>je', i'</i>

nyenyecT	<i>ləx^onə^oq</i> ‘beszél+indetVxPI3’ (<i>лахана</i>)
nyenyecE	<i>kəŋŋa"ə</i> ‘talál+indetVxPI3’ (Lehtisalo 1947: 82)
enyecK	<i>baðe"</i> ‘beszél+indetVxPI3’ (Mikola 1980: 225)
nganaszan	<i>d'ambütü"</i> ‘úszik+Kimp+indetVxPI3’ (Tereščenko 1973: 125)
kamassz	<i>b^əəLa^ui'</i> ‘szik+indetVxPI3’ (Donner 1944: 154)

4.2.2.2. Az első személyű indeterminált igeragok

A harmadik személyű indeterminált igei személyragoktól eltérően az első személyben már nemcsak zérómorfémát, illetve számjeleket találunk, hanem személyre utaló elemet is.

VxSgI -d^om

A *-d^om* igei személyrag minden bizonnyal összetett rag. Künnap (1973: 195–196) szerint a **-tVmVn* alakra vezethető vissza, amely az északi-szamojéd nyelvek mellett a kamasszból is kimutatható. Megjegyzendő, hogy a szerző annak ellenére vélekedik így, hogy sem a nganaszanban, sem a szölkupban nem található meg olyan nyelvi elem, amely a teljes összetett rag meglétét vagy valamikori meglétét igazolná. Künnap a **-tVmVn* ragot egy mindeddig nem tisztázott eredetű, Mikola (1988: 254) által képzőnek tartott morféma (**tV*) és a **mVn* elemek kapcsolatából származtatja. Künnap egy későbbi tanulmányában (1974: 16–17) a szamojéd alapnyelvre kétféle indeterminált igeragot rekonstruál: a **-tV-mV*, valamint a **-mV* ragokat.

Künnap nézetétől némiképp eltérő Helimskijé (1982: 80–81), aki a közeli rokon nyelvek tanúsága alapján a **-tVmV*-vel és a **-mV*-vel szemben indokoltnak tartja a rag végén feltételezhető vokális nélküli, és meghatározható ragbelseji vokálissal rendelkező **-tem*, valamint **-m* alakok rekonstruálását. Közülük az utóbbi a szamojéd eredetű **-mân* elemre vezethető vissza, a *t*-vel ellátott változat pedig egy **te* (feltehetőleg) képzőelemmel kibővített alak.

Mikola (1988: 254) az egyes szám első személyű indeterminált igeragot nem bontja részeire, hanem **-tVmV* alakban rekonstruálja a szamojéd nyelvekre – azzal a megjegyzéssel, hogy a rag **tV*-sal együtt a nganaszanban csak stimulatív módban van meg.

Janhunén (1998: 471) a nyenyec alapnyelvre nem tesz fel más egyes szám első személyű predikatív végződést, mint az **-m-et*, amiből arra következtethetünk, hogy ő szintén nem fogadja el a ragvégi vokálissal rendelkező variánst.

Véleményem szerint a szamojéd alapnyelvre a ragvégi magánhangzó nélküli változat az elfogadhatóbb, hiszen azoknak a szamojéd nyelveknek a tanúsága szerint, amelyekben a szóban forgó indeterminált igei személyrag előfordul, nem indokolható kellőképpen ennek feltételezése. Alátámasztja ezt az elképzelést az is, hogy a tundrai és az erdei nyenyecben a múlt idejű összetett igei személyragokban, ahol a számot és a személyt jelző elem a múlt idő jelével kapcsolódik össze (nyenyecT *-dømcy^o*, nyenyecE *-tamš*), a múlt idő jele pusztán az *-m*-hez kapcsolódik, más elem nem található köztük. Az ősszamojédra rekonstruálható **-m* egyes szám első személyű indeterminált igerag

nézetem szerint eredetére nézve megegyezik a determinált igeragozásban, egyes szám első személyben szereplő igeraggal, vagyis tekinthető az uráli eredetű egyes szám első személyű személyes névmás folytatásának. A homonímiát a tundrai nyenyecben egyrészt az küszöbölte ki, hogy a determinált igerag az indeterminálttal ellentétben megtartotta az *m* után következő vokálist, így spirantizálódott, másrészt pedig az, hogy az indeterminált ragozásban gyakran a **tV* elemmel összekapcsolódva jelentkezett.

Az egyes szám első személyű indeterminált igerag megfelelői a többi szamojéd nyelvben a következők:

NyenyecT	NyenyecE	Enyec	Nganaszan
<i>d^om</i>	<i>tm, t</i>	<i>δ', ro'</i>	<i>m</i>

nyenyecT *xøɣad^om* 'megy+indetVxSg1' (*хаяδm*)

nyenyecE *tē''ŋat* 'szed (bogyót)+indetVxSg1' (Lehtisalo 1947: 102)

enyecCh *ḡonɣumado* 'meggyógyul+indetVxSg1' (Susekov 1983: 141)

nganaszan *basutum* 'vadászik+Kimp+indetVxSg1' (Tereščenko 1979: 211)

(Mint látható, szölkup és kamassz példákat nem idézek. Ennek oka, hogy a szölkup indeterminált egyes szám első személyű igerag nem tekinthető a tundrai nyenyec indetVxSg1 párhuzamának, a kamasszban pedig a legtöbb igeidőben és igemódban a harmadik személyű alakokon kívül az igeragok megegyeznek a determináltakkal (vö. Donner 1944: 169).)

VxDu1 -nyih

A duális első személyű indeterminált igerag szintén a tundrai nyenyec alapnyelvi eredetű személyragjai közé tartozik, hiszen megtalálható benne az uráli egyes szám első személyű személyes névmás, a **mV* duálissal ellátott alakja, ami az ősszamojédra **miñ* alakban rekonstruálható. A rag felépítése feltehetően megegyezik a kettes és többes számú tárgyra utaló determinált *-nyih* személyragéval, vagyis a PS **-n-miñ* > PNS **-niñ* alakokon keresztül jöhetett létre. Mint azt a 4.2.1.2. fejezetben már említettem, a *-nyih* kettes és többes számú tárgyra utaló determinált igerag *n* eleméhez kimutathatóan nem kötődik olyan jelentés, amely tárgyra utalna, és létrejöttében nem zárható ki az analógia szerepe sem. Véleményem szerint ugyanez igaz az indeterminált VxDu1 *-nyih*-re is. Elképzelhető, hogy ez a rag is a birtokos személyragozásból sugárzódott át, és a determinált VxDu1-hez képest megmutatkozó felépítésbeli különbségében (*n*) egyik

paradigmában sem kell speciális jelentéselemeket keresni, hanem érdemesebb egyszerűen a már meglévő ragozástól való eltérési kényszer jeleként értékelni.

A *-nyih* indeterminált igerag megfelelései a többi szamojéd nyelvben a következők:

NyenyecT	NyenyecE	Enyec	Nganaszan	Szölkup
<i>nyih</i>	<i>j'</i>	<i>j', bi'</i>	<i>mi</i>	<i>nej</i>

nyenyecT	<i>to^onyih</i> 'jön+indetVxDu1' (<i>моһу</i>)
nyenyecE	<i>jiŋaj'</i> 'él+indetVxDu1' (Verbov 1973: 93)
enyecB	<i>d'ir'ej</i> 'él+indetVxDu1' (Susekov 1977: 37)
nganaszan	<i>dərəbaɖutumi</i> 'üdvözöl+Kimp+indetVxDu1' (Helimskij 1994: 106)
szölkup	<i>amirnej</i> 'falatozik+indetVxDu1' (Hajdú 1968: 146)

VxP11 -waq

A *-waq* többes szám első személyű indeterminált igerag a fent bemutatott első személyű igeragokhoz hasonlóan névmási eredetű. A protouráli **mV* személyes névmás és a szintén uráli eredetű **-t* többesjel kapcsolatából áll össze, és a protoszamojéd **-mat* alakon keresztül nyerte el mai formáját, szabályos hangváltozásokkal.

A többes szám első személyű igei személyrag a determinált egy tárgyra utaló, és az indeterminált paradigmában megegyezik egymással. Ez a jelenség a tundrai nyenyec igeragozási rendszerben egyedülálló, hiszen a többi igerag esetében azt tapasztalhatjuk, hogy éppen a determinált (egy tárgy) : indeterminált paradigmáknál mutatkozik meg szembenállás, az egyéb paradigmáknál pedig gyakoriak az egybeesések.

A többes szám első személyű indeterminált igerag a többi szamojéd nyelvben a következőképpen fordul elő:

NyenyecT	NyenyecE	Enyec	Nganaszan	Szölkup
<i>waq</i>	<i>ma^ʔ</i>	<i>a'', ba''</i>	<i>mu'', (m̄i'')</i>	<i>m̄it</i>

nyenyecT	<i>nəmtə^owaq</i> 'meghall+indetVxP11' (<i>һамдава''</i>)
nyenyecE	<i>jiŋama^ʔ</i> 'él+indetVxP11' (Verbov 1973: 93)
enyecB	<i>d'aguzā''</i> 'nincs, hiányzik+indetVxP11' (Tereščenko 1966: 455)
nganaszan	<i>čid'iam̄i''</i> 'bemegy+perf.+indetVxP11' (Čeremisina – Kovalenko 1986 : 35)

szölkup *amirnimit* ‘falatozik+indetVxP11’ (Hajdú 1968: 146)

4.2.2.3. A második személyű indeterminált igeragok

A második személyű indeterminált igeragok a tundrai nyenyecben az eddig bemutatott igeragokhoz hasonlóan alapnyelvi személyes névmásra vezethetők vissza. Az egyes számú indeterminált igei személyragokkal megegyező módon azt figyelhetjük meg, hogy a duális és a többes számú személyragok egy **tV* és a megfelelő protoszamojéd (illetve uráli eredetű) számjel kapcsolatából tevődnek össze (indetVxDu2: **tV+n̊*, indetVxP12: **tV+t*), az egyes szám második személyű igerag viszont, amely a **tV* mellett történetileg egy **n* elemet is tartalmaz, egy új elemmel kibővült összetett igerag. Ezzel az új elemmel kapcsolatban jegyzi meg Janhunen (1998: 471):

„From the proto-Uralic point of view, one of the most interesting features is that the second-person singular predicative ending seems to have been **n* in proto-Samoyedic, as opposed to **t* in most sub-branches of Finno-Ugric.”

VxSg2 -n̊

Az indeterminált egyes szám második személyű tundrai nyenyec igerag a fentebb már említett **-ntV* [**nt̊*]-ból vezethető le, amelyből a **tV* [**t̊*] tekinthető az uráli Sg2 személyes névmás agglutinálódott folytatásának.

Az **n* elem más szamojéd nyelvekben is kimutatható ebben a számban és személyben. A nganaszan kivételével, ahol az egyes szám második személyű indeterminált igerag egyszerűen *-ŋ*-ként jelenik meg, mindenhol csak a rag részeként találjuk meg. Így arra következtethetünk, hogy míg a szamojéd nyelvek többségükben megtartották a PU **-tV*-t, a második személyű személyes névmási eredetű igeragot, a valószínűleg leggyakrabban használt singularisban mégis szükséges volt a magában álló **-tV* további elemmel történő megkülönböztetése, vagyis egy új elem beépítése az igeragba. (A nganaszan esetében, mint azt már említettem is, ez az újabb keletű elem önmagában vált igeraggá.) Erre a jelenségre magyarázatot adhat a **t* elemet tartalmazó, a protoszamojédban minden bizonnyal igen túlterhelt, személyragként funkcionáló morféimák közötti homonímia kiküszöbölésének a szükségessége.

Mint azt a 4.2.1.3. fejezetben már láthattuk, a determinált VxSg2 (*-r̊* < PNS **-r̊* < PS **-t̊*) létrejöttében nagy valószínűséggel igen fontos szerepet játszott, hogy a protoszamojédban végbement hangváltozások folytán egy ideig alakilag egybeeshetett a

determinált VxSg3 (-da < PNS *-ta < PS *-ta) igeraggal, és ezért szabálytalan hangváltozás következett be. Véleményem szerint a protoszamojédban a determinált : indeterminált oppozíció már a singularis második személyt is érintette³¹, így nemcsak a *t elemet tartalmazó detVxSg2 és a detVxSg3, hanem az indetVxSg2 is igen hasonló felépítésű lehetett. Ha ehhez hozzátesszük, hogy mindhárom személy meglehetősen nagy kihasználtságú, ráadásul az igeragozáson kívül a birtokos személyragozásban, illetve a névszók predikatív ragozásában is ugyanígy fennállt a homonímia, a markáns különbségtétel igénye reális magyarázatnak tűnik a további alakulásukra.

Az -n^o igerag megfelelései a szamojéd nyelvekben a következők:

NyenyecT	NyenyecE	Enyec	Nganaszan	Szölkup
n ^o	n	ddo	ŋ	ntj

nyenyecT *si^orngan^o* ‘néz+indetVxSg2’ (сырған)

nyenyecE *tjλλipin* ‘lop+indetVxSg2’ (Lehtisalo 1947: 72)

enyecB *jiredo* ‘él+indetVxSg2’ (Prokof’ev 1937: 87)

nganaszan *čiiŋŋ* ‘bemegy+interrog.+indetVxSg2’ (Kosterkina – Nagy – Sobanski 1997: 73)

szölkup *ãñanti* ‘van+indetVxSg2’ (Hajdú 1968: 153)

VxDu2 -dyih

A második személyű duális indeterminált igerag szintén tekinthető uráli eredetűnek azon az alapon, hogy az őt alkotó két morféma egyike a PU egyes szám második személyű személyes névmás, a *tV folytatása. A másik a szamojéd *-ŋ duálisjel szabályos hangváltozással létrejött megfelelője.

Az erdei nyenyec kivételével nem találunk olyan szamojéd nyelvet sem az északi, sem a déli ágba, amely az indeterminált duális második személyű igerag számára megtartotta volna a *-tV + *-ŋ szerkezetet és ezeket az elemeket szabályos hangváltozások érték volna. A többi szamojéd nyelvben ugyanis nagy valószínűséggel a determinált paradigmából már ismert PNS *-rø, illetve PSS *-lø folytatásait találjuk. Ennek egyik oka talán az lehet, hogy a rag – legalábbis az egyes számú alakokhoz képest – kevésbé számít frekventáltnak.

³¹ Ezt az elképzelést támasztja alá az a tény is, hogy az *ntV-ra visszavezethető indeterminált igei

A *-dyih* igei személyrag előfordulására a tundrai és az erdei nyenyecből hozok példát:

NyenyecT	NyenyecE
<i>dyih</i>	<i>tʔ</i>

nyenyecT *to°dyih* ‘jön+indetVxDu2’ (*modu*)

nyenyecE *jiñatʔ* ‘lop+indetVxDu2’ (Verbov 1973: 93)

VxPl2 -daq

A duális igeraghoz hasonlóan a tundrai és az erdei nyenyecben a többes szám második személyű indeterminált igerag sem egyezik meg az egyes számú tárgyra utaló determinált paradigma megfelelő ragjaival, mint a többi északi-szamojéd nyelvben. Ez utóbbiak közül az északi ág nyelveiben a PNS **-rø + *-t*, a déli-szamojédban pedig a PSS **-lø + *-t* elemek folytatásait találjuk meg ebben a szerepben.

A nyenyecben a többes szám második személyű indeterminált igeragok esetében a duális második személyhez hasonlóan két, talán egymással összefüggő eredetet feltételezhetünk. Az egyik szerint a ragot felépítő elemekben (az uráli eredetű **-tV* egyes szám második személyű személyes névmásban, valamint a szintén uráli eredetű **-t* számjelben) szereplő fonémák szabályos hangváltozásokban vettek részt, és így nyerték el mai alakjukat. A másik elképzelés szerint az igerag a birtokos személyragozásból kerülhetett át mind az indeterminált, mind pedig a duális és többes számú tárgyra utaló determinált paradigmába.

A *-daq* igeragra és erdei nyenyec megfelelésére a következő példákat idézem:

NyenyecT	NyenyecE
<i>daq</i>	<i>taʔ</i>

nyenyecT *me°daq* ‘tesz, van+indetVxPl2’ (*məðɑ*)

nyenyecE *kqjjettaʔ* ‘megy+indetVxPl2’ (Lehtisalo 1947: 82)

személyrag nemcsak az északi-szamojéd nyelvekben mutatható ki, hanem a szölkupban is (indetVxSg2 *nti*).

4.2.3. A reflexív-mediális igeragok története

A reflexív-mediális paradigma igeragjainak létrejöttében – mint azt a továbbiakban láthatjuk – igen nagy szerepet játszott az analógia. Éppen ezért, bár összességükben elmondható róluk, hogy nincs köztük olyan, amely ne rendelkezne kimutathatóan uráli gyökerekkel, ez semmiképpen sem jelenti azt, hogy a reflexív-mediális igeragozás teljes egészében uráli örökség lenne. A reflexív-mediális igeragok közül ugyanis csak a harmadik személyű alakok vezethetők vissza egyértelműen ősi alapokra: magának a ragozástípusnak a mai formájára emlékeztető kialakulása annál későbbre, az északi-szamojéd alapnyelv korára tehető. Janhunen (1998: 471) a pre-proto nyenyecre rekonstruál olyan egyes szám első, egyes szám harmadik, illetve többes szám harmadik személyű alakokat, amelyek már speciálisan reflexív-mediális igeragozáshoz tartoznak (l. 34. táblázat).

A reflexív-mediális paradigmába analógiás úton igen nagy számban kerültek át igeragok mind az indeterminált, mind pedig a determinált igei paradigmákból. Arra vonatkozólag, hogy a rendszer túlnyomórészt a duális, illetve többes számú tárgyra utaló igeragok köréből „töltődött fel”, egyetértek Mikola (1988: 256) megállapításával, amely szerint az átvételeket bizonyára igen nagyban befolyásolta, hogy mind a tárgy többségére utaló, mind a reflexív-mediális ragozásban az igetőhöz kapcsolódóan egy *-j-* elem szerepel, természetesen más funkcióval³², de formailag mindenképp megegyező módon.

Salminen nézete szerint³³ a reflexív-mediális igeragok inkább az indeterminált személyragokkal függenek össze. Ez elfogadható abból a szempontból, hogy viszonylagos intranszitivitásuk okán valóban szorosabb kapcsolat feltételezhető az indeterminált és a reflexív-mediális, mint a determinált és a reflexív-mediális konjugációk között. A fentiekben láthattuk, hogy a talán kevésbé frekvenciált indeterminált és többesi/duálisra utaló determinált igeragok gyakran megegyeznek egymással, sőt, mint azt már említettem, valószínű, hogy az indeterminált igeragok a többesi/duálisra utaló

³² A tárgy többségét kifejező determinált igealakok *-j-* eleme (értelemszerűen) a tárgy többes számára utal, a reflexív-mediális ragozásban egy **-j-* reflexív képző folytatása (Lehtisalo 1936: 78). Leíró szempontból nincs köztük különbség. (l. Salminen 1997: 96)

³³ A véleményt részben Tapani Salminennek folytatott konzultációm, részben a szerzőnek a témával kapcsolatos írásai (1997: 103–104) alapján fogalmaztam meg.

determinált igeragok átsugázódásával jöttek létre és foglalták el helyüket a mai igeragozási rendszerben.

Nem zárható ki természetesen, hogy az analógiás reflexív-mediális igeragok az esetek többségében (a refl-medVxP11 kivételével) valóban inkább az indeterminált paradigma hatásával magyarázhatók, viszont véleményem szerint mégis Mikola elképzelése a követendőbb, hiszen a morfológiai – hangtani felépítettség igen nagyfokú hasonlósága (a tulajdonképpen azonos igeragok) talán nagyobb hatással lehettek az analógiás mechanizmus elindulására, mint az alacsony tranzitivitási fok, amely a reflexív-mediális és az indeterminált konjugációkat kapcsolja össze.

Az említett *-j-* elemre alapozva, amelynek a folytatása a szölkupban is előfordul reflexív képzőként, Helimskij (1982: 81) és Mikola (1988: 255) is elképzelhetőnek tartja, hogy a szamojéd alapnyelvben legalábbis kezdeményeiben jelen volt a reflexív-mediális igeragozás. Véleményem szerint ez az álláspont elfogadható, de óvakodnunk kell attól, hogy a maihoz hasonló konjugáció létezését feltételezzük. A mai szamojéd nyelvek tanúsága szerint ugyanis esetleg az egyes szám, illetve a többes szám harmadik személyben léteztek reflexív-mediális igeragok, a többi rag csak később alakult ki, illetve foglalta el a helyét a paradigmában. Mint azt már a 3.3-ban említettem, igen valószínűnek látszik, hogy az uráli alapnyelvben nemcsak a determinált : indeterminált oppozíció kezdett kialakulni, hanem a harmadik személyű alakok esetében (elképzelhető, hogy nem a feltételezett alapnyelv egészében) talán már a determinált : indeterminált : reflexív-mediális különbségtétel kezdeményei is megjelentek.

Hogy a mediális igék (és ezzel együtt talán a ragozás) megkülönböztetése nem újkeletűbb a determinált : indeterminált szembeállításnál, történeti tipológiai szempontból sem ellentmondásos elképzelés. Ha elfogadjuk Havas (2002) gondolatmenetét, beláthatjuk, hogy a nyelvfejlődésnek abban a feltételezett korszakában, amikor a tranzitivitás még nem létezett mondatszerkesztési elvként (vagy éppen kialakulóban volt) a mai uráli nyelvekben is tapasztalható szintaktikai szerkesztés helyett még valamiféle „szemantikai alapú mondatszerkesztési logika” állhatott. Havas szerint:

„[...] lehetséges, hogy a tranzitív elv kialakulásában a *verba sentiendi et affectuum* volt az ugrópont, hiszen [...] az érzékelést jelentő igék egy része egyes aktív nyelvekben is a várt statív helyett aktív módon ragozódik, ha (határozott) tárgyra

irányul, pl. 'látom a házad'. [...] Egyébként azt az elvet, miszerint az intranszitiv – tranzitiv szembenállást cselekvésigék és állapotigék megkülönböztetése előzte meg, megállapították az indoeuropaisztikában, a kartvelisztikában, valamint a jenyiszeji, afroázsiai, a kecsumara, sőt, a törökségi nyelvek esetében is. Ugyancsak az intranszitiv – tranzitiv szembenállás történeti előállítására utal az indoeurópai passzív igenem keletkezése (a korábbi differenciálatlan állapotból, amelynek a mediális az örököse), ami ott már az adatolható időkben ment végbe.”

Visszatérve a protoszamojéd reflexív-mediális igeragozás kérdéséhez, bár elképzelhető, hogy a szamojéd nyelvek déli ágában is kialakulófélben volt egy reflexív-mediális konjugáció, a ma rendelkezésünkre álló adatok alapján ez nem igazolható megfelelő mértékben. Reflexív-mediális paradigma, amely az északi-szamojéd nyelvekben fellelhető, a déli ágban nincs, így a tundrai nyenyec reflexív-mediális igeragok bemutatásakor természetesen csak északi-szamojéd megfeleléseket és példákat mutatok be.

4.2.3.1. Az egyes és többes szám harmadik személyű reflexív-mediális igeragok

VxSg3 -q

A reflexív-mediális egyes szám harmadik személyű igerag eredetére két, hangtanilag és szemantikailag egyaránt elfogadható magyarázat is adható. Helimskij (1982: 81) elképzelése alapján a ragot egy protoszamojéd **k* elemre lehet visszavezetni, más álláspontok szerint azonban (pl. Mikola 1988: 255) az eddig bemutatott tundrai nyenyec igeragokhoz hasonlóan szintén uráli személyes névmási előzményekkel rendelkezik. Bár egyik nézetet sem vethetjük el egyértelműen, a tundrai nyenyecre a rokon nyelvekben megfigyelhető megfelelések alapján mégis valószínűbbnek tartom a Mikola által képviselt nézet helyességét. A **k*-ra visszavezethető refl-medVxSg3 igerag véleményem szerint a **sVn*-alapú igeraggal párhuzamosan fejlődhetett ki az északi szamojéd nyelvekben, a funkcióik pedig teljesen megegyezhettek. Ezt az elképzelést erősíti az a tény is, hogy a nganaszban a mai nyelvállapotra is két refl-medVxSg3 igerag őrződött meg, amelyek közül az egyik **k*-ból, a másik **sVn*-ből eredeztethető.

A tundrai nyenyecben a refl-medVxSg3 igerag a PU **sV+*-n* elemek kapcsolatára vezethető vissza, amelyből a **sV* az alapnyelvi egyes szám harmadik személyű személyes névmás, az **-n* elem pedig feltehetőleg névmásképző. Ebből az összetett morfémából a

protoszamojédra szabályos folytatásként feltételezhető a *-*tən* elem, amely az *n* és a vokális lekopása után a tundrai nyenyecben gégezárhangként képviseli a ragot. A rag ilyenfajta eredeztetése nem problémamentes, mivel a ragelemek ilyen mértékű kopása méh szóalak végén sem tekinthető szokványosnak. Az egyes szám harmadik személyű reflexív-mediális igerag megfelelései az északi-szamojéd nyelvekben a következők:

NyenyecT	NyenyecE	Enyec	Nganaszan
<i>q</i>	<i>ʔ</i>	<i>δ', δo'</i>	<i>δə</i>

nyenyecT *wədyely^oq* ‘összehúzza magát+refl-medVxSg3’ (*ваденү*)

nyenyecE *təll̥erāχq̥le^{ej}ʔ* ‘hívni kezd’ (Lehtisalo 1947: 146)

enyecB *d'azulis'* ‘elindul+refl-medVxSg3’ (Tereščenko 1966: 453)

nganaszan *čentirjⁱidə* ‘előkészít+Kperf+refl-medVxSg3’ (Kosterkina – Nagy – Sobanski 1997: 166)

VxPI3 -d^oq

A *-d^oq* többes szám harmadik személyű reflexív-mediális igerag a Sg3-hoz hasonlóan nem analógiás úton került a rendszerbe, és ősi alapokkal rendelkezik. Levezethető a protouráli **sV* egyes szám harmadik személyű személyes névmás és a **t* többesjel kapcsolatából előálló **-sVt* elemből, amely az északi szamojéd alapnyelvre a **-təq* alakban feltételezhető. Megfeleléseit megtaláljuk az északi-szamojéd nyelvekben, bár mint Mikola (1988:256) megjegyzi: „die refl. Personalendung der 3. P. Plur. **-j-tVt* wurde teilweise (so im Ngan.)³⁴ oder völlig (im Enz.) durch **-tVn* (VxPI der det. Konjugation) verdrängt.”:

NyenyecT	NyenyecE	Enyec	Nganaszan
<i>d^oq</i>	<i>t^ʔ</i>	<i>zo^o</i>	<i>ntə^o</i>

nyenyecT *tyoryeyd^oq* ‘felkiált+refl-medVxPI3’ (*мөреяд*)

nyenyecE *tăḗwjet^ʔ* ‘megérkezik+refl-medVxPI3’ (Lehtisalo 1947: 419)

enyecCh *taezo^o* ‘megjön+refl-medVxPI3’ (Labanauskas 1992: 11)

nganaszan *bi^oajtə^o* ‘elmegy+Kperf+refl-medVxPI3’ (Kosterkina – Nagy – Sobanski 1997: 175)

³⁴ Mikola véleményét csak részben fogadhatjuk el, mivel a nganaszan rag esetében hangtanilag szinte kizárt, hogy hogy kapcsolatba lenne hozható a determinált ragozásban használatos raggal (*-tuŋ*).

4.2.3.2. A determinált paradigmából átkerült igeragok

VxSg1 -w^oq

A reflexív-mediális egyes szám első személyű igei személyrag több szempontból is különleges helyet foglal el a paradigma analógiás igeragjai között. Egyrészt ez az egyetlen olyan rag, amely a determinált konjugáció egyes számú tárgyra utaló igeragjai közül eredeztethető (< detVxSg1 -w^o), másrészt pedig megtalálható rajta egy gégezárhang is, amely minden bizonnyal a reflexív-mediális egyes szám harmadik személyű igerag gégezárhangjának köszönhetően lett a rag része (vö. Mikola (1988: 256): „Die Endung -“ der 3. P. Sing. wurde analogisch dem VxSg1 angefügt.”). Az egyes szám első személyű reflexív-mediális igeragot, mivel az uráli alapokkal rendelkező egyes számú tárgyra vonatkozó -w^o detVxSg1-gyel és a -q refl-medVxSg3-mal megegyező elemeket tartalmaz, nem zárhatjuk ki a tundrai nyenyec nyelv alapnyelvi eredetű igeragjainak a sorából.

Ugyanezen az alapon a többi analógiás reflexív-mediális igeragot is tekinthetjük a megfelelő számú és személyű alapnyelvi személyes névmások grammatikalizálódott folytatásainak, mint ahogy azt egyes többes számú tárgyra utaló determinált és az indeterminált igeragok esetében is tettük.

A szamojéd nyelvekben – éppen azért, mert a reflexív-mediális paradigmák az egyes nyelvekben önállóan töltődtek fel – az egyes szám harmadik és a többes szám harmadik személyű igei személyragok felépítésén és változásain kívül kevés párhuzamosság mutatható ki. A -w^oq refl-medVxSg1-nek csak az erdei nyenyecben található meg a hangtanilag korrekt megfelelése. Az enyecben a nyenyectől némiképp, a nganaszban pedig elég erősen eltérő analógiát találunk hasonló szerepben. (Részletesebben l. Mikola 1988: 257.)

NyenyecT	NyenyecE
w ^o q	m ^o

nyenyecT *lidabtarey^ow^oq* ‘zavarba jön+refl-medVxSg1’ (лыдабтарэюв)

nyenyecE *ta^owjam^o* ‘megjön+refl-medVxSg1’ (Verbov 1973: 95)

VxDu1 -nyih

A duális első személyű reflexív-mediális igerag szintén a determinált paradigmából eredeztethető, de az egyes szám első személyű igeragtól eltérően nem az egyes, hanem a duális és többes számú tárgyra utaló személyragok közül. Ez a ragátsugárzódás nemcsak a nyenyecben, hanem az enyecben és a nganaszanban is hasonlóképpen történt meg. (Ez természetesen nem jelenti azt, hogy az említett ragoknak közös eredetük lenne, csupán a rokon nyelvek külön életében végbement azonos fejlődési tendenciát mutatja.)

NyenyecT	NyenyecE	Enyec	Nganaszan
<i>nyih</i>	<i>jʔ</i>	<i>ni'</i>	<i>ni</i>

- nyenyecT *peday^onyih* 'kifárad+refl-medVxDu1' (*пэдаяни*)
nyenyecE *taɛwjajʔ* 'megjön+refl-medVxDu1' (Verbov 1973: 95)
enyecB *kunuruɣiⁿⁱ* 'elfut+refl-medVxDu1' (Gluhij – Susekov – Sorokina 1981: 151)
nganaszan *matu^oini* 'elvág'+refl-medVxDu1 (Castrén 1854: 449)

VxDu2 -dyih

A duális második személyű reflexív-mediális igerag szintén a több tárgyra utaló determinált paradigma megfelelő számú és személyű ragjával azonos. Az erdei nyenyecben, az enyecben és a nganaszanban is hasonló párhuzam figyelhető meg a Du/PlobjdetVxDu2 és a refl-medVxDu2 között:

NyenyecT	NyenyecE	Enyec	Nganaszan
<i>dyih</i>	<i>tʔ</i>	<i>di'</i>	<i>ti</i>

- nyenyecT *tey^odyih* 'folyik+refl-medVxDu2' (*мэүду*)
nyenyecE *taɛwjatʔ* 'megjön+refl-medVxDu2' (Verbov 1973: 95)
enyec *a rendelkezésemre álló anyagban nem találtam példát*
nganaszan *d'ɛɲhid'i^oiti* 'felöltözik+Kperf+refl-medVxDu2' (Tereščenko 1979: 209)

VxPl1 -naq

A többes szám első személyű reflexív-mediális igerag a refl-medVxDu1-2-höz hasonlóan a duális és többes számú tárgyra utaló paradigmából került a reflexív-mediális

ragozásba. A többi északi-szamojéd nyelvben is hasonló ragkölcsonzések figyelhetők meg:

NyenyecT	NyenyecE	Enyec	Nganaszan
<i>naq</i>	<i>naʔ</i>	<i>na''</i>	<i>-nu''</i>

nyenyecT	<i>walyey°naq</i> ‘megbeszél+refl-medVxP11’ (<i>валейна''</i>)
nyenyecE	<i>taɛwjanaʔ</i> ‘megjön+refl-medVxP11’ (Verbov 1973: 95)
enyecB	<i>nerina''</i> ‘feláll, megáll+refl-medVxP11’ (Tereščenko 1979: 451)
nganaszan	<i>tamtüdü''ünü''</i> ‘mászik+refl-medVxP11’ (Wagner–Nagy 2002: 109)

VxP12 -daq

A *-daq* többes szám második személyű reflexív-mediális igerag az utolsó, amelyet a többesi és duális tárgyra utaló determinált paradigmából származtathatunk. A rokon északi-szamojéd nyelvek közül hasonló analógia az erdei nyenyecben és az enyecben figyelhető meg:

NyenyecT	NyenyecE	Enyec
<i>daq</i>	<i>taʔ</i>	<i>da''</i>

nyenyecT	<i>yıbyedoli°daq</i> ‘gondol, elgondolkodik+refl-medVxP12’ (<i>убедолыда''</i>)
nyenyecE	<i>taɛwjataʔ</i> ‘megjön+refl-medVxP12’ (Verbov 1973: 95)
enyecB	<i>moteda'</i> ‘vág+refl-medVxP12’ (Castrén 1854: 502)

4.2.3.3. Az indeterminált ragozásból átvett reflexív-mediális személyragok

Nem magyarázható másként, mint az indeterminált paradigmából való ragok átsugárzódásaként a reflexív-mediális második, illetve a duális harmadik személyű igei személyrag.

VxSg2 -n°

A második személyű reflexív-mediális *-n°* igerag átsugárzódása nemcsak a tundrai nyenyecben, hanem az erdei nyenyecben és a nganaszanban is végbement. Az enyec esetében azt tapasztalhatjuk, hogy a nyelv életében volt egy időszak, amikor második személyű reflexív-mediális igeragként a többi északi-szamojéd nyelvhez hasonlóan az akkori, megfelelő számú és személyű indeterminált igeraggal megegyező személyrag, a -

ddo volt használatban (l. Castrén 1854: 501–502). Az ennél későbbi nyelvállapotot tükröző nyelvtanokban (Prokof'ev 1937, Tereščenko 1966) már más igei végződést, *-di*-t, illetve *-d'*-t találunk.

NyenyecT	NyenyecE	Enyec	Nganaszan
<i>n°</i>	<i>n</i>	<i>ddo</i>	<i>η</i>

nyenyecT	<i>tørpiøn°</i> ‘kilép vhova+refl-medVxSg2’ (<i>mapьhиn</i>)
nyenyecE	<i>taɛwjan</i> ‘megjön+refl-medVxSg2’ (Verbov 1973: 95)
enyec	<i>motaddo</i> ‘vág+refl-medVxSg2’ (Castrén 1854: 502)
nganaszan	<i>d'eŋhid'i"iη</i> ‘felöltözik+Kperf+refl-medVxSg2’ (Tereščenko 1979: 209)

VxDu3 -x°h

A duális harmadik személyű reflexív-mediális igerag ugyancsak az indeterminált paradigmából kerülhetett át. Hasonló ragkölcsonzés csak az erdei nyenyecben figyelhető meg, a többi északi-szamojéd nyelvben más analógiákkal egészült ki a ragozási rendszer.

NyenyecT	NyenyecE
<i>x°h</i>	<i>hVη</i>

nyenyecT	<i>núlÿøx°h</i> ‘megáll+refl-medVxDu3’ (<i>нуляха</i>)
nyenyecE	<i>taɛwjihiη</i> ‘megjön+refl-medVxDu3’ (Verbov 1973: 95)

4.2.3.4. Mint látható, a legtöbb analógiával magyarázható igei személyrag a duálisban figyelhető meg, nincs viszont átvett igerag sem az egyes szám, sem a többes szám harmadik személyekben. Ezek, mint arról fentebb szóltam, ősi eredetűnek tekinthetők. A reflexív-mediális paradigma analógiás kiépülése és feltöltődése az igei személyragok átsugárzódásának mennyiségi, illetve szám és személybeli megoszlását követve valóban Mikola (1984, 1988) gondolatmenetének megfelelően történhetett, tehát az eredeti Sg, valamint Pl harmadik személyű igeragok után a másik három ragozási sorból építkezve fokozatosan terjedt el először az egyes, többes, majd a használati gyakoriságára nézve elég ritkának mondható duálisban.

4.2.4. Az imperativusi és optativusi végződések története

A tundrai nyenyecben az imperativusi és optativusi igei végződések – mint arról a 4.1.4-ben már esett szó – eltérnek azoktól az igeragoktól, amelyek a többi igemódban használatosak. Ez annak köszönhető, hogy az imperativusi és az optativusi végződések olyan összetett igeragok, amelyekben a felszólító mód jele és az igeragok ma már szételemezhetetlen egységet alkotnak.

Az említett két igemódban használatos igeragok történeti szempontból igen kevésbé kutatottak. Mikola (1988: 246–248, 257) mindössze két kifejezetten imperativusi igeragról tesz említést szamojéd morfológiatörténeti munkájában: a második személyű indeterminált **-k+0*, illetve a második személyű determinált **-tV* felépítésű igeragokról.

Imperativusjelként több protoszamojédként rekonstruálható elemet is bemutat. Közülük véleménye szerint a **-k* csak az indeterminált ragozás második személyében fordult elő, a **-jV*- pedig szintén az indeterminált konjugációban, a harmadik személyben. A **-mtV* alakban a szamojéd alapnyelvre rekonstruálható determinált (a nyenyecben és az enyecben a reflexív-mediális paradigmában is használatos), Mikola terminológiájával élve imperativusi, harmadik személyben meglévő végződés lehetett.

Janhunen (1998: 474) szerint az imperativus, illetve az imperativusi igealakok (a szerző ezzel a terminussal – Mikolához hasonlóan – az általam imperativusnak és optativusnak nevezett kategóriákra egyaránt utal) több szempontból is különleges helyet foglal el a szamojéd nyelvek igeragozási rendszereiben: „[...] it not only varies considerably from language to language, it also shows a conspicuous lack of structural coherence within each individual language.” Szerinte nem egyértelműen eldönthető az a kérdés, hogy a mai szamojéd nyelvekben előforduló imperativus csak a második személyű alakokra vonatkozik-e, vagy a harmadik személyt is ebbe a kategóriába tartozónak kell-e tekintenünk. Mikolához hasonlóan feltételez egy **-k* imperativusjelet a szamojéd alapnyelvre, amely a protouráliban is hasonló szerepet töltött be. Ez a **-k* elem további morféma hozzátétele nélkül az indeterminált konjugációban tölti be a második személyű imperativusi végződés szerepét, és vele képez oppozíciót a determinált paradigmában a **-t∅* elem. Szintén egybevághat Mikola elképzelésével Janhunennek az a meglátása, amely szerint a protoszamojédben ezeken kívül létezhetett egy **-ya*, valamint egy **-(∅)-m* felépítésű elem is, amelyek funkciójuk szerint az indeterminált, illetve a

determinált és reflexív-mediális paradigmák harmadik személyeiben imperativusjelek voltak, további eredetüket tekintve pedig felderítetlennek mondhatók.

A második, illetve harmadik személyű, felszólítást kifejező igealakok között abból a szempontból is érdemes különbséget tenni, hogy a valódi (második személyű) imperativus végződése nem az általános igetőhöz kapcsolódnak (l. 4.1.2.), az optativusiak (harmadik személy) viszont többségükben (l. 4.2.4.3.) igen. (Egyes igecsoportok esetében csak az optativusra jellemző, a magánhangzós tövű igék általános tövével megegyező tövvariánsokhoz járulnak.) Véleményem szerint erre a jelenségre elképzelhető a következő magyarázat. A *-k-ra épülő imperativus nemcsak az imperativus jelét, hanem a felszólítást kifejező igealakok felépítését tekintve is uráli alapnyelvi örökség. A vele oppozícióban álló imperat.detVxSg2 későbbi; szamojéd örökségnek tekinthető, de az igealakok – talán éppen az éles második személybeli indeterminált : determinált szembenállás miatt – felépítésükben mégis a többi igealakétól eltérő, és a *-k-s imperativusiéval egyezik meg.

Mivel a tundrai nyenyecben az imperativusi és az optativusi igeragok rendszerének a kiépülésében is komoly szerepet játszott az analógia, az igeragok bemutatásakor két csoportra osztom őket: az analógiás, illetve az ősi eredetű igeragok csoportjára.

4.2.4.1. Az ősi eredetű imperativusi igeragok

indetVxSg2 –q

A tundrai nyenyecben az indeterminált paradigmában tehát az uráli alapnyelvre rekonstruált *-k-ra szabályosan visszavezethető -q szerepel imperativusi végződésként. A többi szamojéd nyelvben a megfelelői a következők:

NyenyecT	NyenyecE	Enyec	Nganaszan	Szölkup	Kamassz
q	ʔ	"	"	(ŋ)äšik ³⁵	"

nyenyecT *tuq* 'jön+imperat.indetVxSg2' (my")

³⁵ A szölkup rag annyiban tér el a többi idézett szamojéd igeragtól, hogy a konkrét imperativusi végződés mellett a jelen időre utaló koaffixumot is tartalmazza. Mivel ezt – a 4.2.4.3.2.-ben említett szölkup optativusi igeragoktól eltérően – nem látom lényegi felépítésbeli különbségnek, a továbbiakban a kizárólag az említett koaffixummal bővült szelkup igeragokat is idézem az etimológiai párhuzamok között.

nyenyecE	<i>toχurraqâ"ʔ</i> ‘tanít+imperat.indetVxSg2’ (Lehtisalo 1956: 491a)
enyecCh	<i>kadda</i> ‘megöl+imperat.indetVxSg2’ (Labanauskas 1992: 6)
nganaszan	<i>heđiti</i> ‘megy+imperat.indetVxSg2’ (Aron – Momde 1992: 48)
szölkup	<i>nekiräšik</i> ‘ír+imperat.indetVxSg2’ (Hajdú 1968: 148)
kamassz	<i>nerē</i> ‘megijed+imperat.indetVxSg2’ (Donner 1944: 147)

detVxSg2 -d°

Az egy tárgyra vonatkozó determinált felszólító módú Sg2 igerag az indeterminálthoz hasonlóan ősi eredetű: a protoszamojéd **tø* elemre vezethető vissza. A szamojéd rokon nyelvekben ennek megfelelően megtalálhatók a párhuzamai:

NyenyecT	NyenyecE	Enyec	Nnganaszan	Szölkup	Kamassz
<i>d°</i>	<i>t</i>	<i>d, δ</i>	<i>tə, δə</i>	<i>tj</i>	<i>t, də, tu</i>

nyenyecT	<i>syertad°</i> ‘megcsinál+imperat.detVxSg2’ (<i>cepmað</i>)
nyenyecE	<i>ηiērcət</i> ‘szik+imperat.detVxSg2’ (Lehtisalo 1956: 24b)
enyecB	<i>izidid</i> ‘felakaszt+imperat.detVxSg2’ (Sorokina 1974: 76)
nganaszan	<i>hotəδə</i> ‘ír, tanul+imperat.detVxSg2’ (Tereščenko 1973: 151)
szölkup	<i>amtj</i> ‘eszik+imperat.detVxSg2’ (Hajdú 1968: 148)
kamassz	<i>pārgēt</i> ‘farag+imperat.detVxSg2’ (Donner 1944: 155)

4.2.4.2. Az analógiás imperativusi igeragok

A singularisi több tárgyra utaló determinált, a reflexív-mediális, valamint mind a négy paradigma duális és többes számú imperativusi igeragjai analógiásnak tekinthetők.

detVxSg2 -n°q

A duális és több tárgyra utaló determinált imperativusi *-n°q* rag minden bizonnyal a megfelelő számú és személyű, kijelentő módú igei személyragot (*-n°*) tartalmazza, amely (szintén analógiásan) kiegészült az indeterminált második személyű imperativusi *-q*-val. Hasonló ragkölcsonzést és -felépítést a kettes és többes számú tárgyra utaló paradigmát megkülönböztető szamojéd nyelvek közül csak az enyecben találunk. (Az imperat.Du/PlobjdetVxSg2 eredete az erdei nyenyecben és a nganaszanban is a duális, illetve többes számú tárgyra utaló paradigma Sg2 ragjában keresendő, de ezekben a nyelvekben nem található az igeragon gégezárhang.)

NyenyecT	Enyec
$n^{\circ}q$	n'' , no

nyenyecT $tæw^{\circ}ran^{\circ}q$ ‘odavezet+imperat.Du/PlobjdetVxSg2’ (тэвран^o)

enyecB $kadan''$ ‘megöl+imperat.Du/PlobjdetVxSg2’ (Tereščenko 1966: 451)

refl-medVxSg2 -d^oq

A reflexív-mediális igeragozás egyes szám második személyű imperativusi végződéséről elképzelhető, hogy szintén a determinált ragozásból, a duálisi/többes számú tárgyra utaló (kijelentő módú) paradigmából sugárzódhatott át (vö. Du/PlobjdetVxSg2 -*d^o*), és az imperat.Du/PlobjdetVxSg2-höz hasonlóan felvette a gégezárhangot is.

Ennek a ragnak az eredetével kapcsolatban felmerülhet az a kérdés, hogy vajon nem inkább az egy tárgyra vonatkozó determinált felszólító módú Sg2 igerag jelenik-e meg benne. Véleményem szerint ez a lehetőség legalább ugyanannyira elképzelhető, mint az előző, hiszen annak ellenére, hogy a reflexív-mediális paradigmában általában sok olyan elem van, amely a determinált, különösképpen pedig a többes számú tárgyra utaló determinált ragozási sorból származik, a teljes igealakok vizsgálata nagyban valószínűsíti az imperativusi, egyes számú tárgyra utaló Sg2 személyrag átvételét.

Mint a fentiekben arról már esett szó, az egyes számú imperativusi igeragok nem az általános igeraghoz kapcsolódnak, mint a többi igerag, hanem az ige lexikai tövéhez (l. Salminen 1997: 105). A reflexív-mediális és a duálisi/többes számú tárgyra utaló determinált paradigmát ebben az esetben nem kapcsolja össze a (természetesen csak leíró szempontból!) közös igerag, így nem könnyíti meg a két paradigma között a ragok esetleges kölcsönzését. A singularisi imperativusi igealakok viszont egységesen a <lexikai tö + igerag> felépítést követik, így valószínűsíthető, hogy a vélhetően késői keletkezésű, használati gyakoriságára nézve pedig – legalábbis az imperat.indetVxSg2-höz, vagy imperat.detVxSg2-höz képest – kevésbé frekventált imperat.refl-medVxSg2 inkább az imperativusi végződést és a reflexivitásra, illetőleg medialitásra utaló gégezárhangot tartalmazhatja.

Ezt az elképzelést erősíti az erdei nyenyecben megtalálható imperat.refl-medVxSg2, szintén analógiás -*t* igerag is (vö. imperat.detVxSg2 -*t*). Az enyecben a nyenyecchez hasonló analógiát figyelhetünk meg:

NyenyecT	Enyec
$d^{\circ}q$	δ'

nyenyecT *ngamtød^oq* 'leül+imperat.refl-medVxSg2' (*хамдад*)

enyecB *adez'* 'leül+imperat.refl-medVxSg2' (Tereščenko 1973: 90)

A duális és a többes számú imperativusi igeragok:

indetVxDu2 -dyih

detVxDu2 -ryih

Du/PlobjdetVxDu2 -dyih

refl-medVxDu2 -dyih

indetVxPl2 -daq

detVxPl2 -raq

Du/PlobjdetVxPl2 -daq

refl-medVxPl2 -daq

A duális és többes számú imperativusi igeragok megegyeznek a megfelelő számban és személyben az indicativusban használatos igei személyragokkal. Kialakulásukkal kapcsolatban – mivel az megegyezik a már tárgyaltakkal – nem bocsátkozom ismétlésekbe. Az imperativusi igeragok közt a helyüket az analógia működésének következtében foglalták el. A többi szamojéd nyelv közül az enyecben figyelhető meg hasonló, rendszerszerű ragátvétel, de mivel az enyecben a fellelhető nyelvi anyag összetétele miatt nem tudok minden alakot bemutatni, csak a tundrai nyenyecből hozok példákat:

indetVxDu2 -dyih: me^odyih 'vesz+imperat.indetVxDu2' (*мэду*)

detVxDu2 -ryih: me^oryih 'vesz+imperat.detVxDu2' (*мэру*)

Du/PlobjdetVxDu2 -dyih: mey^odyih 'vesz+imperat.detPlobjVxDu2' (*мэйду*)

refl-medVxDu2 -dyih: tey^odyih 'folyik+imperat.refl-medVxDu2' (*тэйду*)

indetVxPl2 -daq: yurk^obta^odaq 'felkelt+imperat.indetVxPl2' (*юркабтада*)

detVxPl2 -raq: syerta^oraq 'megcsinál+imperat.detVxPl2' (*сертара*)

Du/PlobjdetVxPl2 -daq: tyid^oxølyebyidaq 'irányít+imperat.Plobj detVxPl2'
(*тидхøлыебыида*)

refl-medVxPl2 -daq: xoney^odaq 'elalszik+imperat.refl-medVxPl2' (*хонэйда*)

4.2.4.3. Az optativusi végződések

Az optativusi végződések az egyes számú imperativusi igeragokhoz hasonlóan nemcsak felépítésükben, hanem a tövekhez való kapcsolódási módjukban is eltérnek némileg az indicativusban, illetve a többi igemódban megszokottól. Ennek a

különbözőségnek a mértéke nem olyan nagy, mint az imperativusban, hiszen csupán a váltakozó tövű, illetve a szabálytalan igék esetében mutatkozik meg³⁶.

Az optativusban két, a 4.2.4-ben már említett protoszamojéd eredetű optativust kifejező elemet találunk: a *-ya-t, valamint az *-(ø)-m-et. Az előbbi az indeterminált, az utóbbi pedig a determinált és a reflexív-mediális paradigmában fordul elő a megfelelő számú és személyű igei személyragokkal összeolvadva.

Bár mint a bevezetőben megemlítettem, dolgozatom elsősorban a tundrai nyenyec irodalmi nyelven alapul, szólnom kell arról a jelenségről, amely az optativusi végződéseket érintő nyelvjárási megosztottságot tükrözi. Az irodalmi nyelvi (normatív) duális és többes számú optativusi igeragok ugyanis nem használatosak a tundrai nyenyec szibériai nyelvjárásaiban (tehát a tundrai nyenyeczek többsége által beszélt nyelvjárásokban), hanem helyettük – az imperativusban látott módon – az indicativusi igei személyragoknak az analógiásan a rendszerbe került megfelelői szerepelnek helyettük.

Mivel azonban kétséget kizáróan megvannak és használatban vannak mind duálisban, mind a plurálisban olyan igeragok, amelyek kizárólag az optativusra jellemzőek, a továbbiakban tárgyalni fogom őket.

4.2.4.3.1. Az indeterminált optativusi igeragok története

indetVxSg3 -ya

Az indeterminált egyes szám harmadik személyű optativusi igerag a protoszamojéd örökségnek tekinthető, harmadik személyre vonatkozó felszólítást kifejező *ya elemnek, valamint a morfológiailag jelöletlen indeterminált egyes szám harmadik személyű igei személyragnak az „összeolvadásával” keletkezett. A többi szamojéd nyelvben a megfelelői a következők:

NyenyecT	NyenyecE	Enyec	Szölkup	Kamassz
ya	ja	j, b'	ɲjä, nijä	guj, k''i

nyenyecT to^oya 'jön+optat.indetVxSg3' (тоя)

³⁶ Az említett igecsoportok egy a magánhangzós igék általános tövével megegyező tövet hoznak létre, amelyhez az optativusi igeragok kapcsolódhatnak (l. részletesebben Salminen 1997: 107).

nyenyecE	<i>jiŋŋaja</i> ‘él+optat.indetVxSg3’ (Verbov 1973: 95)
enyecB	<i>manaj</i> ‘mond+optat.indetVxSg3’ (Susekov 1977: 37)
szölkup	<i>jiŋŋjä</i> ‘él+optat.indetVxSg3’ (Hajdú 1968: 148)
kamassz	<i>wzug^ui</i> ‘esik+optat.indetVxSg3’ (Donner 1944: 148)

indetVxDu3 -yax^oh

A duálisban használatos optativusi végződés az indeterminált paradigmában szintén a protoszamojéd *-ya elemre vezethető vissza, amelyhez az uráli eredetű duálisjel kapcsolódik. Párhuzamai a samojéd nyelvek közül az erdei nyenyecben és a szölkupban találhatók meg:

NyenyecT	NyenyecE	Szölkup
<i>yax^oh</i>	<i>jahan</i>	<i>ŋjäqj, nijäqj</i>

nyenyecT	<i>me^oyax^oh</i> ‘(el)vesz+optat.indetVxDu3’ (мэяха’)
nyenyecE	<i>jiŋŋajahan</i> ‘él+optat.indetVxDu3’ (Verbov 1973: 95)
szölkup	<i>tiŋjäqj</i> ‘csónakban ül+optat.indetVxDu3’ (Prokof’eva 1966: 408)

indetVxPl3 -yaq

A többes számú indeterminált optativusi végződés a duálisban látotthoz hasonló módon épül fel, vagyis a protoszamojéd *-ya elem és az uráli eredetű többesjel kapcsolatából tevődik össze. (A duálishoz hasonlóan a rag szerkezete értelmezhető a *-ya elem és az indetVxPl3 igerag összeolvadásaként is, mivel ez utóbbi az uráli eredetű számjelen kívül más elemet nem tartalmaz. Ezt a lehetőséget valószínűsíti, hogy a szölkupban nem pusztán a többes szám jele szerepel az igerag részeként, hanem egy az indetVxPl3-mal megegyező elem.) A legközelebbi rokon nyelvek közül az erdei nyenyecben, az enyecben, a szölkupban és a kamasszban találjuk meg a megfelelőseit.

NyenyecT	NyenyecE	Enyec	Szölkup	Kamassz
<i>yaq</i>	<i>ja²</i>	<i>j^u, b^u</i>	<i>ŋjätjätj, nijätjätj</i>	<i>g^äi^u, gu^ui^u</i>

nyenyecT	<i>ngæ^oyaq</i> ‘van (létige)+optat.indetVxPl3’ (нэя’)
nyenyecE	<i>jiŋŋaja²</i> ‘él+optat.indetVxPl3’ (Verbov 1973: 95)
enyecB	<i>d’adaj’</i> ‘mond+optat.indetVxPl3’ (Susekov 1977: 37)
szölkup	<i>mēŋjätjätj</i> ‘csinál+optat.indetVxSg3’ (Hajdú 1968: 148)
kamassz	<i>wzugui^u</i> ‘esik+optat.indetVxPl3’ (Donner 1944: 148)

4.2.4.3.2. A determinált optativusi ragok története

A determinált paradigmában a PS **-ya-*hoz hasonlóan portoszamojéd eredetű harmadik személyre vonatkozó felszólítást kifejező elemet találunk. A **-(ø)-m* a **-tø* elemmel összekapcsolódva nemcsak a determinált, hanem a reflexív-mediális paradigmában is használatos.

detVxSg3 -mda

Az egyes számú tárgyra utaló determinált optativusi rag a fent már említett protoszamojéd **-(ø)-m* és a **-tø* elem kapcsolatából áll elő. Véleményem szerint ez utóbbi azonos lehet az egyes számú tárgyra utaló determinált igeragozásban megjelenő Sg3 igei személyraggal, tehát az uráli eredetű egyes szám harmadik személyű személyes névmás folytatásának tekinthető. Hasonló felépítésű optativusi ragokat figyelhetünk meg az erdei nyenyecben és az enyecben. (A szölkupban is megtalálható a harmadik személyre utaló felszólító végződésben a **-mtø*-ra visszavezethető hangkapcsolat, de magának a ragnak a felépítése – *-ñijmtijä, -nijmtijä* – mégsem egyezik meg a nyenyec és az enyec nyelvekben megtalálhatóval.³⁷⁾)

NyenyecT	NyenyecE	Enyec
<i>mda</i>	<i>mta</i>	<i>dda, da</i>

nyenyecT *pøngk°lŋgamta* ‘megfon+optat.detVxSg3’ (*пəŋгалҕамта*)

nyenyecE *matanamta* ‘elvág+optat.detVxSg3’ (Verbov 1973: 95)

enyecK *dʉtoda* ‘üt+optat.detVxSg3’ (Pusztay 1978: 7)

detVxDu3 -mdyih

Az optativus duális harmadik személyű igeragja a tundrai nyenyecben szintén ősi eredetűnek tekinthető, mivel a fent említett protoszamojéd **-m* és az uráli személyes névmás (**sV > PS *ta*) duálisjellel ellátott alakjának a kapcsolatára vezethető vissza. A ragban megtalálható *-dyih* elem megegyezik az egy tárgyra utaló determinált Sg3 igeraggal. Párhuzamai a többi szamojéd nyelvben a következők:

NyenyecT	NyenyecE	Enyec
<i>mdyih</i>	<i>mtʔ</i>	<i>d'i</i>

- nyenyecT *me°mdyih* '(el)vesz'+optat.detVxDu3 (*мэмду'*)
nyenyecE *matanamtʔ* 'elvág+optat.detVxDu3' (Verbov 1973: 95)
enyecK *šarod'i*³⁸ 'felöltöztet+optat.detVxDu3' (Pusztay 1978: 8)

detVxP13 -mdoh

Az optativusban az egy tárgyra utaló determinált többes számú igerag szintén tartalmazza az optativusi determinált és a reflexív-mediális paradigmákra jellemző, protoszamojéd *-m-et, amely az egyes számú tárgyra utaló determinált konjugáció P13 személyragjával megegyező *-doh* elemmel kapcsolódik össze.

Ez utóbbi – mint arról már a 4.2.1.1-ben már esett szó – az uráli eredetű harmadik személyű személyes névmás agglutinálódott és többesjellel ellátott alakjára vezethető vissza. Párhuzamai a samojéd nyelvekben a következők:

NyenyecT	NyenyecE	Enyec
<i>mdoh</i>	<i>mton</i>	<i>di'</i>

- nyenyecT *me°mdoh* '(el)vesz+optat.detVxP13' (*мэмдо'*)
nyenyecE *matanāmton* 'vág+optat.detVxP13' (Verbov 1973: 95)
enyec *motāddi'* 'elvág+optat.detVxP13' (Castrén 1854: 505)

A duális és a többes számú tárgyra utaló optativusi ragok

- Du/PlobjdetVxSg3 -dōmda***
Du/PlobjdetVxDu3 -dōmdyih
Du/PlobjdetVxP13 -dōmdoh

A kettes és többes számú tárgyra utaló determinált optativusi végződések a mód legtestesebb igeragjai. Két jól elkülöníthető elem építi fel őket: egyrészt a megfelelő számú és személyű, egyes számú tárgyra utaló igeraggal megegyező végződés, másrészt

³⁷ Ugyanez érvényesül az egy tárgyra utaló duális és többes számú szölkup optativusi igeragokban is: a *-mtj-* elemet mindegyik tartalmazza, de mivel a rag felépítése nem egyezik meg az enyec és a nyenyec ragokéval, példaként nem mutatom be őket.

³⁸ Az enyec nyelvből a rendelkezésre álló nyelvi példák között csak gégezárhang nélküli ragváltozatot találtam. A szóvégi gégezárhang elhagyása nemcsak az imperat.detDu3 igeragra, hanem a szerző által közölt összes igeralak végződéseire következetesen jellemző.

pedig a *-dø* elem, amely értelemszerűen a tárgy kettes, illetve többes számára utal. Ez utóbbinak az eredete nem világos, de mivel a legközelebbi rokon nyelvekben sem találunk neki megfelelő elemet a többes számú tárgyra utaló optativusi paradigmában, sajátos tundrai nyenyec fejleménynek tekinthetjük.

Mivel a duális és a többes számú tárgyra utaló optativusi igeragok csak a *-dø* elem meglétében különböznek az egyes számú tárgyra utalóktól, a továbbiakban az ismétlések elkerülése érdekében a történetüket külön nem tárgyalom, csak a ragok használatát szemléltetem.

Du/PlobjdetVxSg3 *-dømda*: *mey°dømda* (Salminen 1998a: 25)

Du/PlobjdetVxDu3 *-dømdyih*: *mey°dømdyih* (Salminen 1998a:25)

Du/PlobjdetVxPI3 *-dømdoh*: *mey°dømdoh* (Salminen 1998a: 25)

4.2.4.3.3. *A reflexív-mediális optativusi ragok története*

Az optativusi reflexív-mediális igeragok szintén igen összetettek. Tartalmazzák egyrészt a protoszamojéd eredetű **-m* elemet, amely a determinált optativusi paradigmákban is megtalálható, és – minden bizonnyal az analógiának köszönhetően – mindegyikük záróelemeként szerepel egy gégezárhang is.

refl-medVxSg3 -md°q

Az egyes számú reflexív-mediális optativusi igerag véleményem szerint analógiásan kerülhetett át az egyes számú tárgyra utaló determinált optativusi paradigmából, és szintén analógiásan kapta meg az indicativusban használatos reflexív-mediális igerag gégezárhangját. Hasonló jelenség figyelhető meg az erdei nyenyecben is:

NyenyecT	NyenyecE
<i>md°q</i>	<i>mi°</i>

nyenyecT *nyoyømt°q* ‘ne (tiltó ige)+optat.refl-medVxSg3’ (нѣямд°)

nyenyecE *taɛwɟamt°* ‘megjön+optat.refl-medVxSg3’ (Verbov 1973: 96)

refl-medVxDu3 -xømd°q

Duálisban az analógiásan átvett *-md°q* igeragot találjuk meg, amely egy *-xø* elemmel egészül ki. Ez az elem megegyezik az indicativusban használatos Du3 igei

személyraggal, és mint olyan, az ősi duálisjelre vezethető vissza. Az optativusban előforduló reflexív-mediális Du3 igerag felépítése sajátságos, mivel ha elfogadjuk, hogy a *-xø* elem valóban a duálisra utal benne, akkor az eddig bemutatott ragok szerkezetétől eltérően a számjel nem a rag záróelemeként, hanem ellenkezőleg, az elején szerepel.

Véleményem szerint ezt a jelenséget talán az magyarázhatja, hogy az optativusi reflexív-mediális paradigma kiépülése viszonylag későn következett be, és így a valószínűleg frekvenciátalabb Sg3-ban használatos igeragok mintegy megkövülve kerültek át a duálisba, valamint a többes számba. A számjelölés mindenesetre nem maradhatott el, és mivel a számjelek a reflexív-mediális végződés után már nem következhetek, a rag elejére kerültek. Vélhetően segítette ezt a folyamatot, hogy a duálisi és a többes számú tárgyra utaló determinált paradigma ragjainak a kezdetén szintén szerepel a *-dø* „betoldott” elem.

Mivel a többi szamojéd nyelvben nem fordul elő olyan igerag, amely felépítésében az optat.refl-medVxDu3-mal megegyezne, a ragot csak egy tundrai nyenyec példa szemlélteti.

tey°xømd°q ‘folyik+optat.refl-medVxDu3’ (*məŭxamð*)

refl-medVxPI3 -dømd°q

Az optativusi többes számú reflexív-mediális igerag felépítéséről ugyanaz mondható el, mint a duálisiéről, természetesen azzal a különbséggel, hogy a rag elején többes számra utaló elemet találunk. Az igerag tehát ugyanúgy analógiás eredetű, de ezzel együtt elmondható róla, hogy ősi eredetű elemeket tartalmaz, hiszen megtalálható benne a PS **-m* és a PU Sg3 személyes névmás folytatása. A többes számra utaló *-dø-* elem szintén az uráli **-t* többesjellel hozható kapcsolatba. A *-dømd°q* igerag minden bizonnyal nyenyec belső fejlődés eredménye, hiszen a szamojéd nyelvekben – az alábbi, erdei nyenyecre vonatkozó kitéttel – nem található vele párhuzamba állítható igerag.

Az erdei nyenyecben ugyanis, amint az Verbov (1973) grammatikájából kiderül, a *-tamt²* igei személyrag szerepel optativusban többes számú reflexív-mediális ragként, viszont a ragozást bemutató példában már nem azt az alakot találjuk, hanem a Sg3 optativusi végződéssel megegyező *-mt²-t*. (Ezen az egyetlen példán kívül a rendelkezésre álló erdei nyenyec nyelvi anyagban nem akadtam olyan igealakra, amely optat.refl-medVxPI3 igeragot tartalmazott volna, sőt az erdei nyenyec nyelv kiváló ismerője, Tapani

Salminen sem tud ilyenről³⁹.) Ha elfogadjuk, hogy az igerag valóban *-tamtʔ*, a példa pedig téves, elmondhatjuk, hogy a két legközelebbi rokon nyelvben, a tundrai és az erdei nyenyecben a rag felépítése azonos.

Az, hogy a duálisban teljesen sajátosság, még az erdei nyenyecben sem előforduló igerag szerepel, a pluralisi igerag pedig megegyezik a két nyelvben, újra azt az elképzelést támasztja alá, amely szerint (mint azt a reflexív-mediális igeragok tárgyalásakor már megemlítettem) a paradigmák kiépülése az egyes szám > többes szám > duális irányvonalat követi.

Elképzelhető ugyanakkor az a magyarázat is, hogy Verbov (1973: 96) példája helyes, a ragokat összefoglaló táblázat adata pedig vagy nyomdahiából adódóan, vagy azért, mert a szerző esetleg túlságosan a tundrai nyenyec ragrendszerre épített a táblázat összeállításakor, nem felel meg a valóságnak.

Ebben az esetben a duálisi és a többes számú tárgyra utaló optativusi igeragokhoz hasonlóan olyan sajátos tundrai nyenyec fejleményeknek kell tekintenünk a reflexív-mediális optativusi ragokat is, amely részeit tekintve tartalmaz ősi eredetű elemeket, viszont kialakulása ebben a szerepben és alakban mindenképpen a nyelv önálló életére tehető.

NyenyecT	NyenyecE
<i>dømd°q</i>	<i>tamtʔ</i>

nyenyecT *tey°dømd°* ‘folyik+optat.refl-medVxPI3’ (*тэүдәмд°*)

nyenyecE *taɕwjamtʔ* ‘megjön+optat.refl-medVxPI3’ (Verbov 1973: 96)

4.3. Összefoglalás

A 4. fejezetben a tundrai nyenyec igeragok szinkrón és diakrón bemutatására került sor.

³⁹ Tapani Salminennek ezúton is köszönetet mondok közléséért.

A szinkrón leírásakor arra törekedtem, hogy az igeragokat ne a többi személyragszótól elszigetelt, teljesen önálló rendszerként mutassam be. Ezt az indokolja, hogy a tundrai nyenyecben a személyragok egymással anyagilag, szerkezetükben és történetükben is igen szoros kapcsolatban, sőt a ragkölcsonzéseknek köszönhetően talán az is elmondható, hogy kölcsönhatásban állnak egymással.

Az igeragok történetével kapcsolatban hangsúlyozandó, hogy a tundrai nyenyec igeragozási rendszer raganyagában nagyon határozottan az uráli alapnyelvi személyes névmásokra épül. Az igeragoknak ugyanis mindegyikében fedezhető fel olyan elem, amely a megfelelő számú és személyű uráli személyes névmás folytatásának tekinthető. Ez a megállapítás még az olyan analógiás vagy kétséget kizáróan újabb, a nyelv önálló életében keletkezett, összetett igeragokat tartalmazó paradigmák esetében is elfogadható, mint a duális / többes számú tárgyra utaló determinált, a reflexív-mediális vagy éppen az imperativusi és az optativusi.

A mai tundrai nyenyec igeragozási rendszer az uráli alapnyelvi elemek mellett természetesen tartalmaz számójéd, északi-számójéd, protoenyec, illetve csak a tundrai nyenyecre jellemző, belső fejleménynek tekinthető elemeket is. Az egyes paradigmák feltöltődésében kiemelten nagy szerepet játszott az analógia.

A paradigmák alapjai véleményem szerint már az alapnyelvben kialakulófélben lehettek, de a teljes igeragozási rendszer, illetve a rendszert felépítő igeragok kialakulása, valamint a mai szerepükben való stabilizálódása mindenképpen későbbre tehető. A paradigmák kiépülésének az irányával kapcsolatban lényegében elfogadom Mikola (1988, 1997) álláspontját. Ezen, illetve a tundrai nyenyec raganyag vizsgálatán alapulva elmondható, hogy a tundrai nyenyecben elsőként a harmadik személyben (ezen belül is először a singularisban, később a pluralisban) jelenhetett meg szembenállás a determinált és az indeterminált, később a duális / többes számú tárgyra utaló determinált és a reflexív-mediális igeragozás között. A ragozási típusok fokozatosan terjedhettek el az egyes számban, a többes számban és végül a duálisban is.

5. A tundrai nyenyec igeragozások mondatszintű funkcionális vizsgálata

A következő fejezetben a tundrai nyenyec konjugációtípusok használatáról próbálok képet adni. Megfogalmazom a ragozások használatában szerepet játszó eddig ismert szabályokat, szabályszerűségeket, illetve bemutatom a konjugációk lehetséges nyelvi szerepeivel kapcsolatos nézeteimet.

Mielőtt az igék kontextusbeli vizsgálatára rátérnék, bemutatom a tundrai nyenyec igék csoportjait és a hozzájuk rendelhető konjugációtípusokat. Mint azt dolgozatomban bevezető részében már említettem, nem kívánok érdemben foglalkozni azokkal az igékkel, amelyeknek a ragozása lexikálisan kötött, így sem grammatikai szabályok, tendenciák nem befolyásolhatják mondat-, valamint szövegbeli viselkedésüket, sem pedig a beszélő aktuális szándéka vagy a szöveggörnyezet.

A tundrai nyenyec igeragozások használatát, funkcióit tárgyaló szakirodalom ismertetésére, és a témát kutató szerzők eredményeinek, következtetéseinek elemzésére, illetve azok részbeni cáfolatára szintén ebben a fejezetben kerül sor. Mivel az igeragozások használatát vizsgáló szakirodalom a mondatnál nagyobb nyelvi egységeket nem vizsgált, az 5. fejezetben én is a mondatszinten érvényesülő tendenciákat igyekszem elemezni és az eredményekből következtetéseket levonni.

5.1. A tundrai nyenyec igitípusok

A tundrai nyenyec igéket az alapján, hogy ragozásuk szerint milyen igitípusba tartoznak, négy csoportba sorolhatjuk: az intranszítívba, a tranzítívba, a tranzítív-reflexívbe és a reflexív-mediálisba. Az igék így attól függően, hogy melyik igeragozási osztály tagjai, lehetnek kötött vagy kevésbé kötött ragozásúak. Az intranszítív csoport igei ugyanis csak indeterminált, a reflexív-mediálisai pedig csak reflexív-mediális igeragokat vehetnek fel. Kevésbé kötött a tranzítív csoport igeinek a ragozása, mivel ezek mind indeterminált, mind determinált igeragokat felvehetnek attól függően, hogy aktuálisan milyen beszédhelyzetben szerepelnek. Legszabadabban a tranzítív-reflexív ige csoportba tartozó igék személyragjai választhatók meg, ezeknél ugyanis bármelyik paradigma ragjai

‘A gyerekek gyorsan a házukba szaladtak.’ (Tereščenko 1965: 46)

нултась ‘megáll(it)’

- (13) *нэ седи" махан' нултами'*
‘kő’ ‘domb, halom’+Plgen. ‘hát, kiemelkedés, tető’+lat. ‘(szánnal) megáll’+detVxDuI

‘A kőhalmok tetején álltunk meg (a réekkel a szánon).’ (Tereščenko 1965: 242)

вэлцрибтась ‘vmilyen nedves helyre kimegy’

- (14) *сарѣхона мякад пиваси" велцрибтада*
‘eső’+locat. ‘sátor’+ablat. ‘csizma’+fosztóképző ‘nedves helyre kimegy’+detVxSg3

‘Esőben cipő nélkül ment ki a házból.’ (Tereščenko 1965: 70)

Kötött reflexív-mediális ragozásúak a következő igék:

тарпесь ‘kilép vhonnan’

- (15) *хардахаданда пин' тарпы"*
‘ház’+ablat.+PxSg3 ‘ki az utcára’ ‘kilép, kijön’+refl-medVxSg3

‘Kijött a házából.’ (Tereščenko 1965: 636)

ха"мась ‘leesik, lehullik’

- (16) *пи' сырада ха"мы"*
‘éjszaka’+gen. ‘hó’+gen. ‘leesik, lehullik’+refl-medVxSg3

‘Éjszaka leesett a hó.’ (Tereščenko 1965: 763)

тэвась ‘megérkezik, megjön’

- (17) *мяд' хэван' тэвы"*
‘sátor’+gen. ‘oldal’+lat. ‘visszaér, megjön’+refl-medVxSg3

‘Visszaért a sátrához.’ (Tereščenko 1965: 797)

Mint már említettem, az ilyen típusú, tehát nem szituációfüggő használatú igékkel a továbbiakban nem foglalkozom, hiszen ezek lexikai meghatározottságuknál fogva nem alkalmasak az egyes konjugációtípusok használati problémáinak felderítésére, illetve funkcióik közelebbi megértését sem segítik elő.

5.1.2. A nem kötött ragozású igék

Azokról a tranzitív igékről, amelyek az 5.1.1-ben bemutatott példáktól eltérően nem tartalmazznak olyan jelentésbeli vagy morfológiailag is kimutatható elemet, amely lexikálisan kötötte tenné a ragozásukat, illetve a tranzitív-reflexív csoportba tartozó igékről mondható el, hogy a determinált, az indeterminált, és legtöbbször a reflexív-mediális igeragok szabadon, a nyelvi szituációnak és a beszélő szándékának megfelelően választhatók meg. (A tranzitív csoportba tartozó igék indeterminált és determinált igeragokat vehetnek fel, a legszabadabban pedig a tranzitív-reflexív csoport igéi ragozhatók: ezek bármelyik paradigma személyragjait megkaphatják.)

A tranzitív csoportba tartozik többek között a *нэрь* 'csinál' ige:

- (18) *намгэм'* *нэрьун?*
'mi'+acc. 'csinál'+indetVxSg2
'Mit csinálsz?' (Tereščenko 1965: 505)

- (19) *нэртямда* *намгэмда* *мер'* *нида* *нэр''*,
'csinált'+accPxSg3 'valami'+accPxSg3 'gyorsan' 'nem'+detVxSg3 'csinál'
(conneg.)

валакада тяхасовна нэрьада
'csak, de' 'alaposan' 'csinál'+detVxSg3
'A dolgait nem gyorsan csinálja meg, de alaposan.' (Tereščenko 1965: 38)

A tranzitív-reflexív ige csoportot a *мись* 'szükséges dolgokat tesz, szükséges/nyilvánvaló helyzetbe kerül' ige személteti:

- (20) *сьв'* *ня'* *ты''*, *нохо''* *таредо'* *ми''*
'tél'+gen. '-ra, -hoz' 'rénszarvas'+ 'sarkiróka'+Pl. 'bunda'+PxPI3 'tesz'+indetVxPI3
(postp.) Pl.
'Télre a rének és a sarkirókák átvedlették a bundájukat.' (Tereščenko 1965: 257)

- (21) *ты''* *нямдодо'* *мийдо'*
'rénszarvas'+Pl. 'agancs'+PxPI3 'tesz'+detVxSg3
'A rénszarvasok elhullatták az agancsukat.' (Tereščenko 1965: 257)

- (22) *нохо'* *тарта* *мий''*
'sarkiróka'+gen 'prém, bunda'+PxSg3 'tesz'+refl-medVxSg3
'A sarkirókának levedlett a bundája.' (Tereščenko 1965: 257)

Az indeterminált ragozással külön pontban nem foglalkozom. Mint az a továbbiakban látható lesz, ez a konjugációtípus meglátásom szerint egyfajta semleges

ragozásként jelenik meg a tundrai nyenyecben, vagyis ha nincs meg a megfelelő kiváltók arra, hogy a beszélők determinált vagy reflexív-mediális igeragozást használjanak egy bizonyos nyelvi szituációban, az indeterminált igeragozás jelentkezik. Ezért az indeterminált ragozás használati problémái szorosan kötődnek a determinált, valamint a reflexív-mediális konjugációk használati problémáihoz, és ennek megfelelően együtt tárgyalom azokkal.

5.2. A determinált ragozás használata a tundrai nyenyecben

5.2.1. A determinált igeragozás használatára vonatkozó szakirodalmi vélemények

5.2.1.1. Castrén (1854)

Castrén 1854-es szamojéd nyelvтанában elsőként tárgyalja a nyenyec igeragozások típusait, és röviden kitér a konjugációk használati sajátosságaira is (379):

„1) In Verbindung mit den Praedicataffixen giebt das transitive Zeitwort zu erkennen, dass die Handlung sich auf ein *bestimmtes Object* [a kiemelés tőlem] bezieht; z. B. *ńań muem*, ich nahm das Brot.

2) Die possessiven Pronominalaffixe werden an den Singular gehängt, wenn bloss ein einziges *unbestimmtes Object* [a kiemelés tőlem] vorhanden ist; z. B. *ńań mueu*, ich nahm Brot, eigentlich Brot (war) mein Nehmen.

3) Bezieht sich die Handlung auf zwei Objecte, so nimmt das transitive Verbum die Possessivaffixe des Duals an; z. B. *ńańaha' muehajun*, ich nahm zwei Bröte, eig. zwei Bröte waren meine zwei Nehrungen.

4) Giebt es aber mehrere Objecte, so werden die Possessivaffixe des Plurals an das Verbum gefügt; z. B. *har' mueajen*, ich nahm Messer.

5) Endlich werden Reflexivaffixe gebraucht, wenn das Subject und Object aus einer und derselben Person bestehen; z. B. *madaju'*, ich hieb mich. Es muss jedoch bemerkt werden, dass im Jurakischen Reflexivaffixe seltener an das transitive Verbum gefügt werden.”

Castrén értelmezése szerint tehát tranzitív szituációban, ha a cselekvés tárgya határozott, indeterminált igeragozás használatos. Azokban az esetekben, ahol száma

alapján határozott, de egyébként határozatlan a cselekvés tárgya, determinált konjugáció jelentkezik. (Meg kell jegyezni ezzel kapcsolatban, hogy egy hasonló tárgy létét legalábbis kétségbevonhatónak tartom.)

Amint azt Castrén későbbi bírálói (Wickmann 1970: 210, Ristinen 1973b: 22) is megjegyzik, a fenti megállapítások minden bizonnyal félreértés következményei, ám annyi mégis világosan kiderül belőle, hogy Castrén a cselekvés tárgyának a határozottságában, illetve határozatlanságában látta a determinált konjugáció használatának a kulcsát.

5.2.1.2. *Tereščenko (1956)*

Castrén elképzeléstől eltér Tereščenkóé (1956), aki nem a tárgy milyenségével, hanem a mondatbeli hangsúlyviszonyokkal magyarázza a ragozások aktuális megválasztását. Az ő véleménye szerint abban az esetben jelentkezik indeterminált konjugáció, ha a mondatban olyan direkt tárgy szerepel, amelyen logikai hangsúly van. Ha a logikai hangsúly nem a direkt tárgyon, hanem az igeen, vagyis magán a cselekvésen van, a determinált konjugáció használatos, mint azt a szerző következő példái is mutatják:

(23) *Нисьяв тикы газетам толаби-0* (indetVxSg3) 'Мой отец читает эту газету.'
(Tereščenko 1956: 114)

(24) *Нисьяв тикы газетам толаби-да* (detVxSg3) 'Мой отец читает эту газету.'
(Tereščenko 1956: 114)

Mindenképpen hangsúlyozandó, hogy Tereščenko annak ellenére, hogy a fenti szabályt megfogalmazta és példákkal is alátámasztotta, nem következetes a determinált igeragozás szerepének az értelmezésében. A következő, későbbi munkájából idézett példákban a ragozási típusok használatának a szemléltetésekor ugyanis az figyelhető meg, hogy a direkt tárggyal és determinált igeragozással egyaránt rendelkező (26)-ban ha van is hangsúly, akkor az nem a mondat igei részén, hanem inkább a tárgyon magán képzelhető el.

(25) *Тюку яля' хардахандо' мядонди ма"ла"* (indetVxP13) 'Они собрали сегодня в свой дом гостей.'
(Tereščenko 1973: 188)

(26) *Мядонди тюку яля' хардахандо' ма"лэйдо'* (detVxP13) 'Гостей они сегодня в свой дом собрали.'
(Tereščenko 1973: 188)

(27) *Тюку яля' хардахандо' мядонда" ма"лыд"* (refl-medVxP13) 'Сегодня в их доме собрались гости.'
(Tereščenko 1973: 188)

5.2.1.3. Ristinen (1973)

A fent bemutatott ellentmondás ellenére Tereščenko hangsúlyviszonyokon alapuló feltevése igen nagy hatással volt a későbbi kutatókra, akik közül Ristinen (1973a, 1973b) nevéhez fűződik az ún. „fókusz-konjugáció” fogalma.

Ristinen két alapvető esetet különít el a determinált ragozás használatában. Az egyik, amikor a mondatban logikailag szerepel direkt tárgy, de nyelviileg nincs kifejtve – ilyenkor determinált igeragozás jelentkezik. (Erről a jelenségről a későbbiekben mint a determinált ragozás anaforikus használatáról még esik szó.)

Ha a mondat nyelviileg is rendelkezik direkt tárggyal, a szerző nézete szerint a beszélők a nyelvi szituációtól függően használhatnak indeterminált, valamint determinált igeragozást is. (Ilyenkor – bár mindkét változat tökéletesen grammatikus – Ristinen árnyalatnyi, jelentésbeli különbségeket feltételez, de ezek mibenlétére nem tér ki.) Véleménye szerint teljesen elfogadható a Tereščenko-féle, logikai hangsúlyra épülő hipotézis, ám mindenképpen kiemelendőnek tartom, hogy Ristinen már nem a „logikai hangsúly” fogalmát használja írásában, hanem – azzal egyértelműen azonosítva – a szintaktikai fókuszét. Kimondja továbbá, hogy “the nature of the DO [direkt tárgy] probably has nothing to do directly with the use of S [szubjektív] and O [objektív] conjugations in Samoyedic” (1973b: 343), amelynek a tundrai nyenyecre vonatkozó részével, mint a későbbiekben is látható lesz, egyetértek.

5.2.1.4. Janhunnen (1993)

Janhunnen a nyenyecel kapcsolatban Ristinenhez hasonlóan fókusz-konjugációról beszél, tehát azokban a mondatokban, amelyekben direkt tárgy fordul elő, a ragozás megválasztásának fókuszáló szerepet tulajdonít, mint az a következő példákból is látható:

(28) *Tim xadaø-døm.* (indetVxSg1) ‘I killed a reindeer.’

(29) *Tyuku tim xadaø-wø.* (detVxSg1) ‘I killed this reindeer.’

(30) *Tyuku tim xadaø-døm.* (indetVxSg1) ‘I killed this reindeer.’

5.2.1.5. Pusztay (2001)

Legutóbb Pusztay János foglalkozott a tundrai nyenyec determinált igeragozás használatának a kérdésével. Nézete szerint (2001: 70, 72) a nyenyecben a determinált ragozás használata ingadozó. Nagy valószínűséggel mégis akkor jelentkezik, ha a

mondatbeli tárgy vagy „nagyon határozott”, vagy pedig az állítmányon van a logikai hangsúly. A szerző ez utóbbi esetet, tehát a fókusz-szemlélet tükröztetését tartja a meghatározóbbnak, így elmondható, hogy lényegében ő is elfogadja azt a Tereščenko óta a szamojédológiában hagyományosnak mondható nézetet, hogy a ragozási típus megválasztásának a fókuszálásban van szerepe.

5.2.2. A szakirodalmi vélemények értékelése

A fent bemutatott véleményekkel kapcsolatban több észrevétel is megfogalmazható.

5.2.2.1. A Castrén utáni szakirodalomnak azt a nézetét, amely szerint a nyelvi szituációban szereplő tárgy határozatlansága, illetve határozottsága nem befolyásolja közvetlenül a konjugációtípus megválasztását, a következő példák is igazolják. A (31) – (32)-ben attól függetlenül, hogy a tárgy határozatlan, illetve határozott, a beszélő indeterminált ragozást használ, a (33) – (34)-ben pedig azt figyelhetjük meg, hogy bár mindkét mondat tárgya határozott, a (33)-ban determinált ragozás jelentkezik, a (34)-ben indeterminált.

(31) *Ҳока ирий пыда хибяри вабцм' нисъ намд".*
 'sok' 'hónap' 'ő' 'valaki' 'beszéd'+acc. 'nem' (tag.ige) 'hall' (conneg.)
 +praet.indetVxSg3

'Már hónapok óta nem hallott emberi hangot.' (Taleeva L.)

(32) *Пыда мале ҳока ирий нянда вабцм' нисъ намд",*
 'ő' 'már' 'sok' 'hónap' 'barát'+ 'beszéd'+acc. 'nem' (tag. ige) 'hall'
 genPxSg3 +praet.indetVx (conneg.)
 Sg3

теда пыда нянда звониғу.
 'most' 'ő' 'barát'+genPxSg3 'felhív'+indetVxSg3

'Már hónapok óta nem hallotta a barátja hangját, mikor (a barátja) felhívta.'
 (Taleeva L.)

(33) *Мань мале' ҳодмэва ҳарка ҳэрм' явм' манэ"жавась.*
 'én' 'már' 'egyszer' 'nagy' 'északi' 'tenger'+acc. 'lát'+praet.detVxSg1

'Már láttam egyszer a Jeges-tengert.' (Taleeva L.)

(34) *Пирибтя сидя ҳарка халям' сямби.*
 'lány' 'két' 'nagy' 'hal'+acc. 'pucol'+0indetVxSg3

'A lány a két nagy halat pucolja.' (Taleeva L.)

A mondatbeli tárgy határozottságával, illetve határozatlanságával kapcsolatban azonban megjegyzendő, hogy bár valóban helytállónak tűnik, hogy nem ez a döntő tényező a konjugációtípus megválasztásában, a befolyása teljesen mégsem zárható ki (l. részletesen a továbbiakban).

5.2.2.2. A „fókusz-konjugációt” tekintve a következő észrevételeket kell megfogalmaznom a „logikai hangsúllyal” és a fókusz fogalmával, értelmezésével kapcsolatban.

5.2.2.2.1. Egyrészt nem látom kézenfekvőnek azt a Tereščenko utáni szakirodalomban általánosan elfogadott nézetet, amely szerint a Tereščenko által bevezetett logikai hangsúly terminus feltétlenül azonosítandó lenne a szintaktikai fókusszal. (Ennek ellenére Tereščenkónak valószínűleg nem volt kifogása a két fogalom összemosása ellen, hiszen ezt írásaiban tudomásom szerint sohasem jelezte.)

5.2.2.2.2. Ha azonban mégis elfogadjuk, hogy a logikai hangsúly és a szintaktikai fókusz ugyanarra a jelenségre vonatkozik, akkor ki kell mondani, hogy a Tereščenkónak tulajdonított szabály nem működik. Eszerint ugyanis minden tundrai nyenyec mondat, amelyben direkt tárgy és indeterminált ragozású ige szerepel, olyan fókuszos mondat lehetne, amelyben a fókusz a direkt tárgyon van, ha pedig a direkt tárgy mellett determinált igei személyragot viselő igealakot is találunk, a mondatnak kifejezetten igefókuszt kellene tartalmaznia. Ezek az állítások vizsgálataim alapján nem helytállóak.

A „fókusz-konjugáció” általános érvényének, vagy legalábbis szabályszerűségének a vizsgálata a következőképpen zajlott.

A Tereščenko-féle *Ненэцко–русский словарь*-ból (1965) 836 olyan példamondatot vizsgáltam meg, amely determinált ragozású igéket tartalmazott. A Tereščenko-szabály szerint ezeknek fókuszt kellett volna tartalmazniuk, azoknak pedig, amelyek a determinált ragozású ige mellett direkt tárggyal is rendelkeztek, igefókuszt. A mondatok semlegességének vagy fókuszosságának, esetlegesen pedig „fókuszgyanúságának” a megállapítására három tundrai nyenyec anyanyelvi beszélőt kértem meg. Ők kérésemre megjelölték azokat a mondatokat, azokon belül pedig a mondatrészeket, amelyekben véleményük szerint volt, vagy legalábbis elképzelhető volt az extra hangsúly.

megítélése szerint volt, vagy legalábbis elképzelhető volt a fókusz, a későbbi elemző vizsgálatok során az derült ki, hogy a fókuszok mondatbeli helyzetére nézve nem fogalmazható meg még tendencia sem. Extra hangsúly ugyanis elképzelhető volt cselekvéseken, történéseken, állapotot kifejező állítmányokon, tárgyakon, alanyokon, sőt még partikulákon is.

A következő mondatok az anyanyelvi beszélők megítélése szerint igefókuszt tartalmaz(hat)nak:

(38) *нохомда туним' ҳэдава' ҳэсонд' тэвада*
 'sarkiróka'+accPxSg3 'puskalövésnyi távolságra' 'elüz'+
 detVxSg3
 'Elkergette a sarkirókát egy puskalövésnyire.'⁴¹ (Tereščenko 1965: 416)

(39) *пибита Си няюта нибяхана навдэйда*
 'csizma'+PIPxSg3 'lyuk'(Pl.acc.) 'vastag' 'tű'+locat. 'megvarrt'+
 PlobjdetVxSg3
 'Megvarrta a csizma lyukait egy vastag tűvel.' (Tereščenko 1965: 427)

(40) *хар' сенд' харамда ныхыри' нярада*
 'kés'+gen. 'tartó, tok'+lat. 'kés'+ 'nehezen' 'beledug,
 acc.PxSg3 beleerőltet'+detVxSg3
 'Beledugni nehezen tudta a kését a tokjába.' (Tereščenko 1965: 345)

(41) *енсида мерхалейда*
 'lépés' (Pl.acc.) +PxSg3 'meggyorsít'+Plobj.detVxSg3
 'Meggyorsította a lépéseit.' (Tereščenko 1965: 249)

Az anyanyelvi beszélők megítélése szerint a következő példamondatok fókusza a tárgy van:

(42) *Ҳарка нямдо' ҳани' яхаданда санабтадо'*
 'nagy, öreg' 'barát, társ'+ 'újra' 'hely'+ablat. 'felállít'+
 accPxPI3 accPxPI3 +genPxSg3 detVxPI3
 'Az öreg társukat állították fel megint a helyéről.' (Tereščenko 1965: 528)

(43) *манзаина" малэйна"*
 'munka'+PIPxPI1 'befejez'+PlobjdetVxPI1
 'A munkánkat befejeztük.' (Tereščenko 1965: 221)

(44) *ҳаҷекым' малндав*

⁴¹ A példamondatok fordításánál a nyenyec mondatoknak a beszélők ítélete szerinti hangsúlyviszonyait igyekszem visszaadni, ezért néhány esetben nem egészen magyaros fordításokat közlök. A fordítások a beszélők szubjektív megítélése miatt nem esnek egybe a Tereščenko-féle szótár orosz fordításaival sem. Semmiképpen sem tévesztendő azonban szem előtt, hogy a megjelölt „fókuszok” nem kötelező, hanem lehetséges fókuszok a mondatokban.

'gyerek'+acc. 'betakar'+detVxSg1
 'A gyereket takartam be.' (Tereščenko 1965: 223)

(45) *не нюмд* *мэнелмэв*
 'lány'+accPcSg2 'beleszeret
 vkibe'+detVxSg1
 'A lányodba szerettem bele.' (Tereščenko 1965: 270)

(46) *нинеками* *иням'* *хархана* *мадада*
 'munka'+PIPxPl1 'ideg'+acc. 'kés'+locat. 'elvág'+detVxSg3
 'Az ideget a bátyám késsel vágta el.' (Tereščenko 1965: 214)

(47) *хадада* *хасава нюмда* *падута* *нюцяда*
 'nagymana'+PxSg3 'fiúunoka'+accPxSg3 'arc'+PxSg3 'megpuszil'+detVxSg3
 'Az unokáját puszilta meg a nagymana.' (Tereščenko 1965: 335)

Mint azt a következő példák is szemléltetik, az extra hangsúly állhat a mondatban határozói mondatrészekben és partikulákon is.

(48) *ты* *ват'* *сюрлабтайдо'*
 'rénszarvas'+Pl.acc 'karám'+lat. 'beterel'+detVxPl3
 'A karámba terelték a rénszarvasokat.' (Tereščenko 1965: 590)

(49) *вэвако* *хобам'* *сидя ян'* *надартав*
 'rosszacská' 'bunda,
 прэм'+acc. 'kettőbe' 'összehajt'+detVxSg1
 'A rossz prémet kettőbe hajtottam.' (Tereščenko 1965: 372)

(50) *тюку* *тэми* *саць* *мэнев*
 'ez' 'rénszarvas'+PxSg1 'nagyon' 'szeret'+detVxSg1
 'Úgy szerettem ezt a rénszarvasomat.' (Tereščenko 1965: 269)

(51) *нюдя* *нэвани* *мальнана* *нынтормам'* *саць* *мэневась*
 'fiatal' 'levés'+genPxSg1 'idején' 'nyilazás'+acc. 'nagyon' 'szeret'+praet.detVxSg1
 'Nyilazni nagyon szerettem, mikor kicsi voltam.' (Tereščenko 1965: 410)

Néhány esetben, mint az (52)-ben, az informátorok szerint akár a mondat alanya is állhatott hangsúlyos pozícióban.

(52) *хора* *нянда* *нямдм'* *ваделабтавэда*
 'rénbika' 'társ'+genPxSg3 'agancs'+acc. 'letör'+perf.+detVxSg3
 'A rénbika törte le a másiknak az agancsát.' (Tereščenko 1965: 33)

Amit az a bemutatott példából is látható, azokban a mondatokban, amelyekben direkt tárgy és determinált ragozású ige egyaránt szerepel, egyáltalán nem kötelező extra hangsúlynak is megjelennie. Ha a mondatban mégis van, vagy legalábbis feltételezhető

fókusz, akkor annak nincs kötelező helye, vagyis gyakorlatilag az aktuális helyzettől, a beszélők értelmezésétől függően kerülhet szinte bármelyik mondatrészre.

Mindezek alapján, mivel a determinált igeragozás és a direkt tárgy együttes jelenléte nem vált ki fókuszt a mondatban, elmondható, hogy a Tereščenkónak tulajdonított „fókusz-konjugáció” hagyománya nem állja meg a helyét, így nem tekinthető szabálynak. A determinált és az indeterminált igeragozások használata és funkciója tehát nem hozható egyértelmű kapcsolatba a mondat hangsúlyviszonyaival.

5.2.2.3. Az eddigi szakirodalmi véleményekkel kapcsolatban egy további észrevétel is megfogalmazható: a téma kutatói közül mindeddig senki sem vizsgálta a determinált ragozás használatát a mondatnál tágabb szövegekörnyezetben. Mint a későbbiekben látni fogjuk, a determinált és az indeterminált konjugációk közti választás vizsgálatában ez elengedhetetlen. Részletesebb tárgyalására a 6. fejezetben kerül sor.

5.2.3. A determinált és az indeterminált ragozás használatának grammatikai szabályszerűségei

A tundrai nyenyecben az indeterminált és a determinált igeragozás megválasztása nem minden esetben csak a beszélő szándékától vagy az aktuális szituációtól függ. Vannak ugyanis olyan grammatikai szabályok – vagy mint a továbbiakban látni fogjuk, szabályszerűségeik –, amelyek vagy engedélyezik vagy megakadályozzák, hogy egy bizonyos konstrukció a mondatban létrejöhessen.

A tundrai nyenyecben azokban a mondatokban, amelyekben direkt tárgy és determinált ragozású ige is előfordul, két alapvető esetet kell megkülönböztetnünk az alapján, hogy a direkt tárgy és az ige között szerepel-e további mondatrész. Ha szerepel, újabb különbséget kell tenni aszerint, hogy a kérdéses szó partikula-e vagy sem, mivel a partikulák jelenléte a direkt tárgy és az ige közt a ragozást meghatározó grammatikai szabályok szempontjából nem számít. Kiemelendő, hogy ezek a distinkciók általában irrelevánsak abban az esetben, ha a mondat direkt tárgya névmási tárgy. (L. 5.2.3.1. – 5.2.3.2.)

5.2.3.1. Ha a mondatban névmási direkt tárgy fordul elő, általában az indeterminált igeragozás használatos, amint a következő példák szemléltetik.

(53) *Барк* *туда,* *сидни'* *нгамда.*
 'medve' 'jön'+fut.+indet VxSg3 'minket' 'megesz'+ fut.+indetVxSg3

'Jön a medve, megesz minket!' (Neko: 18)

(54) *сарко'арми?* *мише* *сит* *ханаһкуи?*
 'rác, redő'+genPxDu1 'belsejében' 'téged' 'elvisz'+fut.+indetVxDu1

'A ruhánk ráncában viszünk majd el téged.' (Hajdú 1968: 83)

(55) *һани'* *һамгэм'* *ө"һан?*
 'megint' 'mi'+acc. 'elveszt'+indetVxSg2

'Mit vesztettél el már megint? (Tereščenko 1965: 127)

5.2.3.2. Ha a mondatban a direkt tárgy és az ige között még valamilyen, partikulától különböző elem szerepel, akkor a beszélők determinált igeragozást használnak, ha viszont a direkt tárgy közvetlenül megelőzi az igét, mind az indeterminált, mind a determinált igeragozás előfordulhat. Mindez tehát a következőképpen foglalható össze:

DO + V_{indet}

DO + V_{det}

DO + <bármilyen mondatrész, ami nem partikula> + V_{det}

*DO + <bármilyen mondatrész, ami nem partikula> + V_{indet}

A továbbiakban erre a szabályszerűsége Susoj-szabályként fogok hivatkozni, mivel a megfigyelés, bár a szerző publikációiban tudomásom szerint nem szerepel, az ő nevéhez fűződik⁴². A Susoj-szabály – mint azt pl. az (56) – (60) mondatok is mutatják – az esetek túlnyomó részében működik, de mivel az általam vizsgált nyelvi anyagban olyan ellenpéldákat is találtam, amelyekben a <direkt tárgy + partikulától különböző elem + ige> konstrukcióban nem determinált, hanem indeterminált igeragozás jelentkezik – pl. (61) – (63) –, a szabályt figyelembe veszem ugyan, de nem fogadom el általános érvényűnek.

Az (56) a DO + V_{indet} konstrukciót szemlélteti:

(56) *Хыдын'* *идм* *хамда.*
 'edény'+lat. 'viz'+acc. 'önt'+indetVxSg1

'Az edénybe vizet öntött.' (Neko: 6)

Az (57)-ben a DO + V_{det} szerkezet érvényesül:

- (57) [...] *не нё' сивня тюуганя сырамда ланомлада*
 'nő' 'ajtónyílás'+prolat. 'bejön'+part.imperf. 'hó'+accPxSg3 'kizár'+detVxSg3

'A nő kizárta az ajtónyíláson bejövő havat.' (Tereščenko 1965: 177)

A DO + <bármilyen mondatrész, ami nem partikula> + V_{det} konstrukció is grammatikus, mint a következő példamondatok is mutatják:

- (58) *Пырям' мань шаревась [...] си'ив яля нэсоугана.*
 'csuka'+acc. 'én' 'magsüt'+praet.detVxSg1 'egy hete'

'A csukát megsütöttem [...] egy hete.' (Laptander)

- (59) *халям' юркана жарэда*
 'hal'+acc. 'zsír'+locat. 'magsüt'+detVxSg3

'A halat zsírban sütöttem meg.' (Tereščenko 1965: 128)

- (60) *мерця уаном ид' варан' лабцеда.*
 'szél' 'csónak'+acc 'víz'+gen. 'part'+lat. 'kisodor'+detVxSg3

'A szél kisodorta a csónakot a partra.' (Tereščenko 1965: 165)

A következő (61) – (62) példák ellentmondanak a Susoj-szabálynak. Az ilyen és ezekhez hasonló példamondatokkal kapcsolatban azonban mindenképp megjegyzendő, hogy nagyon kis számban fordultak elő a vizsgált szövegekben.

- (61) *Нюдяко не нуцекы веняком' харад' хэвхана манэ"э.*
 'fiatal' 'lány' 'kiskutyá'+acc. 'udvar'+gen. 'szélén' 'meglát'+0indetVxSg3'

'A kislány meglátott egy kiskutyát az udvaron.' (Laptander)

- (62) *Тызям' ханхадан мэм'.*
 'ij'+acc. 'szán'+ablat. 'vesz'+indetVxSg1

'Kivettem az íjat a szánomból.' (Kuprijanova 1965: 372)

A (63) és a (64) azokat az eseteket szemlélteti, amikor a mondatban a direkt tárgy és a determinált ragozású ige közt csak valamilyen partikula szerepel. Mint látható, ezekben az esetekben a szerkezetek grammatikalitás szempontjából ugyanolyanok, mintha a direkt tárgy és a determinált ragozásban álló ige között nem szerepelne semmi, vagyis mind indeterminált, mind determinált konjugáció használható.

- (63) *тюку падарми вадри' таив*

⁴² Susojnak a témával kapcsolatos nézeteit Tapani Salminen szóbeli közléséből ismerem.

'ez' 'papír,
írás'+PxSg1 'valamikor' 'elhoz'+detVxSg1
'Valamikor elhozom azt a papírt.' (Tereščenko 1965: 35)

(64) *Вэняко* *лы* *њули'* *мэне.*
'kiskutya' 'csont'+Pl.acc. 'nagyon' 'szeret'+indet
VxSg3
'A kiskutya nagyon szereti a csontot.' (Laptander)

5.2.4. A determinált ragozás használatára vonatkozó, mondatszinten vizsgálható egyéb jelenségek

5.2.4.1. A determinált konjugáció használatának feltérképezéséhez – amint azt az előző fejezetben láthattuk – nem szükséges a mondatnál nagyobb egységeket vizsgálni akkor, amikor a fent bemutatott nyelvtani szabályok, illetve szabályszerűségek működésével magyarázhatjuk a konjugációválasztást. Szintén nem szükséges, ha olyan állandósult szókapcsolatokat találunk, amelyekben a szavak, és velük együtt a szóalakok, így a konjugációk is kötöttek, vagyis nem befolyásolja őket a szövegkörnyezet. Pl.:

манзь ханада (detVxSg3) 'így szól' ~ „mondva vezeti”

(ныда) тарем' ма-0 (indetVxSg3) 'azt mondja'

ихинян мам' (indetVxSg1) 'azt gondolom' ~ „az eszemben mondom”

хобцокоми ход (imperat.detVxSg2) 'fejtsd meg a találós kérdést!'

stb.

5.2.4.2. Azokban a mondatokban viszont, amelyekben a determinált és az indeterminált konjugáció egyaránt grammatikus, nagy valószínűséggel valamilyen szemantikai vagy pragmatikai okra vezethető vissza a morfológiában megmutatkozó különbség. Ennek a megállapításnak a helyességét nem tudom igazolni, mivel mindeddig nem sikerült olyan tesztet összeállítani, amely érvként lenne használható mellette. Mindenesetre nem tartom kizártnak, hogy a Tereščenko-féle, eredendően logikai hangsúlyra épülő hipotézis újraértelmezésével talán mégis magyarázatot kapnánk a különbségtételre.

Ha ugyanis nem szintaktikai fókuszként értelmezzük a logikai hangsúlyt, tehát feltétlenül szórenddel, extra hangsúllyal, vagy egyéb indikátorokkal rendelkező

mondatrészként, hanem a beszélő szempontjából aktuálisan fontosnak tartott elemként, akkor nagyon esetlegesen ugyan, mégis megfoghatónak tűnik a használati különbség.

(65) *Маси Нeko пэсьняюв' халям' сямба ёлцеҗуда.*
 'talán' 'Neko' 'estére' 'hal'+acc. 'pucol' (inf.) 'befejez'+fut.+detVxSg3

'Neko estére talán befejezi a halpucolást.' (Taleeva L.)

(66) *Маси Нeko пэсьняюв' халям' сямба ёлцеҗу.*
 'talán' 'Neko' 'estére' 'hal'+acc. 'pucol' (inf.) 'befejez'+fut.+0indetVxSg3

'Neko estére talán végez a halpucolással.' (Taleeva L.)

Véleményem szerint elképzelhető, hogy a (65)-ben a beszélő azt tartotta fontosnak, hogy a halak, amiket Neko pucol, estére készen lesznek, míg a második mondatban talán nem a munka eredménye, hanem a folyamat, a munkát végző ember személye/munkája, és annak várható befejezése lehetett lényegesebb a fordító számára.

Ugyanez figyelhető meg a következő példamondatokban is, ahol az informátor véleménye szerint a (68) és a (69) egyaránt feltehető, nyelvileg helyes kérdés, de a másodiknál a kérdező inkább kíváncsi a cselekvés eredményére, mint az elsőnél:

(67) *He җацекы халям' сямба пэсумняна.*
 'lány' 'hal'+acc. 'pucol'+detVxSg3 'estére'

A lány estére megpucolja a halat. (Laptander)

(68) *He җацекы җарка халям' сямба малеҗу?*
 'lány' 'nagy' 'hal'+acc. 'pucol' (inf.) 'befejez, végez
 vmivel'+fut.+0indetVxSg3

A lány be fogja fejezni a nagy hal pucolását? (Laptander)

(69) *He җацекы җарка халям' сямба малеҗуда?*
 'lány' 'nagy' 'hal'+acc. 'pucol' (inf.) 'befejez, végez
 vmivel'+fut.+
 detVxSg3

A lány (biztosan) be fogja fejezni a nagy hal pucolását? (Laptander)

Ezt a különbségtételt a következő, a párba nem állítható mondatok is alátámasztani látszanak.

(70) *Тикы хасава җацекы пихиня пям' пэти.*
 'az' 'fiú' 'kint' 'fa'+acc. 'vág'+0indetVxSg3

'Az a fiú fát vág kint.' (Taleeva L.)

- (71) *(Хасава Һацеҗкы мале Һоҗа яля пи пэти.)*
 'fiú' 'már' 'sok' 'nap' 'fa'+Pl.acc. 'vág'+0indetVxSg3
Маси хуняна Һыда тикы манзаямда ёльцеҗуда.
 'lehet' 'holnap' 'ö' 'ez' 'munka'+accPcSg3 'befejez'+fut.+detVxSg3
 '(A fiú már napok óta fát vág.) Talán holnapra végez ezzel a munkával.'
 (Taleeva L.)

A (70)-es példamondatban mindössze egy folyamat leírását látjuk, ahol a várható eredményről nem esik szó. Ezzel szemben a (71)-ben a folyamat befejezéséről, így közvetve annak eredményéről is hírt kapunk. Mindenképpen kiemelendő azonban a fenti példamondatokkal kapcsolatban, hogy a fent megfogalmazott feltételezés – amely szerint ha a beszélő szempontjából a cselekvés eredménye a lényeges, nagy valószínűséggel determinált konjugáció jelentkezik, ha pedig inkább maga a folyamat, és eredményről egyáltalán nem esik szó, indeterminált – távolról sem tekinthető bizonyítottnak.

Megfigyelhető ugyanakkor egyfajta intenzitásbeli különbség is azokban a mondatokban, ahol a grammatikai szabályok, szabályszerűségek engedte konjugációválasztási szabadság eredménye a determinált ragozás lesz. Az érzelmileg túlfűtött(ebb), mondatokban ugyanis gyakrabban jelentkezik determinált, mint indeterminált ragozás:

- (72) *түюк тэми саҗь мэнев*
 'ez' 'rénszarvas'+PxSg1 'nagyon' 'szeret'+detVxSg1
 'Úgy szeretem ezt a rénszarvasomat.' (Tereščenko 1965: 269)

- (73) *Мань паской ембдеро мэнем'*
 'én' 'szép' 'ruha'+Pl.acc. 'szeret'+indetVxSg1
 'Szeretem a szép ruhákat.' (Taleeva L.)

5.3. A reflexív-mediális igeragozás használata

Reflexív-mediális igeragokat a tundrai nyenyecben – mint arról röviden már az 5.1-ben esett szó – a reflexív, valamint a tranzitív-reflexív csoport igéi kaphatnak. Az előbbi csoport tehát kötött ragozású, és minden esetben maguknak az igéknek az eredendő reflexív vagy mediális volta indokolja a ragozás használatát. A leggyakoribb ilyen típusú

igék a tundrai nyenyecben beletartoznak a következő jelentéstani csoportok valamelyikébe.⁴³

A saját testtel, tudattal kapcsolatos (gyakran intenzív) cselekvések, történések

Ebbe a jelentéstani csoportba azok a reflexív és mediális igék tartoznak, amelyek pozícióváltást, egész testtel végzett (gyakran intenzív) cselekvéseket, mozgást és testhelyzet-változást mutatnak be. Pl:

(74) *Хов, хабэвкор тий'.*
'hát' 'hófajdocska'+PxSg2 'elrepül'+refl-medVxSg3
'Hát, a hófajdocska elrepült.'(Neko: 25)

(75) *хүнана jurkād?*
'reggel' 'felkel'+refl-medVxPI3
'Reggel felkeltek.'(Hajdú 1968: 79)

A (természetükből fakadóan) kölcsönös igék, társas cselekvések igéi

ныхы"лась 'vitatkozik'

(76) *роһкананд'и? тәери pixi?lixix?*
'között'+locat.+PxDu3 'igy' 'vitatkozik'+refl-medVxDu3
'Vitatkozni kezdtek egymással.'(Hajdú 1968: 78)

Állapotváltozás (kezdés, végződés, mozgás); (intenzív) állapotban levés

(77) *лэркабт' нулӱ", нисълы"*
'hirtelen' 'megáll'+ refl-medVxSg3 'elneveti magát'+refl-medVxSg3
'Hirtelen megállt és elnevette magát.'(Tereščenko 1965: 205)

A tranzitív-reflexív csoportba tartozó igék akkor kapnak reflexív-mediális igeragokat, ha reflexív vagy mediális szituációba kerülnek.

Az 5.3. az utóbbi igecsoport igéit és ragozásuk aktuális megválasztását tárgyalja. Mindehhez szükséges a mediális, valamint ezzel együtt a reflexív nyelvi szituáció bemutatása.

⁴³ Bár dolgozatomban célkitűzései között nem szerepelt a szemantikailag reflexív és mediális igék részletes tárgyalása, a legszükségesebb mértékben mégis kitérek azoknak a jelentéstani csoportoknak a bemutatására, amelyekbe ezek az igék beletartoznak.

5.3.1. A mediális az általános nyelvészetben

5.3.1.1. A „mediális” fogalmának számos értelmezése létezik a nyelvészetben⁴⁴ – ezek közül a legkézenfekvőbb az „alapmediális”, vagyis az az ógörög (formai szempontok alapján meghatározható) igekategória, amelyről a jelenség a nevét is kapta. Más megközelítések szerint (pl. Lyons 1969) a mediális tisztán szemantikai jelenségnek tekintendő. A generatív nyelvészetben is történtek – elsősorban funkcionális szemléletű – kísérletek a mediális mibenlétének feltárására (pl. Babby 1975).

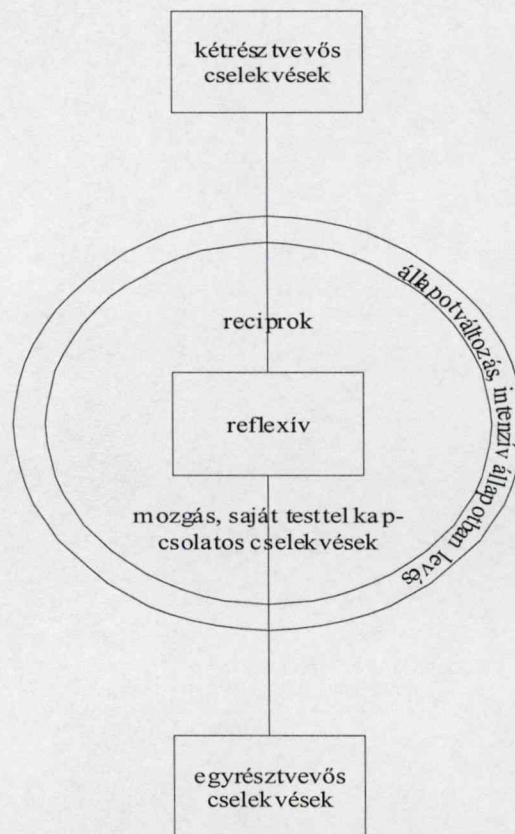
A tipológiai vizsgálattal, a többi vizsgált nyelvvel való összevetéssel viszont igen kevesen próbálkoztak. Az indoeurópai nyelvek mediális-rendszereivel foglalkoztak Barber (1975) és Klaiman (1982), akik az alanyra való ráirányultság foka szerint többféle mediálistípust is megkülönböztettek. Általános, sok nyelv igei rendszereit áttekintő vizsgálatot végzett Faltz (1985), Genušiene (1987), valamint Lichtenberk (1985), de az ő írásaik nem *kifejezetten* a mediálissal és az egyes nyelvekben kirajzolódó mediális-rendszerekkel foglalkoznak, hanem más jelenségekkel is.

A téma első – és tudomásom szerint mindeddig egyetlen – tipológiai jellegű feldolgozása Suzanne Kemmer nevéhez fűződik (1993). Munkájában a szerző harminckét nyelvet vizsgál. Az egyes nyelvekben megtalálható mediálistípusokat összehasonlítja és egyezteteti, így átfogó képet próbál adni a „mediális-jelenségről”. Módszere szemantikai és morfológiai egyaránt: a mediálist elsősorban szemantikai szituációkhoz köti, ám emellett fontosnak tartja a morfológiai jelöltség figyelembevételét is.

5.3.1.2. Kemmer mediálisértelmezésében fontos szerepet játszik a *granularitás* fogalma, amely a beszélőnek a nyelvi kifejezés árnyaltságára vonatkozó szándékaként értelmezhető. Ez a szándék szorosan összefügg a *expresszív* és az *ökonómikus motivációval*, vagyis hogy egy-egy nyelvben mely jelenségek / szituációk jelöltek, illetve nem jelöltek nyelvileg. Az említett két motivációnak nyelvenként más és más mértékben történő működése (az adott nyelvre érvényes granularitási fok) ad magyarázatot arra, hogy az egyes nyelvekben fellelhető jelenségek esetenként különböző módokon és intenzitással fejezhetők ki.

⁴⁴ Nem tartom feladatommak a nemzetközi szakirodalom teljességre törekvő bemutatását; csak az általam leglényegesebbnek tartott, és a mediális vizsgálatához okvetlenül szükséges véleményekre térek ki.

Természetesen igaz ez a mediálisra is, amely meglehetősen széles szemantikai mezőt tölt ki az igék osztályozásakor, morfológiai megjelenése viszont több típusba sorolható. A mediális értelmezéséhez szükséges a reflexívnek mint szemantikai jelenségnek az elhelyezése.

A 3. ábrán⁴⁵ a tengely végpontjai az *egyrésztvevős*, illetve a *kétrésztvevős* cselekvések / történések⁴⁶. Láthatjuk, hogy itt a fő szempont nem az aktivitás és a passzivitás, hiszen mindkét pólus aktív – bár természetesen nem azonos mértékben –, hanem a szituációkban megjelenő résztvevők száma, így közvetve a tranzitivitás / intranszitivitás. Az ábra csomópontjai a körökben jelölt kategóriák, tehát az (aktív) egyrésztvevős cselekvések, a kétrésztvevős cselekvések, a passzív, illetve félúton az egyrésztvevős és a kétrésztvevős cselekvések közt a reflexív jelenségek. A függőleges tengelyen letről fölfelé haladva nem csupán a tranzitivitás mértéke növekszik, hanem a

⁴⁵ Az ábra Kemmer (1993: 202) elgondolását alapul véve készült, de mivel a tundrai nyenyec mediális jelenségek körének a bemutatására törekedtem, és ezek nem teljesen egyeznek meg a szerző által felvázolt szituációtípusokkal, az ábra az alapsémától eltekintve nem Kemmeré.

⁴⁶ A továbbiakban az „egyrésztvevős ill. kétrésztvevős események/cselekvések” terminussal fogok élni a rövideg kedvéért, így esetenként a történést és létezését kifejező szituációk is ezt az elnevezést kaphatják meg.

tengelyen elhelyezkedő szituáció-típusokban megjelenő cselekvések, történések nyelvi kifejtettségi foka⁴⁷ is. Vizsgáljuk meg, mi is a szóban forgó kifejtettségi fok!

Az alapvető intranszitiv szituációkban – mivel az ige eleve egyargumentumú – nem merülhet fel problémaként a cselekvésben / történésben résztvevő szereplőknek a száma, sem tematikus szerepük. A tiszta tranzitiv szituációkban szintén nem, hiszen a két résztvevő, az agens és a patiens, a cselekvés kiindulópontja / kiváltója, valamint a bekövetkezett változás elszenvedője / végpontja jól elkülöníthető egymástól. A reflexív kategória a két végpont közt félúton helyezkedik el: ebben a szituációban az agens és a patiens csak mintegy „közepesen” különíthető el. A reflexív szituációban az agens egybeesik a patiensevel, vagyis a cselekvés kiinduló- és végpontja megegyezik egymással. Az ábrán a reflexív csomópont körül gyűrűt alkotó szituációk azokat a cselekvéseket / történéseket jelölik, amelyekben az agens, vagyis a kiindulópont nem különíthető el egyértelműen a patientstől, tehát a cselekvés / történés végpontjától. Ezek a szituációtípusok, és sok esetben a bennük szereplő igék morfológiailag jelöletlenebbek, kifejtetlenebbek.

A Kemmer-féle mediálisértelmezéssel kapcsolatban felmerülhet az a kérdés, hogy vajon a reciprok hogyan kerülhet a fenti szituációk közé. A reciprok alaptulajdonsága miatt ugyanis nem beszélhetünk egy vagy két cselekvési résztvevőről: eleve két vagy több cselekvő jelenik meg benne. Ami itt a már fent említett elkülöníthetetlenség kritériumának megfelel, az a párhuzamosan zajló cselekvésekre és történésekre vonatkozik. (A résztvevők elkülöníthetőségének a mértéke adja meg a *nyelvi kifejtettségi fok* definícióját: „We can define the property of relative elaboration of events as the degree to which the facets in a particular situation i.e. the participants and conceivable subevents in the situation, are distinguished.” (Kemmer 1993: 208))

Ugyancsak most, a mediális formai megjelenésének a bemutatása előtt kell röviden megemlítenem a mediális és az intranszitivitás összefüggéseit. A generatív szintaktikai irodalomban a mediális szinte kizárólag a formailag vizsgálható intranszitivitással kapcsolatban jelenik meg. A mediális jelölőt igen gyakran (mint pl. Babby 1975: 298 az orosz *-sja* végződést) intranszitivizáló elemnek tekintik, ami teljesen helyénvaló, mivel a mediális valóban – esetenként erőteljesebben vagy gyengébben

47 „Relative elaboration of events” – Kemmer 1993: 3, 8, 97, 109–119, 208–210, stb.

ugyan, de mindenképpen – intranszitiv jellegűnek mondható. Kemmer (1993: 210) szerint a morfoszintaktikusan megjelenő intranszitivitás a fent említett alacsony kifejtettségi fok formai megfelelője. A mediális jelölői tehát funkcionálisan többnyire intranszitivvá vagy legalábbis intranszitivabbá teszik az igét, de ez nem jelenti azt, hogy a szerepük ennyiben ki is merül: jelentésüknél fogva önállóan vagy különféle képzőkkel kapcsolódva természetesen többletjelentéssel is felruházzák az alapigét.

5.3.1.3. A mediális a világ nyelveiben alapvetően háromféleképpen fejeződik ki (vö. Kemmer 1993: 20 – 28). A nyelvek egy részében a mediális az ige morfológiailag nem jelölt. Ebbe a típusba tartozik többek között az angol, ahol ugyanannak az igeének a tranzitív, illetve intranszitiv változata fejezi ki a tranzitív szituációban történő cselekvést, valamint a mediális szituáció cselekvéseit / történéseit. Pl.:

I open the door. : The door opens. ‘Kinyitom az ajtót’. : ‘Az ajtó kinyílik.’

John reads the book easily. : The book reads easily. ‘John könnyen olvassa a könyvet.’ : ‘A könyv könnyen olvasható (?olvasódik).’

Ebben az esetben az ige maga nem tekinthető eredendően mediálisnak, hanem csak a mediális szituációban kapja meg ezt a szerepet.

A második csoportba azok a nyelvek tartoznak, amelyekben a mediális és a reflexív kategóriák formailag nem különülnek el egymástól, tehát ugyanaz a nyelvi elem fejezi ki mindkettőt. Ide tartozik pl. a német és az északi-szamojéd nyelvek. Néhány példával szemléltetem a típust.

német *Er sieht sich.* ‘Látja magát.’ – reflexív

Er fürchtet sich. ‘Fél.’ – mediális⁴⁸

Tnyenyec *сяцавей масы*” (refl-medVxSg2) ‘mosakszik’ - reflexív

я хыдыааɔ нудааɔтэӱ” (refl-medVxSg3) ‘A liszt kiszóródott az edényből.’ – mediális értelmű

48 A német szakirodalom „echte / unechte reflexive Verben” elnevezéssel illeti a fenti példában szereplő igéket, mégpedig oly módon, hogy az „echte” terminus éppen az általam mediálisnak tartott igékre vonatkozik. Mivel ezt a nézeti különbséget elsősorban terminológiai és definíció-beli különbségnek látom, a továbbiakban nem kívánom tárgyalni.

Az ilyen típusú nyelveknél sokszor nehéz eldönteni, hogy mediális vagy reflexív igékkel állunk-e szemben: a legtöbb esetben csak a kontextus segítségével dönthető el a kérdés.

A harmadik csoportba tartoznak azok a nyelvek, amelyeknek elkülönült jelölőelemeik vannak mind a reflexív, mind a mediális kifejezésére. Ez a típus két további alosztályra bontható. Az elsőbe azok a nyelvek sorolhatók, amelyekben a visszahatást, illetve a medialitást kifejező nyelvi elemek történetileg függetlenek egymástól, a másodikat pedig azok alkotják, amelyekben ezek a jelölések etimológiailag rokonságban állnak egymással. Ez utóbbi típusra példa az orosz:

Он утомил себя. 'Kimerítette magát.'

Он утомился. 'Kifáradt, kimerült.'

Az elsőre a magyart hozom példának, ahol a reflexív : mediális szembenállást a történetileg rokonságban nem álló *maga*, és az ikes ragozás adja (változatos képzőkkel, vagy pedig a mediális *-ik* rag nélküli, pusztán képzős kifejezési módjával).

Láthatjuk, hogy mind az etimológiailag összefüggő, mind az egymástól független alakoknál fennál egyfajta tranzitív : intranszitiv ellentét is, vagyis kirajzolódik, hogy az abszolút intranszitiv és tranzitív jelenségek közt félúton elhelyezkedő, így „közepes kifejtettségi fokú” (vö. Kemmer 1993: 210) reflexív szituáció sokkal inkább mutatja a tranzitivitás jeleit, mint a mediális, amely alacsonyabb kifejtettségi fokú.

5.3.2. Mediális szituációk a tundrai nyenyecben

Mint a fentiekből kiderült, a tundrai nyenyec – a többi északi-szamojéd nyelvhez hasonlóan – tipológiailag azok közé a nyelvek közé sorolható, amelyekben a reflexív (és ezzel együtt a reciprok), valamint a mediális morfológiailag nem különül el egymástól. Általánosságban elmondható, hogy a szemantikájuk okán reflexív vagy mediális igék a tundrai nyenyecben kötött ragozásúak. Ezek alkotják a Salminen (1997, 1998b) által reflexívként kategorizált igecsoportot. A többi, véleményem szerint alapvetően tranzitív ige, amely a tranzitív-reflexív csoportba sorolható, csak akkor ragozódik reflexív-mediális ragozás szerint, ha mediális szituációba kerül. Éppen ezért nem osztom Tereščenkónak (1965) azt a nézetét, amely szerint a tranzitív-reflexív igék egymástól független szótári

egységként kell, hogy szerepeljenek a szótárban – az ige alapjelentése ugyanis attól függetlenül, hogy milyen konjugációtípus társul hozzá, megegyezik, és végül a nyelvi szituáció (vagyis a beszélő szándéka) dönti el, hogy aktuálisan milyen jelentést és vonzatkeretet kap a mondatban.

Amint arra a tundrai nyenyec inflexiós mediális párok kapcsán a 3.2.3.2-ben már utaltam, az ilyen típusú igék legtöbbször párban fordulnak elő. Az ismétlések elkerülése érdekében ezért ebben a fejezetben csupán amellet kívánok érvelni, hogy az ilyen, tranzitív-reflexív csoportba tartozó igék a tundrai nyenyecben elsődlegesen tranzitívnek tekintendők, illetve azokat az (alapvetően szintén tranzitív) igeképzőket szándékozom bemutatni, amelyek az ilyen inflexiós mediális párokon a leggyakrabban előfordulnak. Szintén kitérek azokra a nyelvi szituációtípusokra, amelyekben a reflexív-mediális konjugáció rendszerint megjelenik.

5.3.2.1. Inflexiós mediális párok

Az igék kauzatív, illetve mediális használata nem csupán a nyenyec nyelvre jellemző. Lényegében ugyanez a jelenség figyelhető meg az angolban az úgynevezett inchoatív – kauzatív igepárok⁴⁹ (vö. pl. Haspelmath 1993) esetében:

The door opened. ‘Az ajtó kinyílt.’

Jim opened the door. ‘Jim kinyitotta az ajtót.’

A világ nyelveiben a mediális párok tagjait általában nem inflexiós, hanem derivációs toldalékok különböztetik meg egymástól. (Ennek megfelelően természetesen a nyenyecben is találunk hasonló példákat.):

magyar *forog : forgat*

arab *darasa : darrasa* ‘tanul : tanít’ (Haspelmath 1993: 112)

A képzés iránya szerint Haspelmath (1993: 91–92) három csoportba⁵⁰ sorolja a mediális párokat: a *kauzatív képzés* a képzetlen, mediális alapigéből képezi a kauzatív igét. Pl.:

⁴⁹ A terminus ugyanazt a jelenéget jelöli, mint a már bevezetett mediális pár elnevezés, vagyis a kauzatív : mediális igepárokra vonatkozik. Az itt előforduló „inchoatív” terminus nem egyezik meg a dolgozatban egyéb helyeken előforduló, nyenyec igékre vonatkoztatott, kezdést kifejező inchoatív terminussal.

- finn *herätä: herättää* ‘felébred : felébreszt’
arab *damara : dammara* ‘elpusztul : elpusztít’ (Haspelmath 1993: 112)
nyenyec *tæwasy : tæwrasy* ‘odaér, visszatér : odavezet, visszavezet’

A következő típus az antikauzatív képzés, amelyben a mediális pár kauzatív tagja tekintendő alapigének:

- orosz *kata’sja : katal’* ‘gurul : gurít’ (Haspelmath 1993: 118)
litván *jungtis: jungti* ‘kapcsolódik : kapcsol’ (Haspelmath 1993: 117)
nyenyec *xadasy : xadarasy* ‘megöl : (öt) megölik’ (Salminen 1998b: 543)

Haspelmath (1993: 91, 92) harmadik csoportjába azok az igepárok tartoznak, amelyeknek a töve azonos, de az igepár mindkét tagja képzett, és egymáshoz képest egyik sem tekinthető elsődlegesnek:

- japán *atumaru : atumeru* ‘(össze)gyülik : (össze)gyűjt’ (Haspelmath 1993: 116)
örmény *hangčel : hangčnel* ‘kialszik : kiolt’ (Haspelmath 1993: 112)
nganaszan *hinsi: hiriđi* ‘fő : főz’

Azok a nyenyec mediális párok, amelyek tagjai csak inflexiós különbségeket mutatnak egymáshoz képest, Haspelmath (1993: 99) érvelését alapul véve az antikauzatív típusba sorolandók. A szerző a görög aktív – mediális opposíció alapján megállapítja, hogy a mediális ragozású igék morfológiailag jelöltebbek (összetettebb, testesebb alakokat találhatunk ebben a paradigmában, mint az aktívban), valamint az aktív igék produktívabbnak is tekinthetők, mint a mediális csoport igéi.

A tundrai nyenyecben a morfológiai jelöltség kritériuma nem érvényesül reprezentatív módon, hiszen attól eltekintve, hogy az indeterminált ragozás Sg3 0 igei személyragjával a reflexív-mediális ragozás Sg3 [-y-]q ragja áll szemben, nem mutatható ki sem mennyiségi, sem lényeges szerkezetbeli különbség az igeragok között.

⁵⁰ Haspelmath (1993) formailag az ismertetteken kívül további két inchoatív/kauzatív típust is megkülönböztet (a *szuppletív*, illetve az ún. *labilis* – ingadozó használatú – típusokat), ám mivel ezek a kategóriák nincsenek szorosabb összefüggésben az igepárok képzési módjával, dolgozatomban nem foglalkozom velük.

A produktivitásra vonatkozó kitétel azonban a nyenyecben is azt igazolja, hogy a mediális párok kauzatív tagja elsődlegesnek tekinthető a mediálishoz képest, hiszen míg a legtöbb nyenyec kauzatív ige ellátható reflexív-mediális igeragokkal (amelyek által mediális jelentést kap), a mediális alapjelentésű (kötelezően reflexív-mediális ragozású) igék nem kaphatnak kauzatív párt oly módon, hogy a reflexív-mediális ragokat indeterminált vagy determinált igeragok váltják fel. Pl. (3), (4) : (78), (79).

(78)	<i>nyísyanyi</i>	<i>søngoda</i>	<i>nya^onyi</i>	<i>xaqmi^oq</i>
	'apa'+genPxSg1	'pillantás'+PxSg3	'rá, felé'+ genPxSg1	'esik'+ refl-medVxSg3

'Apám pillantása rám esett.' (Tereščenko 1965: 532)

(79)	<i>nyísyamyi</i>	<i>søngomta</i>	<i>nya^onyi</i>	<i>*xaqmada / *xaqma</i>
	'apa'+PxSg1	'pillantás'+accPxSg3	'rá, felé'+ genPxSg1	'*ejt'+detVxSg3/ indetVxSg3

'*Apám rám vetette a pillantását.' (Laptander)

5.3.2.1.1. A csak inflexiós különbségeket mutató nyenyec mediális párok tagjai nemcsak képzetlen, hanem képzett igék is lehetnek. Azokon a képzett igéken, amelyek mindhárom paradigma igei személyragjait felvehetik, tipikusan tranzitív-kauzatív, illetve állapotváltozást kifejező képzők fordulnak elő. A tranzitív-kauzatív képzővel ellátott igék közül leggyakrabban a *-bta-*, a *-ta-*, valamint a *-ra-* képzősök alkotnak csak ragozásban megmutató mediális párt, az állapotváltozást kifejezők közül pedig az inchoatív *-l- / -lø-* és a momentán *-xøl-* képzősök.

5.3.2.1.2. Mivel a tranzitív-kauzatív, valamint az inchoatív és momentán képzőkkel ellátott igék esetében a produktivitás elve alapján elfogadhatjuk az igerár létrejöttének magyarázataként az antikauzatív képzést, a képzetlen, alapvetően tranzitív alapjelentésű igékhez hasonlóan az igerár kauzatív tagját tekinthetjük elsődlegesnek. Nincs tehát okunk arra, hogy a szakirodalom által eddig tranzitív-kauzatív képzőkként kategorizált morfémákat csak azért, mert az ilyen, képzett igék reflexív-mediális igeragokat is felvehetnek, és aktuálisan mediális jelentésben szerepelhetnek, egyfajta „semleges”, mind kauzatív, mind mediális tövet létrehozó képzőnek minősítsük át. Nem támasztja alá ezt az utóbbi feltételezést az sem, hogy a mediális párokban előforduló tranzitív-kauzatív képzőknek történetileg is tranzitíváló, és semmiképpen sem ezzel ellentétes funkciója mutatható ki. (Vö. Lehtisalo 1936; Györke: 1935).

Az inchoatív, valamint a momentán képzős igék esetében sokkal nehezebb feladatot jelent annak eldöntése, hogy az igerár valamelyik tagját elsődlegesnek

tekinthetjük-e a másikkal szemben. A kérdéses képzők ugyanis tranzitív tulajdonságokkal ruházzák fel azokat az igéket, amelyeken szerepelnek (pl. pillanatnyiség, dinamikusság, perfektivitás), ugyanakkor állapotváltozást fejeznek ki, amely – abban az esetben, ha az adott szituációban az állapotváltozás kifejezése az elsődleges – a nyenyecben kötelezően reflexív-mediális igeragozással jár együtt, vagyis a mediális pár mediális tagjának használatát kívánja (l. 2.3.).

A -ta- (-da-) / -tye- képzős mediális párok

нэрцэдась ‘megfog (zsákmányt) / leterít / elejt’ (*нэрц* ‘rendetlen, hanyag’, vö.

нэрцэнась ‘rendetlen állapotban hever’)

(80) *тюку яля'* *һонойри* *нохом'* *нэрцэдадм'*
 ‘ma’ ‘egy’+limit. képző ‘sarkiróka’+acc. ‘leterít’+indetVxSg1
 ‘Ma csak egy sarkirókat fogtam.’ (Tereščenko 1965: 326)

(81) *тунинда* *пендва'* *сер'* *һоб"* *һа"һокоця* *та'* *нэрцэдэй"*
 ‘puska’+genPxSg3 ‘lövés’+gen. ‘folytán’ ‘egy’ ‘kacsa’+dimin. képző ‘-ott’ ‘leesik’+ refl-medVxSg3
 ‘Miután lőtt, leesett egy kiskacsa.’ (Tereščenko 1965: 326)

Látható tehát, hogy a fenti képző után következhet mind determinált, mind reflexív-mediális igerag, és hogy az igepár mediális tagjában a tranzitív képző alapjelentése tulajdonképpen megmarad, de mintegy visszafordítódik a történés (állapot) kiindulópontjára.

A -bta- / -btye- képzős igék

Ugyanezt figyelhetjük meg a *-bta- / -btye-* képzős igékből álló mediális pároknál is:

һудабтась ‘beleszór, kiszór’

(82) *һудёко* *сахар* *һидян'* *һудабта"*
 ‘kevés’ ‘cukor’ ‘edény’+lat. ‘beleszór’+ imperat.indetVxSg2
 ‘Szórdj egy kis cukrot az edénybe!’ (Tereščenko 1965: 484)

(83) *я* *һидяхад* *һудабтэй"*
 ‘liszt’ ‘edény’+ablat. ‘kiszóródik’+ refl-medVxSg3
 ‘A liszt kiszóródott az edényből.’ (Tereščenko 1965: 484)

убкабтась ‘felmelegít’ (*уба* ‘meleg’)

- (84) *харад'* *мюйм'* *убкабта"*
 'ház'+gen. 'belseje vminek'
 +acc. 'felmelegít'+
 indetVxPI3
 'Befűtötték a házat.' (Tereščenko 1965: 133)

- (85) *нумда* *убкабтэй"*
 'ég, idő'+
 PxSg3 refl-medVxSg3
 'Az idő felmelegedett.' (Tereščenko 1965: 133)

A -ra- képzős igék

A *-ra-* tranzitív képzős ige párok esetében is elfogadható a fenti két tranzitív-kauszatív képzővel kapcsolatos megfigyelés: ha a cselekvés / történés kiindulópontja és végpontja a szituációban nem különíthető el világosan egymástól, akkor az eredeti tranzitív jelentés a kiindulópontra vetül vissza, és ennek folytán a cselekvésben / történésben szereplő ige mediális jelentést nyer.

вэугарась 'eltávolít, elvezet (*вэугасы* 'elszáguld, rohan')

- (86) *яхадей* *нумда* *я"сид* *ян'* *вэугарада*
 'réntehén' 'gyerek'+
 accPxSg3 'messzi'+gen. 'föld'+lat. 'vezet'+detVxSg3
 'A réntehén messzi földre vezette a borját.' (Tereščenko 1965: 74)

- (87) *сыгуосыда* *ян'* *вэугарэй"*
 'elhagyatott' 'föld'+lat. 'elvonul'+refl-medVxSg3
 'Elhagyatott helyre ment el.' (Tereščenko 1965: 74)

вэлрась 'elhalaszt, elnyújt' (vö. *вэксуй* 'elnyújtott, hosszú'; *вэлракось* 'elhúz')

- (88) *манзаяна"* *тяха'* *вэлрава"*
 'munka'+PxPI1 'tovább, távolabb' 'elhalaszt'+indetVxPI1
 'A munkánkat elhalasztottuk.' (Tereščenko 1965: 70)

- (89) *манзаяна"* *эльцева* *вэлрэй"*
 'munka'+genPxPI1 'befejezés' 'elhúzódik'+refl-medVxSg3
 'A munkánk vége elhúzódott.' (Tereščenko 1965: 70)

A -xəl-, -l- és -lə- képzős igék

A fenti tranzitív-kauszatív képzővel rendelkező ige csoporttól eltérően a tundrai nyenyec inchoatív, illetve momentán képzős reflexív-mediális ragozású igék nem magyarázhatóak egyértelműen úgy, hogy a képzett ige tranzitivitása mediális használatkor mintegy visszavetül a cselekvés / történés kiindulópontjára. A rendelkezésemre álló példák alapján látható, hogy a tundrai nyenyec nyelv igen

érzékenyen képes kifejezni az állapotváltozásokat. Az egyik állapotból a másikba kerülést legtöbbször éppen a kezdésre, pillanatnyiságra (*syurxølcý* ‘hirtelen megfordul’ vö. *syurcy* ‘forog’; *wadyeqløsy* ‘mesélni kezd’ vö. *wadyecý* ‘mesél’) utaló képzők, valamint – ha az adott szituációban nem a cselekvés / történés kiváltója és eredménye, hanem maga az állapotváltozás a hangsúlyos – a hozzájuk kapcsolódó reflexív-mediális igeragok fejezik ki. Azokban az esetekben, amikor nem csupán maga a folyamat, hanem a változás kiváltója is kiemelt szerepet kap, az igepárnak természetesen nem a mediális, hanem a kauzatív tagja jelentkezik az adott beszédhelyzetben.

Mint az a fentiekből is kitűnt, azokban a szituációkban, amelyekben az állapotváltozás kiváltója, illetve annak elszenvedője nyelvileg nem különül el egymástól, a nyenyecben legtöbbször reflexív-mediális igeragozás jelentkezik. Mivel a (gyakran intenzív) állapotváltozást igen sok esetben inchoatív, illetve momentán képzős igék fejezik ki, a szamojédológiában elfogadott nézet, hogy a reflexív-mediális igeragozásnak többek között inchoatív funkciója is van (Mikola 1984: 403). Példáim alapján az inchoativitás és a reflexív-mediális ragozás nem kapcsolható össze ennyire egyértelműen, hiszen úgy tűnik, hogy az igei paradigma megválasztása nem az inchoatív / momentán jellegtől, hanem a szituáció típusától függ. Ha az állapotváltozást kifejező ige mediális szituációban fordul elő, reflexív-mediális igeragokat kap, ha viszont tranzitívban, determináltakat vagy indetermináltakat.

A reflexív-mediális ragozású, inchoatív, illetve momentán igeképzős igéket érdemes két csoportra bontani. Az első csoportba azok tartoznak, amelyeknek az alapigéje alacsony tranzitivitású, így képzetlen formájában sem hoz létre inflexiós mediális párokat, pl. *myincy* ‘megy’. Ha ilyen igék kapják meg a fent említett képzők valamelyikét, nagy valószínűséggel – az alapigéhez hasonlóan – szintén nem alkotnak inflexiós mediális párokat: *myinxølcý* ‘megiramodik’ (csak reflexív-mediális igeragokkal).

A második csoportba azok az igék tartoznak, amelyek képzetlen alakjukban is magas tranzitivitásúak, így alkalmasak arra, hogy mediális párokat hozzanak létre, pl. *pørøcy* ‘ráz [: rázkódik]’. Az ilyen típusú igékből képzett inchoatív vagy momentán képzős származékok nagy része szerepel inflexiós mediális párként: *pørxølcý* ‘megráz [: megrázkódik, megrezzen]’. A továbbiakban éppen ezért ez utóbbi, kauzatívként és mediálisként is használható inchoatív és momentán igéket mutatom be.

naðalucý ‘felállít’

(90) *сидя* *мя"* *ирсу"* *надалкаюн"*
 'kettő' 'sátor' 'sorba' 'felállít'+
 imperat.detDuVxSg2
 'Két sátrat állíts fel egymás mellé.' (Tereščenko 1965: 428)

(91) *хэнэ* *нумгана* *якэ"* *надалцетыд"*
 'csendes' 'ég, időjárás'+ 'füst'+Pl. 'felemelkedik'+habit.+
 locat. refl-medVxPl3
 'Csendes időben a füst egyenesen száll fel.' (Tereščenko 1965: 428)

таб"лась 'megakaszt, megállít' (*таб"* 'akadály')

(92) *ханакоми* *сюри* *таб"лавась*
 'szánkó'+accPxSg1 'szándékosan' 'megállít'+imperf.
 detVxSg1
 'Szándékosan állítottam meg a szánomat.' (Tereščenko 1965: 612)

(93) *тым'* *нэдавы* *вэнеко* *таняку* *таб"лэй"*
 'rénszarvas' 'üldöz' 'kiskutya' 'ott; így' 'megáll'+
 +acc. +part.imperf. refl-medVxSg3
 'A kutya, amit a rénszarvas üldözött, megállt.' (Tereščenko 1965: 613)

наволась 'enni kezd'

(94) *пиревы* *хамзам'* *навола*
 'megfőzött' 'hús'+acc. 'enni kezd'+
 indetVxSg3
 'Elkezdte enni a főtt húst.' (Tereščenko 1965: 369)

(95) *малэ* *наволы"*
 'már' 'enni kezd'+
 refl-medVxSg3
 'Már elkezdett enni.' (Tereščenko 1965: 369)

лабяхалць 'evezni kezd, evezővel lapátol' (*лабья* 'evező')

(96) *тедахава* *мя"на"* *нэсонд'* *лабяхалкава"*
 'most'+nyomósító 'sátor'+genPxPl1 '-ig' 'evezni kezd'+adhort.+indetVxPl1
 'Gyerünk, most aztán evezzünk egész a házunkig!' (Tereščenko 1965: 169)

(97) *я'* *няю'* *лабяхаляд"*
 'föld'+gen. 'felé' 'evezni kezd'+
 refl-medVxPl3
 'A part felé kezdtek evezni.' (Tereščenko 1965: 169)

тидхалесь 'irányít'

(98) *ханена тыда* *нэси'* *няю'* *тидхалейда*
 'vadász' 'rén'+PlaccPxSg3 'tábor'+gen. 'felé' 'irányít'+detPIVxSg3
 'A vadász a tábor felé irányította a rénszarvasait.' (Tereščenko 1965: 658)

5.4. Összefoglalás

Amint az a fentiekből kitűnt, a tundrai nyenyecben az igeragozás megválasztása igen sok tényezőnek gyakran az együttes működésétől függ.

Vannak lexikailag kötött ragozású igék, valamint állandósult szókapcsolatokban előforduló, így szintén kötött ragozású igék, amelyek közül az előbbi csoportban az igék szemantikája adhat magyarázatot a ragozási típus kiválasztására. Az utóbbiak esetében nagy valószínűséggel olyan megkövült beszédpanelekről, szófordulatokról lehet szó, amelyekben szabályrendszert keresni (és találni) nem lenne sikeres próbálkozás.

A determinált ragozás használata a tundrai nyenyecben nem tulajdonítható egyértelműen sem a mondatban szereplő tárgy határozottságának, illetve határozatlanságának, sem pedig a szintaktikai fókuszának, ahogy azt a szakirodalom bizonyítani próbálta. Nem mondható ki az sem, hogy a szabályszerűségként bemutatott Susoj-féle szabályrendszer valóban általános érvényű volna, tehát elmondható, hogy a mondatot alapul vevő vizsgálatok nem adtak világos magyarázatot arra, hogy mikor és miért választják a beszélők egyes nyelvi szituációkban a determinált konjugációt.

Mivel azonban mégsem tűnik valószínűnek, hogy a tundrai nyenyecben a ragozási típusok kiválasztása teljesen opcionális volna, a szintaxis eszközein túlmutató módszerekkel kell a problémát megközelíteni. Feltételezésem szerint azokban az esetekben, amelyekben mind a determinált, mind pedig az indeterminált konjugáció használata egyformán grammatikus, a két mondat között valamilyen szemantikai eltérésnek kell lennie. Ennek a természetét, valamint esetleges szabályszerűségeit azonban mindeddig nem sikerült megfelelő módon tisztázni.

A reflexív-mediális konjugáció lexikálisan nem kötött használata nagy valószínűséggel egyrészt a nyelvi szituáció függvénye, tehát állapotváltozást fejez ki, és gyakran intenzív érzelmi-fizikai változások végbemenetelének a hangsúlyozására szolgál azokban az esetekben, amikor a beszélő nem tudja, vagy nem akarja megnevezni, egymástól elkülöníteni a cselekvés / történés kiindulópontját a végpontjától.

Mіндеzen túl létezik a reflexív-mediális igeragozásnak olyan funkciója is, amit mindeddig nem sikerült kellőképpen tisztázni. A rendelkezésemre álló igen csekély számú nyelvi példa alapján arra lehet következtetni, hogy a determinált és a reflexív-

mediális igeragozás közti választás esetleg a beszélő sajátos – az adott szituációhoz való aktuális – viszonyulását is kifejezheti. A (100) – (101)-es mondatpár. A (100)-ban a fordító nagy valószínűséggel a mondat alanyát és a cselekvést magát hangsúlyozta, a (101)-ben pedig talán inkább a cselekvés eredményét. (Младшая дочь закончила чистить обе рыбы. : Те две большие рыбы она уже почистила.) Ez utóbbi mondatban a cselekvő személye nem volt annyira lényeges, mint a tárgyé, és elképzelhetőnek tartom, hogy éppen emiatt a szemantikai különbség miatt választott az anyanyelvi beszélő különböző ragozástípusokat. Mindenképpen fontosnak tartom azonban hangsúlyozni, hogy ezt az elképzelést kellő mennyiségű nyelvi anyag nem támasztja alá, ezért bár megemlítése újabb szempontként szolgálhat a konjugációk használatának a vizsgálatához, egyelőre esetleg csak kiindulási pontként értékelhető a későbbi kutatáshoz.

(100) *Папане халям' сявнда ёльцей''.*
 'fiatal lány' 'hal'+acc. 'megpucol' 'befejez'+refl-medVxSg3
 (inf.)

'A fiatalabbik lány befejezte a hal pucolását.' (Taleeva L.)

(101) *Пыда маля тикы сидя нарка халям' сявндада.*
 'ő' 'már' 'az' 'kettő' 'nagy' 'hal'+acc. 'megpucol'+detVxSg3

'Azt a két nagy halat ő már megpucolta.' (Taleeva L.)

Amint az az 5. fejezetből látható volt, a ragozási típusok használatával kapcsolatban felvetődött kérdések nagyobb részére nem kaptunk kielégítő válaszokat.

Elfogadhatjuk, hogy egyes grammatikai szabályok, szabályszerűségek képesek befolyásolni a nem kötött ragozású igék ragozását, és feltételezhetjük, hogy a konjugációk megválasztásában nemcsak a nyelvi szituáció, hanem esetlegesen a beszélőnek az elmondottakhoz való viszonyulása is szerepet játszhat. Mivel a téma szempontjából véleményem szerint a szintaxis határain belüli vizsgálatok további segítséget nem jelentenek, az egyes példamondatok közti finom szemantikai különbségek tisztázásához pedig egyelőre nem rendelkezem a megfelelő anyaggal és eszközökkel, a továbbiakban a konjugációk használatát nagyobb szövegösszefüggésben igyekszem megvilágítani, és amennyire lehetséges, a szerepüket tisztázni.

6. A tundrai nyenyec igeragozások vizsgálata szövegben

Az 5.1-ben bemutatottak alapján tehát elmondható, hogy a tundrai nyenyecben a konjugációk használata nem függ össze egyértelműen sem a szintaktikai fókusszal, sem a tárgy determináltságával vagy indetermináltságával, hanem ezeknél a szempontoknál jóval bonyolultabb és összetettebb szabályrendszert kell feltételeznünk a ragozások használatának, funkcióinak a megválaszolásához.

A reflexív-mediális konjugáció használata az esetek többségében nem annyira problematikus, mint a determinálté, hiszen ha az ige egyértelmű reflexív vagy mediális szituációba kerül (közepes tranzitivitású, alacsony kifejtettségi fokú nyelvi szituációba, ahol a cselekvés / történés kiindulópontja vagy meggyegyzik, vagy nem különül el a végponttól), akkor ez az igeragozási típus megválasztásában is tükröződik.

Szintén láthattuk, hogy a tundrai nyenyecben van egy a determinált konjugáció használatára vonatkozó grammatikai szabály (a névmási direkt tárgyat tartalmazó mondatban nem szerepelhet determinált ragozású ige), amelyet a rendelkezésemre álló példaanyag alapján nem tudok cáfolni, illetve ezen kívül létezik az általam Susoj-szabálynak nevezett szabályszerűség, amely a vizsgált nyelvi anyag nagyobb részében működik, de mivel számos ellenpélda is megfigyelhető, nem fogadom el általános érvényűnek. Sok esetben találunk azonban olyan szövegrészeket, amelyekben az eddig megfigyelt szabály működésére nincs mód (a szövegrészletben nem névmási direkt tárgy szerepel), és a Susoj-szabály sem érvényesül, így nem tudunk magyarázatot adni a ragozási típusok megválasztásának a kérdésére. A vizsgálatot ilyenkor mindenképpen érdemes kiterjeszteni a nagyobb kontextus, a szöveg irányába.

6.1. *A topik–komment viszonyok hatása a konjugációtípus megválasztására*

Visszautalva a Tereščenko nevéhez fűződő fókuszteóriára (5.2.1.2.), nem tartom lehetetlennek, hogy a szerző által használt „logikai hangsúly” terminust ne feltétlenül a szintaktikai fókusszal tartsuk azonosítandónak, hanem a mondatnak csak egy olyan részével, amely a már ismert és bevezetett dolgokkal (topik) szemben új, így logikailag

hangsúlyos elemeket tartalmaz, vagyis a pragmatikai fókusszal. A következő fejezetben azt a feltevést vizsgálom meg, hogy a topik–komment viszonyok és a tundrai nyenyec igeragozások használata között kimutatható-e valamilyen kapcsolat.

6.1.1. A topik–komment viszonyok vizsgálata az obi–ugor nyelvekben

Hasonló vizsgálatok az obi-ugor nyelvekben, az osztjákban (Nikolaeva 2000b) és az északi vogulban (Skribnik 2001) már történtek, a téma kutatói pedig sikerrel állapítottak meg összefüggéseket a ragozási típus megválasztása és a topik–komment viszonyok között. Bár magától értetődően nem várható, hogy a tundrai nyenyecben ugyanazok a szabályok működjenek e tekintetben, mint a vogulban vagy az osztjákban, a tundrai nyenyec vizsgálatokhoz mégis kiindulási pontnak tekintem Skribnik eredményeit. A szerző állítása szerint az északi vogulban indeterminált ragozás akkor jelentkezik, ha a mondatban csak egy topik van (az alany), a direkt tárgy pedig a pragmatikai fókusz része.

Determinált ragozás akkor jelentkezik, ha a mondatban két topik van (az alany és a topicalizálódott direkt tárgy), és a pragmatikai fókuszban kifejezetten a cselekvés / történés, vagyis az ige áll. A fenti szabályok alól Skribnik szerint kivételt képeznek azok a mondatok, amelyekben minden mondatrész fókuszban áll (Skribnik 2001: 233), illetve azok, amelyek tárgyi kontrasztív fókuszt tartalmaznak (uo.). Ez utóbbiaknál a direkt tárgy nyilvánvalóan nem topik, mégis a determinált igeragozás használatos.

6.1.2. Az északi vogul és a tundrai nyenyec ragozáshasználat összevetése

A következőkben a fenti szabályok esetleges teljesülését vizsgálom meg a tundrai nyenyecben.

6.1.2.1. A determinált ragozás anaforikus használata

A vizsgálat során mindenképpen elkülönítendő a determinált igeragozás használatának az anafóris típusa, hiszen azokban az esetekben, amikor a tárgy logikailag szerepel a mondatban, nyelvtanilag viszont nem, egyértelmű, hogy valamilyen nyelvi eszközzel utalni kell rá. A tundrai nyenyec esetében ez az eszköz a determinált igeragozás:

- (102) *Мань теньяна халям' тэврамась. Тенья нямавась.*
 'én' 'tegnap' 'hal'+acc. 'hoz'+
 praet.indetVxSg1 'tegnap' 'kifog'+praet.
 detVxSg1

'Tegnap hoztam haza egy halat. Tegnap fogtam.' (Laptander)

- (103) *Писякоця тэмдолаван хая. Ям та. Тадикэхэд юнра:*
 'kisegér' 'bolt'+lat. 'megy'+
 indetVxSg3 'liszt'+
 acc 'hoz'+indet
 VxSg3 'asztán'
 'kérdez'+
 indetVxSg3

–*Хибя хусам сертангзу?*
 'ki' 'tészta'+acc. 'megcsinál'+fut.
 indetVxSg3'

Варнээр ма:
 'varjú'+PxSg2 'mond'+
 indetVxSg3

–*Мань нив сертангзу!*
 'én' 'nem'+det
 VxSg1 'megcsinál'+fut.
 (conneg.)

'A kisegér elmegy a boltba. Hoz lisztet. Aztán azt kérdezi:

– Ki fogja megcsinálni a tésztát?

Azt mondja a varjú:

–Én nem fogom megcsinálni.' (Neko: 6)

6.1.2.2. A topikalizációs modell működése a tundrai nyenyecben

A voguból ismert topikalizációs modell, mint a példákából is látható, számos esetben működik a nyenyecben is.

6.1.2.2.1. DO-topik + determinált konjugáció

- (104) *Яхавна нгано нгадимя. Нгано мюня тёняко нгамдёвы.*
 'folyó'+
 prolat.' 'csónak' 'feltűnik'+
 indetVxSg3' 'csónak' 'belsejében' 'rókácска' 'ül'+perf.+
 indetVxSg3

Тубкабцоко́р ханггуладарев' тёрей':
 'falkoráncска' 'beteghez hasonlóan' 'kiált'+refl-medVxSg3

– *Сава тёняков! Ян нултад. Си'ми нганонд мю' тибте'.*
 'jó' 'rókácска' 'föld' 'megáll'+
 +voc. +lat. imperat. 'engem' 'csónak'+
 genPxSg2' 'bele' 'felvesz'+
 imperat.indetVxSg3'

Тубкабцо' тёрм намда тёнякоцяр нганомда тёр няю'
 'fakoráncс'+gen. 'kiáltás'+acc. 'meghall' 'rókácска'+PxSg2
 (inf.) 'csónak'+
 accPxSg3' 'kiáltás' 'felé'
 (+gen.)

тидхаледа.
 'fordít,
 irányít'+detVdSg3

'[...] A folyón feltűnt a csónak. A csónakban ott ült a rókácска. A fakoráncска beteg hangon kiáltott:

– Kedves rókácскám! Állj meg a parton. Vegyél fel a csónakodba.

A fakopáncska kiáltását hallván a rókácska a kiáltás felé irányította a csónakját.’ (Neko: 49)

(105) *Тёняко'* *тэмбара'мам хамада ингнекое ярума.* *Ингнеко'*
 'rókácska'+ 'becsapást tesz' (inf.) 'rozsomákocska' 'sír'+indetVxSg3 'rozsomák'+gen.
 gen.

ярмам тубкабцо намд' *нидав'.*
 'sírás'+acc. 'fakopáncs' 'meghall' (conneg.) 'nem'+detVxSg3+nyomósító
 elem

‘Miután a róka így becsapta, a szegény kis rozsomák sírva fakadt. A rozsomák sírását hát nem meghallotta egy fakopáncs?’ (Heko: 49)

6.1.2.2.2. DO-fókusz + indeterminált konjugáció

(106) *Нюдяко* *не џацекы* *вэняком'* *харад'* *хэвхана манэ"э.*
 'fiatal' 'lány' 'kiskutyá+acc. 'udvar'+gen. 'szélén' 'lát'+indetVxSg3'

Вэняко *лы* *џули'* *мэне.* *Пыда* *џарка* *лым'* *харад'*
 'kiskutyá' 'csont' 'nagyon' 'szeret'+ 'ő' 'nagy' 'csont'+acc. 'udvar'+gen.
 indetVxSg3

хэвхана *џормы,* *тикы е"эмня* *хибяхартм'* *хэвханда*
 'szélén' 'eszik'+indetVxSg3 'ezért' 'senki'+acc. 'őhozzá'

нись *хэдтамбю".*
 'nem'+ 'enged' (conneg.)
 praet.indet.
 VxSg3

‘A kislány meglátott egy kiskutyát az udvaron. A kiskutyá nagyon szereti a csontot. Épp egy nagy csontot evett az udvaron, ezért senkit sem engedett a közelébe.’ (Laptander)

A (106) kiemelt mondatai közül az elsőben jelentkező indeterminált konjugációt értelmezhetjük a Susoj-szabály következményeként is, hiszen, mint megfigyelhető, a mondatban a direkt tárgy és az ige közt csak egy partikula áll. A másodikban viszont a feltételezett Susoj-szabály ellenére is indeterminált konjugáció jelentkezik.

6.1.2.2.3. Kontrasztív fókuszos mondatok

A Skribnik (2001) által leírt szabály értelmében a kontrasztív fókuszos mondatokban annak ellenére, hogy a tárgy nem topikként szerepel, determinált igeragozás a használatos. A (107) azt mutatja, hogy az északi vogulban megfigyelt szabály a tundrai nyenyecben is működhet:

(107) [...] *Теневанась',* *мань* *шаревы* *халям'* *џули"* *мэнев.* *Тикы е"эмня*
 'tud'+praet. 'én' 'sült' 'hal'+acc. 'nagyon' 'szeret'+ 'ezért'
 indetVxSg2 detVxSg1

<i>мань</i> 'én'	<i>тохона</i> 'tó'+locat.	<i>ёрҕадамзъ.</i> 'horgászik'+praet. indetVxSg1	<i>Мань</i> 'én'	<i>тикахана</i> 'már'	<i>пырям'</i> 'csuka'+acc.	<i>тика</i> 'és'
<i>картм</i> 'ponty'+acc.	<i>нямадамзъ</i> 'kifog'+ praet.indetVxSg1	<i>Пырям'</i> 'csuka'+acc.	<i>мань</i> 'én'	<i>шаревась</i> 'magsút'+praet. detVxSg1	<i>картм'</i> 'ponty'+acc.	<i>пиревась</i> 'megföz'+praet. detVxSg1

си'ив яля нэсоңгана.[...]
'egy hete'

'Tudod, én nagyon szeretem a sült halat. Ezért is horgásztam a tóban. Már fogtam egy csukát és egy pontyot. A csukát megsütöttem, a pontyot megfőztem egy hete.' (Laptander)

A kiemelt példamondattal kapcsolatban megjegyzendő, hogy a determinált ragozás használata ebben az esetben a Susoj-szabállyal is magyarázható.

6.1.2.3. A topikalizációs modell hibái a tundrai nyenyecben

Az eddigi példák azt mutatták, hogy a Skribnik által az északi vogulban megfigyelt összefüggések, amelyek a mondat topik-komment viszonyai és a konjugációtípus megválasztása között fennállnak, a tundrai nyenyecben is alátámaszthatók példákkal. A továbbiakban azt mutatom be, hogy a tundrai nyenyecben Skribnik északi vogulra vonatkozó szabályainak az ellentéte is bizonyítható.

6.1.2.3.1. DO-topik + indeterminált konjugáció

(108) *Вэсако* *нҕанодамди'* *сертабаванзъ* *пэдаран* *хая.*
'öreg' 'csónak'+predest.SxDu3 'csinálni' (célhat.inf.) 'erdő'+lat. 'megy'+indetVxSg3'

Пухуцҕада *яха* *вархана* *хаи.* *Яха* *вархана*
'asszony'+PxSg3 'folyó'+(gen.) 'part'+locat. 'megy'+
indetVxSg3 'folyó'+(gen.) 'part'+locat.

нҕамдэванда *сер'* *вэсакомда* *нҕате.*
'ül'+nom.actionis.+ 'alatt' 'férj'+accPxSg3 'vár'+indetVxSg3
genPxSg3'

'Az öreg elment az erdőbe kettőjüknek csónakot csinálni. A felesége a folyópartra ment. A folyó partján üldögélve várta a férjét.' (Neko: 47)

A (108) és a (109) kiemelt mondataiban indeterminált ragozást figyelhetünk meg, de ez tulajdonítható a Susoj-szabály esetleges működésének is. A (109) kiemelt mondatában, mint látható, csak egy partikula áll a direkt tárgy és az indeterminált ragozású igealak között:

(109) *Нюдяко* *не нуцекы* *вэняком'* *харад'* *хэвхана* *манэ"э.*
'fiatal' 'lány' 'kiskuty+a+acc. 'udvar'+gen. 'szélén' 'lát'+indetVxSg3'

Вэняко *лы* *нули'* *мэне.* *Пыда* *нарка* *лым'* *харад'*
 'kiskutyá' 'csont' 'nagyon' 'szeret'+
 indetVxSg3 'б' 'nagy' 'csont'+acc. 'udvar'+gen.

хэвхана *нормы,* *тики е"эмня* *хибяхартм'* *хэвханда*
 'szélén' 'eszik'+indetVxSg3 'ezért' 'senki'+acc. 'őhozzá'

нись *хэдтамбю".* *Пыда* *намзам'* *нули"* *мэнеда*
 'nem'+
 praet.indet.VxSg3 'enged' (conneg.) 'б' 'hús'+acc. 'nagyon' 'szeret'+
 detVxSg3

нопой *тарця* *наварм'* *нояк'* *нормы.*
 'de' 'ilyen' 'ennivaló'+acc. 'ritkán' 'eszik'+
 indetVxSg3'

'A kislány meglátott egy kiskutyát az udvaron. A kiskutyá nagyon szereti a csontot. Épp egy nagy csontot evett az udvaron, ezért senkit sem engedett a közelébe. Ő (a kutya) nagyon szerette a húst is, de ilyen ételt ritkán evett.'
 (Laptander)

A kiemelt mondat első tagmondatában megfigyelhető, hogy bevezetődik a 'hús' tárgy, és a fókusz részeként jelenik meg. A második tagmondatban viszont topikalizálódik, és a beszélő indeterminált ragozást használ.

6.1.2.3.2. DO-fókusz + determinált konjugáció

(110) *Тубкабцокор* *тэняконда* *пумна* *тий'.* *Тэнякомда* *нертеванзь*
 'fakopáncska'+PxSg2 'rókácska'+
 genPxSg3 'után' 'repül'+refl-
 medVxSg3 'rókácska'+accPxSg3 'megelőz'
 (célhat.inf.)

пэдара *помна* *ирт'* *салям* *ваертада.*
 'erdő' (gen.) 'közepén' 'egyenesen' 'földfok'+acc. 'bejár'+detVxSg3

'A fakopáncska a rókácska után repült. Hogy a rókát megelőzze, az erdőben egyenesen átrepülte (bejárta) a földfokot (a folyókanyarulatban levő földet).'
 (Neko: 49)

6.1.2.3 3. Kontrasztív fókuszos mondatok

Végül vizsgáljunk meg egy olyan szövegrészletet, amelyben a kontrasztív fókuszos mondatban a 6.1.2.2.3-ban megfigyelhető jelenséggel szemben nem determinált, hanem indeterminált igeragozás következik.

(111) *[...] Теневанась',* *мань* *шаревы* *халям'* *нули"* *мэнев.*
 'tud'+praet.indetVxSg2 'én' 'sült' 'hal'+acc. 'nagyon' 'szeret'+ detVxSg1

Тики е"эмня *мань* *тохона* *ёрнадамзь.*
 'ezért' 'én' 'tó'+locat. 'horgászik'+praet.
 indetVxSg1

<i>Мань</i> 'én'	<i>тикахана</i> 'már'	<i>пырям'</i> 'csuka'+acc.	<i>тика</i> 'és'	<i>карпм</i> 'ponty'+acc.	<i>нямадамзь</i> 'kifog'+praet.indetVxSg1
<i>Пырям'</i> 'csuka'+acc.	<i>мань</i> 'én'	<i>шаревась</i> 'megsüt'+ praet.detVxSg1	<i>карпм'</i> 'ponty'+acc.	<i>пиревась</i> 'megfőz'+praet. detVxSg1	<i>си'ив яля нэсоугана.</i> 'egy hete'
<i>Шареви</i> 'sült'	<i>халям'</i> 'hal'+acc.	<i>пиревы</i> 'főtt'	<i>халям'</i> 'hal'+acc.	<i>мэнен?</i> 'szeret'+ indetVxSg2	

'Tudod, én nagyon szeretem a sült halat. Ezért is horgásztam a tóban. Már fogtam egy csukát és egy pontyot. A csukát megsütöttem, a pontyot megfőztem egy hete. Te a sült halat, vagy a főtt halat szereted jobban?' (Laptander)

A szövegrészlettel kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy a logikailag nem új, hanem már bevezetett, 'sült hal', illetve 'főtt hal' tárgyak a kielemezt mondatban előforduló formában nem szerepelnek az azt megelőző mondatban. Ez azért lehet lényeges, mert két szamojédológus, Helimski és Salminen véleménye szerint⁵¹ elképzelhető, hogy a tundrai nyenyecben csak az a tárgy számít a ragozási típus megválasztása szempontjából bevezetettnek, tehát olyan topikalizálható, és determinált igeragozást kiváltó tárgynak, amely közvetlenül a vizsgált mondatot megelőző mondatban is szerepel – hogy topikban vagy fókuszban, az ebben az esetben lényegtelen. Salminen és Helimski javaslata szerint tehát a tundrai nyenyecben kifejezetten kétmondatos mikroszövegek topik–komment viszonyait és a ragozási típusok összefüggéseit kellene alaposabban megvizsgálni. Véleményem szerint kevésbé valószínű, hogy egyértelmű összefüggések mutathatók ki ezzel a módszerrel, de természetesen a valószínűsége nem zárható ki.

6.2. A tranzitivitási modell és a konjugációtípusok használata

Mivel az eddigiek alapján úgy tűnik, hogy nem mondható ki használati szabály sem a szintaktikai, sem a pragmatikai fókusz és a determinált igeragozás között, újra felmerül az 5. és a 6. fejezet elején megfogalmazott kérdés: milyen modell javasolható a

⁵¹ Segítségükért, kritikájukért, és javaslataikért ezúton is köszönetet mondok Eugene Helimskinek, és Tapani Salminennek.

tundrai nyenyec igeragozás használatának a megértéséhez? A mindeddig elvégzett (a fentiekben ismertetett, illetve saját) kutatások eredményei nem alkalmasak arra, hogy segítségükkel jól működő és egyértelmű szabályokat írassunk le, viszont véleményem szerint mindenképpen körvonalazódni látszik a következő tendencia: *minél magasabb tranzitivitású szituációban fordul elő az ige, annál nagyobb valószínűséggel ragozzák determinált ragozás szerint.*

6.2.1. A tranzitivitás és komponensei

A tranzitivitás olyan komplex jelenség, amely szoros összefüggésben áll a diskurzust felépítő számos komponenssel, így semmiképpen sem binárisnak, hanem graduálisnak tekintendő. A tranzitivitás mibenléte úgy határozható meg a legegyszerűbben, hogy megvizsgáljuk, hogy a nyelvi szituációban az agens (a kiindulópont) hogyan és milyen mértékben gyakorol hatást a patiensre (a cselekvés / történés?/ végpontjára) (vö. Hopper – Thompson 1980: 251). A cselekvések / történések így magas vagy alacsony tranzitivitásúak lehetnek a nyelvi szituációban szereplő elemek (az ige, a résztvevők, a topik–komment viszonyok, valamint ezek együttes és egymásra való hatása) alapján. Givón (1994: 7) a következőképpen határozza meg a prototipikus tranzitív szituációt és annak résztvevőit:

„a) Agent: The prototypical transitive clause involves a volitional, controlling, actively-initiating agent who is responsible for the event, thus its salient cause.

b) Patient: The prototypical transitive event involves a non-volitional, inactive, non-controlling patient who registers the events' changes-of-state, thus its salient effect.

c) Verbal modality: The verb of the prototypical transitive clause codes an event that is “compact” (non-durative), “bounded” (non-lingering), “sequential” (non-perfect) and “realis” (not hypothetical). The prototype transitive event is thus fast-paced, completed, real, and perceptually and / or cognitively salient.”

A szerzőnek ez a meghatározása véleményem szerint csak azzal a kitételrel fogadható el, hogy a magas tranzitivitású szituációban szereplő ige nem folyamatos, hanem épp ellenkezőleg: perfektív. (A definícióban látható „non-perfectivity” egyébként

is erősen ellentmondani látszik a szöveg további részében előforduló „completed” terminussal.) Givón egy későbbi tanulmányában (1995: 55) maga is a „realis, perfective preterite verb form”-ot köti a magas tranzitivitáshoz, ami igazolhatja, hogy a c)-ben megfogalmazott állítás kérdéses része valószínűleg félreértés következménye.

Az utóbbi két évtized tranzitivitásra irányuló kutatásainak eredményeit a továbbiakban Lindvall (1998) alapján foglalom össze.

A tranzitivitás legtipikusabb komponensei a következők (a terminusokat – mivel a magyar szakirodalomban nem mindegyiknek van meg a megfelelő, általánosan elfogadott, és a jelenség lényegét tükröző fordítása – eredeti angol alakjukban közlöm):

A magas tranzitivitás ismérvei:

Foreground – perfectivity – holistic interpretation – determinateness – telicity – completion – boundedness – countability – referentiality/specificity – definiteness

Az alacsony tranzitivitási fok ismérvei:

Background – imperfectivity – partitive interpretation – indeterminateness – atelicity – incompleteness – unboundedness – mass – non-referentiality/specificity – indefiniteness. (Lindvall 1998: 47)

Ha a fenti osztályozást kiegészítjük magának a diskurzusnak, az igének, valamint a szituációban szereplő tárgynak a szemantikai faktoraival (agentivitas, dinamizmus, ráirányultság, megadottság és modalitás – az esemény típusa, idő, aspektus – a tárgy típusa, referencialitás, határozottság) a következő tranzitivitási sémát kapjuk (a táblázat megegyezik Lindvalléval (1998: 60):

	high transitivity	low transitivity
Domain	<i>foregrounded</i>	<i>backgrounded</i>
discourse	<i>agentive dynamic affected bounded given</i>	<i>non-agentive static non-affected unbounded non-given</i>
Clause	<i>affirmation realis statement</i>	<i>negation irrealis question</i>
Verb	<i>achievement past</i>	<i>state present</i>

	<i>completed telic punctual perfective</i>	<i>incompleted atelic durative imperfective</i>
object	<i>human concrete countable referential identifiable definite</i>	<i>inanimate abstract mass non-referential non-identifiable indefinite</i>

40. táblázat A tranzitivitás komponensei

Hangsúlyozni szeretném, hogy amint az a fenti táblázatból is látható, a vizsgálat hangsúlyának az áthelyezése a tranzitivitásra és annak mértékére semmiképp sem jelent visszalépést a szövegek / szövegrészek vizsgálatától az elszigetelt mondatok elemzése felé, hiszen a tranzitivitásnak több komponense is magának a diskurzusnak a jellegével foglalkozik.

6.2.2. A tranzitivitási modell és a tundrai nyenyec konjugációhasználat

6.2.2.1. A rendelkezésemre álló példák alapján elmondható, hogy a reflexív-mediális ragozás legtöbb esetben akkor jelentkezik, ha a tranzitivitás komponensei körülbelül fele-fele arányban jelentkeznek a nyelvi szituációban, és az agens nyelviileg nem különül el a pasienstől. További lényeges elem, hogy a cselekvés / történés valami (intenzív) változást írjon le.

(112) *Ся'ны нэбта нго'* *нумда* *тангы'* *нэвы'* *Яха*
'egyszer csak' 'ég'+PxSg3 'nyári'+Pl. 'van'+perf. 'folyó' (+gen.)
+indetVxPI3

хэвхана *халям* *пэрнга'* *Нгамгэ* *илебито'* *малхана*
'oldal'+locat. 'hal'+acc. 'foglalkozik 'valami' 'él'+felt. gerund. 'közben'
vmivel'+indetVxPI3 +genPxPI3

небыдо' *еде'лы'*
'anya'+PIPxPI3 'megbetegszik'+refl-medVxSg3

'Egyszer csak nyár lett. [A gyerekek] a folyóparton halat fogtak. Ahogy így éldegéltek, az anyukájuk megbetegedett.' (Neko: 36)

(113) – *šit* *xāda?* *ñirb'am?*
'téged' 'megöl' (conneg.) 'nem'+nyomósító
elem+indetVxSg1

tarć *wādaḥa?na* *tī* *šuxuñe ñiñeka,* *ñāewa paklaš*
'ilyen' 'beszéd'+Pllocat. 'így' Suxuñe bátyó Hordófejű

<i>ńiti?</i> 'egymást' (Du3)	<i>jawo?lixix</i> 'harciasan viselkedik'+refl- medVxDu3	<i>ńili?</i> 'teljesen'	<i>labćejaxa?</i> 'ráveti magát vkire'+refl-medVxDu3
---------------------------------	--	----------------------------	---

'– Most aztán megöllek!

Ilyen beszédek közepette Suxuńe bátyó és a Hordófejű egymásra támadtak, egymásra vetették magukat.' (Hajdú 1968: 86)

6.2.2.2. A szövegek vizsgálatakor a tranzitivitási modellt alkalmazva láthatjuk, hogy ez alapján a determinált konjugáció választásánál az eddigiekhez képest nagyobb biztonsággal megmagyarázhatók a látszólagos ellentmondások, amelyek pusztán a topik–komment viszonyok vizsgálatánál nem. A (114)-ben a már ismert, kontrasztív fókuszos mondatokat hasonlítom össze tranzitivitásuk szintje szerint.

(114) *Пырям' мань шаревась карпм' пиревась си'ив яля нэсоңгана.*
'csuka'+acc. 'én' 'megsült'+
praet.detVxSg1 acc. 'megfőz'+praet
detVxSg1 'egy hete'

Шареви халям', пиревы халям' мэнен?
'sült' 'hal'+acc. 'főtt' 'hal'+acc. 'szeret'+indetVxSg2

'A csukát megsütöttem, a pontyot megfőztem egy hete. Te a sült halat, vagy a főtt halat szereted jobban?' (Laptander)

Látható, hogy a második mondat, amelyben a beszélő indeterminált ragozást használt, nem számol be sem változásról, sem változtatásról. Az alanya nem agens, a szituáció maga nem dinamikus, nincs konkrét időhöz kötve. A mondat nem állítás, hanem kérdés, ami szintén alacsonyabb tranzitivitási fokot jelez. A mondat tárgya nem konkrét, nem megszámálható, az ige pedig folyamatos aspektusú és jelen idejű. Mindez azt mutatja, hogy az a nyelvi szituáció, amelyben az indeterminált ragozású ige előfordul, több szempontból is alacsonyabb tranzitivitású, mint az, amelyben az ige determinált ragozásban jelentkezik.

Ugyanúgy a magas tranzitivitási fok figyelhető meg pl. a (110)-ben is, ahol az ige szintén determinált igei személyrag van. A (110)-ben a kiemelt mondat változásról számol be. Az alanya nem agens, de ebben az esetben emberinek tekintendő, a szituáció pedig dinamikus – olyannyira, hogy a történetben igazi fordulópontot jelent. A mondat állító, reális, nem kérdést fogalmaz meg, az ige pedig bár érzékelést fejez ki, befejezett aspektusú és telikus. A mondat tárgya tipikus tárgy a tranzitív szituációban: konkrét, megszámálható, beazonosítható és határozott.

(115) – *Ҳор!*
'eszik'+imperat.indetVxSg2

–*Тикым'* *Ҳорман* *нидм' харва".* *Мань тамна Ҳамгэхэван'* *харвадм'.*
'ez'+acc. 'eszik'+ célhat.inf. 'nem'+ indet VxSg1 'akar' (conneg.) 'én' 'valami mást' 'akar'+ indetVxSg1

‘– Egyél!

– Ezt nem akarom megenni. Valami mást szeretnék.’ (Laptander)

A (115)-ben az figyelhető meg, hogy bár a szövegrészlet mondatai elég magas tranzitivitásúak, a mondatok egyike sem dinamikus, nem számol be változ(tat)ásról, a második mondat nem kijelentés, hanem tagadás, és a mondatok tárgyai nem beazonosíthatóak, nem megszámálhatóak, az igék pedig se nem befejezett aspektusúak, se nem múlt idejűek. Összességében tehát elmondható, hogy a szövegrészlet tranzitivitási foka indokolja az indeterminált ragozás következetes használatát.

6.3. Összefoglalás

A fent bemutatott adatok, vélemények, illetve a lehetséges kutatási irányvonalak kijelölése után azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a tundrai nyenyecben az igeragozások használatára vonatkozó *egyértelmű* szabály vagy szabályrendszer jelenlegi ismereteink alapján nem fogalmazható meg, bár kétségkívül látszanak tendenciák.

Véleményem szerint a tundrai nyenyecben a determinált konjugáció használata nem függ össze egyértelműen sem a szakirodalomban eddig elfogadottnak tartott (szintaktikai) fókusszal, illetve annak mondatbeli helyzetével, sem a topik–komment viszonyokkal. Amíg a további vizsgálatok nem hoznak újabb és biztosabbnak tűnő eredményt, addig a determinált igeragozás használatára a nyelvi szituációban megjelenő magas tranzitivitási fokot javaslom magyarázatul.

7. Összefoglalás, hipotézisek, kitekintés

Dolgozatom céljával a tundrai nyenyec igeragozás átfogó, diakrón és szinkrón szempontú kutatását, feldolgozását tűztem ki.

Mindehhez elengedhetetlen volt az igeragozásnak mint általános tipológiai és történeti jelenségnek a bemutatása, ezért dolgozatom első része az igeragozás mibenlétével és lehetséges kialakulásával foglalkozott. Mivel alapos, kifejezetten erre a témára összpontosító kutatási eredmények egyelőre nem állnak a rendelkezésünkre, az inflexiók igei toldalékokkal foglalkozó irodalom alapján próbáltam az igeragok tulajdonságaira, az eddig vizsgált nyelvekben való megoszlási gyakoriságára, valamint magának az igeragozásnak a kialakulására, mibenlétére vonatkozó következtetéseket levonni.

Dolgozatom második része a tundrai nyenyec igeragozási rendszer lehetséges alapjaival, illetve maguknak az igeragoknak a kialakulásával foglalkozott. A tundrai nyenyec konjugációk rendszerének a kialakulása a kutatási eredmények alapján – mivel az sem az uráli, sem pedig az észak-szibériai nyelvcsalád nyelveitől nem függetleníthető – igyekeztem az uráli nyelvek, valamint az észak-szibériai nyelvcsalád talán legmeghatározóbb nyelveinek az igei személyragozásait megvizsgálni.

A tundrai nyenyec igeragozás igen markánsan visel magán alapnyelvből származtatható vonásokat. Az indicativusi igeragok anyagi felépítése szinte kivétel nélkül a protouráli, illetve protoszamojéd korból származik: igen nagy számban szerepelnek közöttük olyan morfémák, amelyek különböző hangváltozások után a megfelelő számú és személyű ősi személyes névmásokra és számjelekre vezethetők vissza. Az imperativusban nemcsak maguk az igeragok, hanem az igealakok felépítése is ősinek, a többi igealak felépítésétől eltérőnek tekinthető. Mindezekon túl természetesen előfordulnak olyan tundrai nyenyec igeragok is (pl. optativusban), amelyek a nyelv önálló életében alakultak ki.

Az uralisztikában elfogadottnak számít az a nézet, hogy a tundrai nyenyecben megtalálható három konjugációtípusból (négy paradigmá) mind a determinált, mind az indeterminált igeragozás rendelkezik uráli alapokkal. Erre a szakirodalom abból a <0 :

morfologizálódott Sg3 személyes névmás> oppozícióból következett, amely azokban az uráli nyelvekben figyelhető meg, amelyek a determinált, valamint az indeterminált konjugációt megkülönböztetik egymástól. Véleményem szerint nemcsak a determinált, hanem a reflexív-mediális ragozás is rendelkezhet olyan alapnyelvi kezdeményekkel, amelyekből a mai reflexív-mediális és indeterminált vagy indeterminált, determinált és reflexív-mediális igeragozással egyaránt rendelkező uráli nyelvek konjugációtípusai kifejlődtek.

A tundrai nyenyec igeragozási rendszerre hatást gyakorolhattak azok a szamojéd nyelveket körülvevő paleoszibériai, illetve török nyelvek is, amelyeket azon a területeken beszéltek, mint a mai szamojéd nyelvek őseit is. A török nyelvcsalád ide tartozó nyelvei megítélésem szerint nem befolyásolták a tundrai nyenyec konjugációk rendszerének a fejlődését, viszont a ketben, a csukcsban és a jukagirban található olyan vonások, amelyeket párhuzamba lehet állítani a nyenyec igeragozás egyes jelenségeivel. Alapvetően mégis az tehető fel, hogy a tundrai nyenyecben az areális egyezések az uráli, valamint a szamojéd alapnyelvből örökölt elemekkel, szabályszerűségekkel szemben mindenképpen másodlagosak.

Dolgozatom harmadik részében a tundrai nyenyec ragozási típusok használatának bemutatására törekedtem. Mivel az eddigi szakirodalmi vélemények nem adtak megfelelő magyarázatot a konjugációk lehetséges funkcióira, a ragozáshasználatban szerepet játszó grammatikai szabályok, szabályszerűségek ismertetésén túl különböző módszerek segítségével próbáltam választ adni a kérdésre.

A determinált és az indeterminált ragozások közötti választás vizsgálatánál az önálló, szövegekörnyezetből kiragadott mondatok vizsgálata nem vezetett eredményre. Ennek az oka egyrészt abban keresendő, hogy ezekben a mondatokban nem bizonyítható, hogy a konjugációknak – az eddigi szakirodalom által megfogalmazott szabály értelmében – a szintaktikai fókusszal lenne kapcsolata, másrészt pedig abban, hogy az opcionális ragozást választás esetében minden bizonnyal fennálló szemantikai különbségek kimutatásához szükséges nyelvi adatok és ismeretek jelenleg még nem állnak a kutatók rendelkezésére.

A tágabb szövegekörnyezetben végzett kutatások jóval több eredményt hoztak a determinált és az indeterminált ragozás használatának a kutatásában. Jelenlegi eredményeim alapján elmondható, hogy a tundrai nyenyecben leginkább az a laza szabály

érvényesül, hogy minél magasabb tranzitivitású szituációban fordul elő az ige, annál nagyobb valószínűséggel ragozzák determinált ragozás szerint.

A tranzitivitási modell a reflexív-mediális igék esetében is alkalmazható, hiszen ha a nyelvi szituáció alacsony kifejtettségi fokú, a cselekvés / történés kiindulópontja nem különül el a végponttól, és a tranzitivitás foka a kontextusban közepes, legtöbbször reflexív-mediális ragozás jelentkezik.

Dolgozatom célkitűzései közül talán a konjugációk használatára, funkciójára vonatkozó rész a legnehezebben megvalósítható. Ennek egyrészt az az oka, hogy bár a tranzitivitási modell alapvetően működni látszik a tundrai nyenyecben, a *modell* kereteit semmiképp sem lépi túl, vagyis szabályként alkalmazni és értelmezni nem lehet. A másik komoly probléma a téma kutatásával kapcsolatban, hogy a teljesen azonos felépítésű, de mégis eltérő ragozási típusokat tartalmazó mondatok közti szemantikai különbségek felderítésére mindeddig nem volt módom. Ennek oka főként abban keresendő, hogy bár anyanyelvi beszélők segítségével talán lehetne tesztelni az ilyen árnyalatnyi különbségeket, eddig nem tudtam olyan tesztet kidolgozni, amely egyértelműen és megnyugtatóan bizonyított volna valamilyen erre vonatkozó szabályrendszerrel. Ezért az eddigi eredmények alapján mindössze azt állapíthatom meg, hogy egyes esetekben a beszélők konjugációválasztása nagyon szubjektív és ingadozó, a használati problémák további tisztázása pedig egy, a jelen dolgozat keretein túlmutató kutatás feladata lehet.

Verb conjugation in Tundra Nenets

Abstract

1. Aims, sources, and terminology

The aim of my dissertation is to provide a comprehensive analysis and overview of Tundra Nenets verb conjugation both from a synchronic and a diachronic perspective. The synchronic investigation aims to describe the verb conjugation types of Tundra Nenets and their use as well as to briefly outline the pragmatic functions of the choice of verb conjugation types. The diachronic part of my dissertation describes the development of Tundra Nenets verb conjugations, their origins in the Uralic proto-language, and the history of the inflectional affixes.

Even though in the case of Uralic languages it is obvious that we can speak about conjugation or even conjugations, among the world's languages it is not at all obvious that the subject (and sometimes the object) of the sentence can be referred to with verb inflections. Thus, besides providing a detailed discussion of Tundra Nenets conjugation, I will also discuss conjugation as a linguistic phenomenon as well as describe the origin of the inflections in a brief typological overview.

The Tundra Nenets verb conjugation system is, of course, not an independent phenomenon and thus cannot be discussed without reference to the verb conjugation systems of other Uralic languages or of the Siberian languages which surround Nenets and which are typologically very similar to it. This makes it necessary to outline the verb conjugation systems of Uralic languages and of the languages of the same linguistic area which might have affected Tundra Nenets, and to show and analyze their similarities and differences. Besides tracing the origin of Tundra Nenets verb inflections, one of the main goals of this dissertation is to discuss and critique the theories regarding the source language origin of the three types of verb conjugations of Uralic languages (the indeterminate, the determinative, and the reflexive-middle conjugations).

1.1. In Tundra Nenets, verbs can be grouped into four classes on the basis of their conjugations: the intransitive, the transitive, the transitive-reflexive, and the reflexive-middle. Depending on which one of the four classes the verb belongs to, its conjugation can be bound or free. The use and function of Tundra Nenets verb conjugations can be best shown through an investigation of the conjugation of verbs that do not belong to one paradigm only. Contrary to opinions voiced in previous literature on the subject, I want to demonstrate that the speaker's choice between the determinative and indeterminative conjugation is not connected with the expression of syntactic focus.

Since the results of an investigation of individual sentences do not provide a satisfactory explanation for the use of conjugations, an examination of Tundra Nenets conjugation in texts is indispensable. In this dissertation I will show the anaphoric use of Tundra Nenets determinative conjugation as a basic function of this conjugation and will examine a possible connection between and influence of topic–comment relations on the choice of conjugations. As, unlike in the Ob-Ugric language, in the latter there does not seem to be a clear connection, I want to underline the role of the extent of transitivity manifested in the linguistic situations and of the different intents of the speakers. Thus, the use of the reflexive-middle conjugation can most likely be explained with the logical or, sometimes, emotional, connection between the starting point of the action expressed in the sentence and its result or process.

1.2. My investigations of Tundra Nenets verb conjugations are based on the Tundra Nenets literary language and are aimed to describe this variety. My dissertation, thus, does not contain data on regional dialects of Tundra Nenets, and I do not aim to study any possible regional dialectal differences in the use of conjugations.

The Tundra Nenets linguistic data I have used and analyzed for this dissertation is based on the literature on Samoyed languages as well as on published texts. In addition to this, I have also used native speakers of Tundra Nenets to check some data and to clarify various issues in connection with the use and functions of the conjugations.

In describing the use of the determinative conjugation, especially in evaluating and systematizing data, I have received considerable help from Ljudmilla Taleeva, Tatjana Taleeva, and Margarita Latyševa, whom I met in January 2000 during their stay in Tallinn on a fellowship. Besides written sources, my overview of the relationship of the extent of transitivity and Tundra Nenets verb conjugation is based on Ljudmilla Taleeva's

data. I have received much help from numerous consultations with Roza Laptander, a Nenets student at the Herzen Institute in St. Petersburg, Russia.

The published sources I have used for my dissertation are various grammars, dictionaries and anthologies of Tundra Nenets. Even though Tundra Nenets is the most studied and best described Samoyed language, only one modern grammar of it exists, Salminen's 1997 *Tundra Nenets Inflection*, a work discussing phonetic, phonological and morphological issues. Although it does not (aim to) deal with derivation, it is a seminal work for the investigation of Tundra Nenets word structure, morphophonology and morphology providing a secure base for studying verbs and their inflection. Describing Nenets phonology and morphology, Salminen's terse summary of Tundra Nenets grammar, Nenets (1998b), also discusses, albeit briefly, the issue of derivation.

Of the traditional grammars, Castrén (1854) provided important data and insights for my investigation of conjugation. Even though some grammatical explanations Castrén provides can no longer be accepted in the light of newer research or only with substantial criticism, his comprehensive description and presentation of the verb conjugation provides important information.

Of the Russian school of Samoyed studies, I have found most useful Prokof'ev's 1937 grammar, Tereščenko's grammatical summaries (Pyrerka and Tereščenko 1948, Tereščenko 1947, 1956, 1965), and Kuprijanova, Barmič, and Homič's 1985 school grammar. Even though it often aims at simplification and normativizing, Almazova's 1961 *Samoučitel' neneckogo jazyka* provided a lot of important data for my work.

Péter Hajdú's *Chrestomathia Samoiedica* (1968) is the most complete of the traditional grammars and has the most detailed overview of the Tundra Nenets language. Familiarity with its proposed system of rules and corpus of examples is indispensable for an investigation of verb conjugation.

In my investigation of the history of Tundra Nenets verb conjugation I have used studies on this topic by Mikola, Künnap, Honti and Keresztes.

Most of the examples used in the present dissertation are from the above mentioned works. I have found Tereščenko's 1965 *Nenecko-russkij slovar'* most useful. I have organized its 9,000 example sentences for the synchronic analysis of Tundra Nenets

verb conjugation presented in this paper. I have also used data from Lehtisalo (1956), Kuprijanova (1965), and Susoj (1990) as examples.

In classifying verb and verb types, I have followed Salminen's comprehensive work, *A morphological dictionary of Tundra Nenets* (1998a). (This work contains more than 19,000 Tundra Nenets words and their alternations as well as a description of their morphological structure, and is based on data from Tereščenko (1965) and Lehtisalo (1956).)

1.3. I use the usual terminology for the description of verb conjugation and system of conjugations accepted in Uralic studies. However, since this terminology is not unified in all respects, I consider it necessary to briefly discuss and support the choice of the terms I have chosen to use (perhaps, in some cases, arbitrarily) from among the available variants.

The three conjugation types found in Uralic languages are referred to with several designations, depending on the author and language in question. In the Hungarian terminology they are usually called *alanyi* ('subjective' or 'indefinite'), *tárgyas* ('objective' or 'definite') and *visszaható* ('reflexive'), although, even in Hungarian, sometimes the designations *szubjektív*, *objektív* and *reflexív* are used. The latter of the conjugation types has not been in the center of Uralic linguistic investigations as much as the two former types, and, thus, does not have as many alternative designations either. Since it is not only truly reflexive verbs belong to this category but also middles as well, I consider it important to reflect that in my choice of terms as well: I use the term *reflexive-middle* for both this conjugation type and the inflections because, although this term is perhaps somewhat more complicated, it expresses the essence of the phenomenon better.

In the literature of the much better researched indefinite and definite conjugations it is quite frequent that the term *transitive* is used instead of *objective*. There is essentially no difference between the terms mentioned so far and the terms *indeterminative* (or *indetermined*) and *determinative* (or *determined*) which are also in use. Often, as, for instance, in English, too, the terms *indefinite* and *definite* are also employed.

As I have mentioned above, I see no considerable difference between the terms *objective* and *determinative*. However, I do not regard the term *transitive conjugation* a

useful one in reference to Tundra Nenets since its use could cause a misunderstanding when talking about transitive phenomena or situation types. In this paper I will be using the term determinative for the definite conjugation and its inflections.

Throughout the paper, I use the thematic role designations agent and patient not only for classic agent and patient roles but also for agent-like and patient-like roles, respectively. Accordingly, in the various situations agent can refer to the agent, the experiencer, a natural force, a stimulus, or a mental source, whereas patient can refer to the patient, the recipient, or the beneficiary. In this approach, then, agent refers to the source of an action or happening, and patient to the entity undergoing it. (These latter two terms refer to the macro-roles initiator and endpoint, respectively, which appear as two participants of the prototypical transitive situation; see, for instance, Givón 1984 and Kemmer 1993.)

2. Conjugation

2.1. It is not a general feature of the languages of the world to express the person and number of the subject in the verb. It is even less frequent for a language to refer to the object on the verb, in addition to the person and number of the subject – this is only a characteristic of agglutinative languages.

Just like in the case of nominal affixes, affixes that can appear on verbs can be derivational or inflectional. Drawing a clear distinction between derivational or inflectional affixes is not unproblematic, however, and, according to some authors (e.g. Kenesei 2000:128-133), it is not possible. In order to be able to outline the characteristics of morphemes referring to the person and number of the subject (and, sometimes, of the object) on the verb, the differences between derivational and inflectional affixes and the difficulties of separating them have to be reviewed, however briefly. In general, we can say that inflection, unlike derivation, cannot change the part of speech categorization of the stem it operates on and does not usually change the argument structure of the stem verb. Inflections alone do not form forms that can appear as individual lexical entries. This also entails that inflections are semantically more regular (i.e. they do not form forms that would have to be entered into the lexicon separately because of their noncompositional meaning.) Unlike derivational affixes, inflections are syntactically

defined, that is, there is a syntactic structure that corresponds to an inflectional morpheme – which is not the case with derivational affixes. Inflectional affixes play a role in agreement (they can attach to a syntagm as well, which derivational affixes cannot). And also, inflections can attach not only to open class items like derivational affixes, but also to pronouns.

2.2. The development of conjugation

Inflections which refer to the person and number (possibly even the gender) of the subject and, sometimes, of the object (and which I will call personal verbal inflections due to their position in the verb form) are very often the results of a process of morphologization. Just like in the case of other grammaticalization processes, their origin lies in lexemes, which are able to express the person and number of the subject of the sentence. These lexemes are personal pronouns which first become cliticized and then turn into inflections in the process of morphologization:

LEXEME > CLITIC > AFFIX

3. The development of Tundra Nenets conjugation

The development of Tundra Nenets conjugation is primarily a feature inherited from the proto-language, but the linguistic environment and various internal linguistic changes also played an important role in it.

The possible proto-language origins of the conjugations found in modern Tundra Nenets can only be studied with reference to the system of conjugations in the Uralic languages in a comparative framework. However, it cannot be separated completely from the related languages of the same linguistic area that have affected it throughout its individual development (like Khanty, Komi, Enets and Nganasan) or from the typologically similar languages of the same area that belong to other language families either. Thus, in the present paper, in addition to discussing the conjugations of Uralic languages, I also outline the conjugations of Yukaghir, Yakut, Evenki, and Chukchi. I also briefly sketch out the conjugation of Ket, which is not typologically similar to Nenets but has in various respects influenced Samoyed languages.

3.1. The conjugations of Uralic languages

Uralic languages can be categorized in four different groups depending on what types of conjugations they have. Languages in the first group have only one conjugation, the indeterminative conjugation. Languages belonging to this group are Sami, Mari, Komi, Udmurt and those Baltic-Finnic languages that do not have a reflexive-middle conjugation, like Finnish and Karelian. Why these languages are categorized in one group of Uralic languages with one conjugation (with the exception of Sami) requires an explanation. In the case of Permic languages, it has been demonstrated by historical linguists that Udmurt and Komi went through a phase when the two conjugations could have separated, although this process later stalled. A similar process can be tentatively hypothesized for Mari. At the present stage of these languages, then, none of them can be proven to have more than one functionally different conjugation. The Baltic-Finnic languages belonging to this group do have regional dialects that have special reflexive-middle verb forms, but since these should be better regarded as derived forms, they cannot be used as evidence to support a claim that Finnish or Karelian have separate reflexive-middle conjugations.

The Uralic languages having indeterminative and determinative conjugations are Mordva, Mansi, Khanty, Selkup, and the two extinct Southern Samoyed languages Kamas and Mator. Among the Uralic languages Mordva has the most complicated determinative conjugation: different inflections refer to the person and number of the object in this language. Determinative verbal inflections refer only to the person but not to the number of the object in Ob-Ugric languages. In the above mentioned Southern Samoyed languages, the verbal personal affixes which are called determinative in an attempt to unify terminology (and, in the case of Mator, the nonpast inflections of various kinds that appear before them), however, do not refer to the object, they can only be described as being affixed to transitive verbs.

The third group of Uralic languages (and dialects), which have separate indeterminative and reflexive-middle conjugations include Veps, Votic, Livonian, and Southern Estonian. In these languages the inflections of the reflexive-middle verb forms can be regarded as reflexive inflectional suffixes even though historically they do contain

the elements that are also found in the reflexive derivational affixes of the Baltic-Finnic languages with just one conjugation.

The fourth group of Uralic languages, with three conjugations, each have an indeterminative, determinative, and reflexive-middle conjugations. The languages that belong here are Hungarian and the Northern Samoyed languages, Tundra and Forest Nenets, Enets, and Nganasan. Unlike in Hungarian, in Northern Samoyed languages the inflections of the determinative conjugation can express the number of a third person object. Also, unlike the *ik*-conjugation of Hungarian, the reflexive-middle conjugations of the Northern Samoyed languages are not declining.

As is clear from this brief overview of the grouping of Uralic languages on the basis of their conjugations, the systems of conjugations of the languages belonging to this family are varied – demonstrating various differences as well as several parallel features. The above overview shows that most Uralic languages have more than one conjugation type, and even those languages that – at least functionally – have only one type of conjugation usually can be shown to have started to undergo a process where the separation of two conjugations, the indeterminative and determinative, could have been possible.

Those Uralic languages that functionally have two types of conjugations display the following feature: the third person singular form of the indeterminative paradigm is unmarked compared to the third person singular form of the other conjugation (the determinative, the reflexive-middle or both). This seems to imply that if the proto-language already had different conjugations, the suffix marking the person and number which agglutinated or grammaticalized to the verb stem attached to the non-indeterminative verb form. This third person unmarked : marked opposition may have created the basis of the system where, besides the third person singular form, the other persons and numbers could also develop a similar opposition between the verb forms that originated in the morphologized personal pronouns of the proto-language and other verb forms. This is supported by the fact that the majority of the Uralic languages that have separate determinative vs. indeterminative or reflexive-middle vs. indeterminative conjugations also display (a relative) unmarkedness in the indeterminative conjugation compared with the other one.

Uralic linguists (e.g. Rédei 1998–1999, Honti 1998–1999, Janhunen 1989, Helimskij 1982, Hajdú 1973 etc.) seem to agree that at the time of the split in the language family, the eastern group of the Uralic languages was developing a definite conjugation. Thus, even if the entire paradigm was not separate yet, this conjugation already existed in the third person and could spread to the other persons and later to the other numbers from here. This third person suffix is, most likely, either the Proto-Uralic *s_i "third person singular personal pronoun or its accusative form. The verb form that appeared through the agglutination of the third person personal pronoun thus formed an opposition with the verb form referring to the object, which was unmarked compared to it. This can serve as an explanation as to why in the Uralic languages the verbal inflections formed from personal pronouns became part of the determinative paradigm in the other persons and numbers, too, and why we often find inflections of non-pronoun origin among the inflections of the indeterminative conjugation.

So far I have demonstrated that three very different branches of the Uralic language family have conjugation types which are connected to the a (broadly defined) reflexive-middle group of verbs and which can be shown to be related, at least as far as their function is concerned. This fact evokes the question whether this is a coincidence or due to proto-language origin (at least in its basis, similarly to the case of the determinative conjugation).

Linguistic research concerning both Baltic-Finnic (Posti 1961 and 1980) and Samoyed (Mikola 1984, 1988, and 1998) reflexive-middle verbs and their conjugation has demonstrated that proto-language origin cannot be excluded on phonological grounds. According to Mikola (1984: 403 and 1988: 255), similarly to the development of the determinative conjugation, the reflexive-middle paradigm also developed gradually, through the third person verb forms, spreading first to the other persons, and only later to the other numbers and moods.

Even though on the basis of its function the Hungarian *ik*-conjugation is a phenomenon parallel to those above and the *-ik* personal ending could possibly originate from the *s_i personal pronoun and the *-kk emphasizing element (or, according to Farkas 1956: 254, from a nominal derivational suffix) at least phonologically, this conjugation can only be connected to the present discussion if we, at least partly, discard

the opinion accepted in Hungarian historical linguistics regarding its origin. It is important to mention at this point, however, that the view that the -ik suffix of the ik-conjugation originates in the third person plural -ik suffix of the determinative conjugation is not widely held in Uralic linguistics. Although the "post-Mészöly" literature considers as a possible explanation the theory of the unmarked object and change in the sentential segmentation, it also seeks to disprove it and considers it somewhat inadequate due to the small number of linguistic examples supporting this.

In my opinion, the Hungarian ik-conjugation and its possible parallels in third person singular forms in related languages are not coincidental, just like the similarities in the determinative conjugation are not coincidental either. Although the view on the ik-conjugation rooted in traditional Hungarian linguistics seems plausible and logical, we cannot disregard the fact that several Uralic languages have conjugation systems that share the same function as the Hungarian ik-conjugation and also have, as far as at least the third person singular inflections are concerned, unproblematic phonologically derivable correspondences. On the basis of this I consider it possible that the inception of the reflexive-middle conjugation or at least the possibility of its development can be proposed for the proto-language.

3.2. Areal influence on Tundra Nenets conjugation

The non-Uralic languages spoken in Northern Siberia show a varied picture as far as their conjugations are concerned. The conjugations of Turkic languages, of the Manchu-Tungusic language Yakut, and of Evenki do not share features with Nenets beside the mere fact that they all use verbal inflections.

The Paleosiberian languages, however, which have several types of conjugations, do display phenomena that can be shown to have parallelisms with Tundra Nenets conjugation, even if these parallelisms are not very close. In these languages the person and number of the subject as well as of the object can be expressed on the verb. In addition, the conjugation of Ket has characteristics that show similarities with Tundra Nenets reflexive-middle conjugation as far as its meaning and use are concerned, and, just like Tundra Nenets, it has the phenomenon of "inflectional middle pairs".

3.3. The possible bases of Tundra Nenets conjugation

After an overview of the systems of conjugation of the Uralic languages and of the unrelated Northern Siberian languages, we can state that Tundra Nenets conjugation has a Uralic origin. In the course of its separate development Tundra Nenets found itself in a linguistic environment where its ability inherited from the proto-language was positively influenced to develop three separate paradigms, the indeterminative, determinative, and reflexive-middle conjugations.

Nenets conjugation shows close parallels with Enets and Nganasan conjugations. Not only the systems of conjugation, but also most of the inflections themselves can be traced to the same origin. All this means that in the Northern Samoyed proto-language the three conjugation types had already developed, and in the determinative paradigm the possibility for marking the number of the object emerged. As we saw in the overview of the conjugation types of the Uralic languages, in the only present-day Southern Samoyed language, Selkup, only two conjugations are distinguished at present, where the determinative paradigm refers only to a third person object and does not express any other person or number. Because of such a difference in the Southern branch, Mikola (1988: 249) reconstructs the possible system of Proto-Samoyed conjugation as follows:

	Indeterminative	Indeterminative– determinative	Determinative
Sg1.		<i>mV</i>	
Sg2.		<i>rV / lV</i>	
Sg3.	<i>0</i>		<i>tV</i>
Du1.		<i>miñ</i>	
Du2.		<i>riñ / liñ</i>	
Du3.	<i>kañ</i>		<i>tiñ</i>
Pl1.		<i>mat</i>	
Pl2.		<i>rat / lat</i>	
Pl3.	<i>t</i>		<i>tVn / tVt</i>

Table 1. Reconstructed verbal inflections of Proto-Samoyed (Mikola 1988)

Helimskij's view (1982: 81) is somewhat different from Mikola's. Helimskij regards it possible that the reflexive-middle conjugation was already developing in Proto-Samoyed. This is supported by the fact that in Northern Samoyed languages the stems taking the reflexive-middle conjugation have a -j element, which is the reflex of a derivational suffix of reflexive function originally, and which is also found in Selkup.

	Indeterminative	Determinative	?Reflexive-middle	
Sg1	*-(t3)m, *-k	*-m(3)	(*-j8-)	?
Sg2	*-nt3, *-n	*-8(3)	v.	*-nt3, *-n
Sg3	*0	*-t3	(*-3-)	*-k

Table 2. Reconstructed verbal inflections of Proto-Samoyed (Helimskij 1982)

In my opinion, the *j mentioned by both authors, the reconstructed third person singular reflexive-middle inflections, and the results of the research on the possible Uralic precursors of the reflexive-middle conjugation all serve as a basis for considering it plausible to suggest precursors for the reflexive-middle conjugation in Proto-Samoyed, the proto-language of both the Northern and the Southern Samoyed languages.

The most recent treatment of Samoyed personal inflections and, in particular, of Samoyed verbal personal inflections is Janhunen (1998: 470-471). According to him, the system and structure of personal inflections that can be reconstructed for Proto-Samoyed is very similar to that found in present-day Nenets. Thus, besides a complex case dependent system of possessive suffixes, Proto-Samoyed might have had a category called predicative suffix by Janhunen, which connect to verbal roots and provide the indeterminative verbal suffixes. Opposing Mikola's 1988 view and supporting Helimskij (1982), Janhunen suggests the existence of an independent, although demonstrably incomplete reflexive verbal paradigm in Proto-Samoyed as well. As is clear from Table 3, according to him, the reflexive-middle paradigm has reconstructable proto-forms only in first and third person singular and third person plural, which shows that Janhunen considers the analogical "filtering" through of reflexive-middle forms from the other verbal paradigms a development of the post Proto-Samoyed stage.

	Predicative	Possessive (Nom.)	Possessive (Acc.)	Possessive (Oblique cases)	Possessive (Pl / Du)	Reflexive
Sg1.	*-m	*-m0	*-0-m0	*-0-n0	*-n0	*-m-0-q
Sg2.	*-n(t0)	*-r0	*-m-t0	*-n-t0	*-t0	
Sg3.	*-0	*-ta	*-m-ta	*-n-ta	*-ta	*-0-q
Du1.	*-mi-n'	*-mi-n'	*-0-mi-n'	*-0-ni-n'	*-ni-n'	
Du2.	*-ti-n'	*-ti-n'	*-m-ti-n'	*-n-ti-n'	*-ti-n'	
Du3.	*-k0-n'	*-ti-n'	*-m-ti-n'	*-n-ti-n'	*-ti-n'	

	Predicative	Possessive (Nom.)	Possessive (Acc.)	Possessive (Oblique cases)	Possessive (Pl / Du)	Reflexive
P11.	*-ma-t	*-ma-t	*-0-ma-t	*-0-na-t	*-na-t	
P12.	*-ta-t	*-ra-t	*-m-ta-t	*-n-ta-t	*-ta-t	
P13.	*-0-t	*-ton	*-m-ton	*-n-ton	*ton	*-0-t-ø-q

Table 3. The system of proto-Samoyed personal suffixes (Janhunen 1998: 471).

In connection with the suggestion that the reflexive-middle conjugation was present in the Proto-Samoyed language, it is important to mention that Mikola (1997: 23) also says that this conjugation type might be an older phenomenon, which is something that is not necessarily suggested by his table summarizing the determinative and indeterminative verbal personal suffixes of Uralic personal pronoun origin. From the fact that he proposes an historical connection between the third person singular and plural Northern Samoyed reflexive-middle verbal personal suffixes on the one hand and the Baltic-Finnic and Hungarian reflexive-middle conjugations and verb forms, it clearly follows that this conjugation – at least as far as its bases are concerned – cannot be a purely Northern Samoyed innovation.

4. The history of Tundra Nenets verbal suffixes

The suffixes of the Tundra Nenets conjugation system very definitely go back to the personal pronouns of the Uralic proto-language. In each of the verbal suffixes we can find elements which can be regarded as continuations of the Uralic personal pronouns of the respective person and number. This can be safely said even about those paradigms that contain analogical or undoubtedly newer and independently developed suffixes of complex form such as the determinative paradigm referring to the dual/plural object, the reflexive-middle, the imperative, or the optative one.

In addition to the elements of the Uralic proto-language, the present-day Tundra Nenets conjugation system also contains elements that are the result of the independent development of Samoyed, Northern Samoyed, Proto-Nenets, and Tundra Nenets. Analogy played a very important role in the development of the forms belonging to the various paradigms.

In my opinion, the basic features of the paradigms were probably under development in the proto-language already, but the formation of the full system of conjugations and the verbal suffixes constituting the system, as well as their stabilization in their present functions, is the result of later development. As far as the direction of the development of the paradigms is concerned, I accept Mikola's 1988 and 1997 view. Based on this and on an investigation of the Tundra Nenets suffixes we can propose that in Tundra Nenets an opposition between the determinative and the indeterminative conjugations, and later between the determinative conjugation referring to dual/plural objects and the reflexive-middle conjugation must have appeared first in the third person (and, within it, in the singular first and plural later). The conjugation types must have spread gradually through the singular, then the plural, and then the dual.

5. A functional investigation of Tundra Nenets conjugations on the sentence level

As has been briefly mentioned in the introduction, Tundra Nenets verbs can be divided into four types on the basis of their conjugations: the intransitive, the transitive, the transitive-reflexive, and the reflexive-middle types. Thus, verbs, depending on what conjugation type they belong to, can be bound or less bound in their conjugations. Verbs belonging to the intransitive group can have only indeterminative suffixes attached to them, those belonging to the reflexive-middle group only reflexive-middle suffixes. The conjugation of verbs belonging to the transitive group is less bound: these can receive either indeterminative or determinative suffixes, depending on the actual speech situation they occur in. The least bound are the verbs belonging to the transitive-reflexive group, as the suffixes of any of the paradigms can be attached to these, depending on the grammatical rules, linguistic situations, and the intentions of the speaker.

The choice between the conjugations often depends on the collective operation of a great number of factors.

There are verbs which are lexically bound in their conjugations, and verbs which are bound in their conjugations due to the collocations they occur in. In the former group, the semantics of the verbs can explain the choice of the conjugation type. In the latter

group we find fossilized speech elements where, most likely, no system of rules could be found.

5.1. An investigation of the determinative conjugation on the sentence level

Literature on Tundra Nenets (Tereščenko 1956, Ristinen 1973, Janhunen 1993, Puszta 2001) has so far been of the opinion that the choice between the indeterminative and determinative conjugations in Tundra Nenets is influenced by the stress pattern of the sentence. According to this view, the indeterminative conjugation occurs when the sentence contains a direct object bearing a logical emphasis, whereas in cases when the logical emphasis is not on the direct object but on the verb, that is, on the action itself, the determinative conjugation is used (Tereščenko 1956). The term "logical emphasis" used by Tereščenko is identified as syntactic focus by later sources.

On the basis of my investigation of Tundra Nenets sentences containing a direct object and determinative conjugation I can claim that because the co-presence of the determinative conjugation and a direct object does not evoke focus (especially not focus bound in a certain position) in a sentence, the tradition of "focus-conjugation" ascribed to Tereščenko does not seem plausible and, therefore, cannot be regarded as a rule. The use and function of the determinative and indeterminative conjugations, thus, cannot be clearly connected to the stress patterns of the sentence.

The choice between the indeterminative and determinative conjugations in Tundra Nenets does not always depend on the intention of the speaker or the actual speech situation. There are grammatical rules which permit, and others that prohibit, the occurrence of a certain construction in the sentence.

If the sentence contains a pronominal direct object, the indeterminative conjugation is used.

If an element different than the particle occurs between the direct object and the verb in the sentence, the determinative conjugation is used; whereas if the direct object immediately precedes the verb, either the indeterminative or the determinative conjugation can be used. These conditions can be summarized as follows:

DO + V_{indet}

DO + V_{det}

DO + <any part of speech other than a particle> + V_{det}

*DO + <any part of speech other than a particle> + V_{indet}

In my paper I refer to these as the Susoj Rule, since this observation was made by Susoj, even though it does not occur anywhere in his publications. The Susoj Rule works in the majority of the cases, but because I have found counterexamples to it in the data I have studied where in the construction <DO + any part of speech other than a particle + V> the verb occurs in the indeterminative rather than the determinative conjugation, I take this rule into account but do not regard it as a general one.

Because it does not seem to be likely that the choice of Tundra Nenets conjugation types is completely optional, the issue has to be approached by means beyond the syntactic. It is my observation that in the cases where the use of either the determinative or the indeterminative conjugation is grammatical, the choice must be motivated by semantic or pragmatic considerations.

5.2. An investigation of the reflexive-middle conjugation on the sentence level

The non-lexically defined use of the reflexive-middle conjugation is often dependent on the speech situation (i.e. it expresses a change of state), and it is often used to emphasize strong emotional or physical changes. It is important to note that it occurs only when the speaker cannot or does not want to name the participants of the action or distinguish between the starting and ending points of the action or happening.

Beyond these, the reflexive-middle conjugation has a function which has so far not been clearly defined. Based on the limited number of linguistic examples available in my data, I can surmise that the choice between the determinative and reflexive-middle conjugations might also express the speaker's current attitude towards the given situation. In the cases when the speaker wishes to emphasize the subject of the sentence or the action carried out by the subject, s/he will be more likely to use the reflexive-middle conjugation than when the result of the action is what is important for him/her. I have to point out, however, that this supposition is not supported by an appropriate amount of

evidence. Thus, while it is important to refer to it as part of a discussion of the use of conjugations, it can only be used as a starting point for further investigations.

6. An investigation of the use of the determinative conjugation on the sentence level

As a result of an investigation of the use of the conjugations in texts we can clearly and unequivocally formulate the rule of the anaphoric use of the determinative conjugation. In the cases when the object is logically present but not linguistically overt in the sentence, it is clear that it has to be referred to by some linguistic means – which means, in the case of Tundra Nenets, is the determinative conjugation.

In my paper I analyze topic-comment relations of sentences in order to describe the non-anaphoric use of conjugations. Unlike in the conjugation use of Ob-Ugric languages, in Tundra Nenets it is not possible to unequivocally state that in Tundra Nenets the choice of conjugation depends on the segmentation of sentences. Thus, the results of the research that has been carried out so far, focusing on segmentation, cannot be used to postulate rules that work and are unequivocal.

Even though it cannot be used to postulate rules either, the transitivity model (Lindvall 1998) provides a helpful means in the understanding of the functions of the conjugations. Thus, the following tendency seems to be taking shape: the higher the transitivity of the situation in which a verb occurs, the greater the likelihood that it receives the determinative conjugation. Thus, until further investigations yield newer and more definite results, I want to propose that a high level of transitivity in the linguistic situation is what motivates the use of the determinative conjugation.

7. Summary

The aim of this dissertation has been to provide a comprehensive diachronic and synchronic description of Tundra Nenets conjugation. In order to do this, it has been

essential to give an overview of conjugation as a general typological and historical phenomenon, and thus, the first part of my paper has focused on the issues of what conjugation is and how it has possibly developed. As there are no results focusing particularly on this topic to date, it has been on the basis of the literature on inflectional verbal affixes that I have tried to draw conclusions regarding the characteristics of verbal affixes, their frequency distributions in languages investigated so far, and the development of conjugation systems.

The second part of my paper deals with the possible bases of the Tundra Nenets conjugation system and the development of the verbal affixes. I have attempted to study the system of Tundra Nenets conjugations on the basis of research results and – because it cannot be observed independently of either the Uralic languages or the languages of the Northern Siberian Sprachbund – within the context of the conjugation systems of these languages.

Tundra Nenets conjugation prominently bears various proto-language characteristics. The structure of the indicative verbal affixes almost exclusively goes back to the Proto-Uralic and the Proto-Samoyed stages: there are a great number of morphemes among them that, after several sound changes, can be traced back to the ancient personal pronouns of the corresponding person and number and the number markers. In the imperative mood, the verbal suffixes themselves and even the structure of the verb forms can be regarded as reflexes of the proto-forms, which are different from the other verb forms in their structure. In addition to this, there are also Tundra Nenets verbal suffixes (e.g. in the optative mood) that developed in the independent stage of Tundra Nenets.

In the part of my paper providing a synchronic description of Tundra Nenets conjugation I have attempted to explain the use of the various conjugation types. As this is not possible solely on the basis of the results of linguistic research carried out so far, I have employed various means to find an answer to this question – means that lie beyond grammatical rules.

In the investigation of the choice between the determinative and indeterminative conjugations, the analysis of independent sentences taken out of their textual context has not yielded acceptable results due to the fact that, on the one hand, there is no evidence to suggest that in such sentences conjugations are connected to syntactic focus. On the other hand, at present the linguistic insight necessary for demonstrating the semantic

differences which undoubtedly exist in the case of optional conjugation types is not available to researchers.

Investigations carried out in the wider textual context have provided significantly more results in the research into the use of determinative and indeterminative conjugations. On the basis of my currently available results I can state that in Tundra Nenets the most prominent loose rule is that the higher the transitivity of the situation is that a verb occurs in, the more likely it is that it occurs in the determinative conjugation.

The transitivity model can be applied in the case of reflexive-middle verbs as well, since if the details of the linguistic situation are not expressed, the starting point of the action or happening is not separated from the end point, and the transitivity in the context is of medium level, the verb is likely to occur in the reflexive-middle conjugation.

1. függelék

Rövidítésjegyzék

ablat.	ablativus	necess.	necessitivus
acc.	accusativus	nom.	nominativus
accPx	accusativusos birtokos személyrag	optat.	optativus
adhort.	adhortativus	part.imperf.	participium imperfectum
célhat.inf.	célhatározói infinitivus	part.perf.	participium perfectum
conneg.	tagadott igető	perf.	perfectum
det	determinált	Pl	többes szám
DO	direkt tárgy	Plobj	többes stámú tárgyra vonatkozó elem
Du / Pl obj	kettes / többes számú tárgy	PIPx	kettős / többes birtokot kifejező birtokos személyrag
Du	kettes szám	PNS	proto-északi-szamojéd
ess.	essivus	prolat.	prolativus / prosecutivus
fut.	futurum	postp.	névutó
gen.	Genitivus	praet.	praeteritum
(gen.)	írásban nem jelölt genitivus	PredestSx	predestináló személyrag
genPx	genitivusos birtokos személyrag	Prex	predikatív személyrag
imperat.	imperativus	probabil.	probabilitivus
inchoat.	inchoatív	PS	protoszamojéd
indet	indeterminált	PU	protouráli
inf.	infinitivus (vö. Hajdú 1968)	Px	birtokos személyrag
interrog.	interrogativus	refl	reflexív
Kimp	imperpektív igékhez kapcsolódó koaffixum	refl-med	reflexív-mediális
koaff.	koaffixum	Sg obj.	egyes számú tárgy
Kperf.	perfektív igékhez kapcsolódó koaffixum	Sg	egyes szám
lat.	lativus	V _{det}	determinált ragozású ige
locat.	locativus	V _{indet}	indeterminált ragozású ige
		Vx	igei személyrag

2. függelék

A dolgozatban példaként szereplő nyelvek, nyelvjárások jegyzéke

burját
cseremisiz (keleti és nyugati nyelvjárások)
csukcs
enyec(B) (baichai) enyec)
enyecK (karasinói enyec)
észt (déli-észt nyelvjárás)
evenki
jakut
jukagir
kalmük
kamassz
karjalai
ket
lapp
magyar
mator
mongol
mordvin (erza és moksa nyelvek v. nyelvjárások)
nganaszan
nyenyecE (erdei nyenyec)
nyenyecT (tundrai nyenyec)
osztják
szölkupN (északi szölkup)
vepsze
vogul
votják
zürjén

Irodalom

- Almazova, A. V. 1961: *Samoučitel' neneckogo jazyka*, Leningrad, Učpedgiz
- Anderson, Lloyd 1982: The perfect as a universal and as a language particular category, in P. Hopper (szerk.) *Tense and aspect*, Amsterdam, Benjamins
- Aron, N. M. – A. Č. Momde 1992: *Jazyk nganasan*, Noril'sk
- Babby, Leonard 1975: A transformational analysis of transitive -*sja*-verbs in Russian, *Lingua* 35. 297–332.
- Barber, E. J. W. 1975: Voice: Beyond the passive, Proceedings of the first annual meeting of the Berkeley Linguistics Society, Berkeley, 16–24.
- Bereczki Gábor 1990: *Chrestomathia Ceremissica*, Budapest, Tankönyvkiadó
- Boľdt, Ekaterina Petrovna 1985: Pervonačal'noe formal'noe nerazličenie suščestvitel'nogo i prilagatel'nogo v nganasanskom jazyke, in. Ju. A. Morev – R. F. Denning (szerk.) *Struktura samodijskih i enisejskih jazykov*, Tomsk, 10–15.
- Boľdt, Ekaterina Petrovna 1989: *Imennoje slovoobrazovanije nganasanskogo jazyka*, Novosibirsk, Nauka
- Bybee, Joan L. 1985: *Morphology. A study of the relation between meaning and form*, Amsterdam/Philadelphia, Benjamins
- Castrén, Matthias Aleksander 1854: *Grammatik der samojedischen Sprachen = Nordische Reisen und Forschungen 7.*, St. Petersburg, Herausgegeben von Anton Schiefner
- Castrén, Matthias Aleksander 1855: *Wörterverzeichnisse aus den samojedischen Sprachen*, Buchdruckerei der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, St. Petersburg
- Čeremisina, M. N. – N. N. Kovalenko 1986: *Metodičeskie ukazanija k kursu „Obšee jazykoznanie” (na materiale nganasanskogo jazyka)*, Novosibirsk, Novosibirskij gos. universitet
- Collinder, Björn 1957: *Survey of the Uralic Languages (A Handbook of the Uralic Languages II.)*, Stockholm
- Collinder, Björn 1977: *Fenno-Ugric Vocabulary (A Handbook of the Uralic Languages I. Second revised edition)*, Hamburg
- Comrie, Bernard 1980: Morphology and word order reconstruction: problems and prospects, in Jacek Fisiak (szerk.) *Historical morphology*, The Hague, Mouton, 83–96.
- Comrie, Bernard 1981: *The languages of the Soviet Union*, Cambridge, Cambridge University Press
- Csepregi Márta 1976: Két erdei nyenyec nyelvtan, *Nyelvtudományi Közlemények* 78. 180–184.

- Csúcs Sándor 1990: *Chrestomathia Votiacica*, Budapest, Tankönyvkiadó
- Décsy Gyula 1966: Yurak chrestomathy = Indiana University Uralic and Altaic Series 50.
- Donner, Kai 1932: Samojedische Wörterverzeichnisse = Memoires de la Société Finno-ougrienne 64., Helsinki
- Donner, Kai 1944: Kamassisches Wörterbuch (bearbeitet und herausgegeben von A. J. Joki) = Lexica Societatis Fenno-Ugricae 8., SUS, Helsinki
- E. Abaffy Erzsébet 1975: A kelletik igéről, *Magyar Nyelv* 71., 410–417.
- E. Abaffy Erzsébet 1977: A műveltető igékről, *Magyar Nyelv* 73., 9–19. 176–188.
- E. Abaffy Erzsébet 1978: A mediális igékről, *Magyar Nyelv* 74., 280–293.
- E. Abaffy Erzsébet 1979: A mediális igék és a véletlenség nyelvi kifejezőmódjai, *Magyar Nyelv* 75., 329–331.
- E. Abaffy Erzsébet 1991: Az igei személyragozás, in Benkő Loránd (szerk.) *A magyar nyelv történeti nyelvtana I.: A korai ómagyar kor és előzményei*, Budapest, Akadémiai, 133–159.
- Faltz, Leonard 1985: *Reflexivisation: A study in universal syntax*, New York, Garland
- Farkas Gyula 1956: Zur Entstehung der ungarischen Konjugation (Die ik-Verba), *Ural-Altäische Jahrbücher* 28., 252–264.
- Forgács Tamás 1991: Satzmuster und Genus verbi im Ungarischen, *Finnisch-Ugrische Forschungen* 50., 125–146.
- Forgács Tamás 1994: Weitere Gedanken über Genus verbi im Ungarischen, *Finnisch-Ugrische Forschungen* 52., 135–154.
- Genušiene, Emma 1987: *The typology of reflexives* (Empirical Approaches to Language Typology 2.) Berlin, Mouton
- Givón, Talmy 1984: *Syntax: A functional-typological introduction I*. Amsterdam–Philadelphia, Benjamins
- Givón, Talmy 1994: The pragmatics of de-transitive voice, in: Givón (szerk.) *Voice and structure*, Benjamins
- Gluhij, Ja. - V. A. Susekov - I. P. Sorokina 1981: Eneckie teksty in *Skazki narodov sibirskogo severa* 4., Tomsk, 144–159.
- Gluhij, Ja. 1976: Gubnye fonemy eneckogo jazyka (dialekt baj) po eksperimental'nym dannym, in *Issledovanie po fonetike sibirskih jazykov*, Novosibirsk, Akademija Nauk, 75–103.
- Gluhij, Ja. 1977: Konstitutivno - differencialnye priznaki soglasnyh fonem v eneckom jazyke, *Jazyki i toponimija* 4. Tomsk, 15–28.
- Greenberg, Joseph, H. 1954: A quantitative approach to the morphological typology of language, *International Journal of American Linguistics* 26., 178–194.
- Greenberg, Joseph H. 1963: Some universals of grammar with particular reference to the order of meaningful elements, in J. H. Greenberg (szerk.): *Universals of language*, Cambridge, (Massachusetts), London, The M.I.T. Press, 73–113.

- Gremserger László 1979: Kölcsönös jelentésű igeink szintaktikai viselkedésének néhány kérdése, *Magyar Nyelv* 75., 62–68.
- Györke József 1935: Die Wortbildungslehre des Uralischen (Primäre Bildungssuffixe), Tartu, J. G. Krüger Ant.-Ges.
- H. Molnár Ilona 1966: A vonzat és a jelentés kérdéséhez, *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 4., 157–165.
- H. Molnár Ilona 1969: Az igei csoport, különös tekintettel a vonzatokra, *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 6., 229–270.
- H. Molnár Ilona 1973: A vonzat problémái és a nyelv közlési funkciója, *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 9., 123–146.
- H. Tóth Tibor 1996: A magyar igenemek kérdéséhez, *Magyar nyelv* 92., 269–286; 415–439.
- Hajdú Péter 1968: *Chrestomathia Samojedica* Budapest, Tankönyvkiadó
- Hajdú Péter 1973: *Bevezetés az uráli nyelvtudományba*, Budapest, Tankönyvkiadó
- Hajdú Péter 1981: *Az uráli nyelvészet alapkérdései*, Budapest, Tankönyvkiadó
- Haspelmath, Martin 1993: More on the typology of inchoative/causative verb alternations, in B. Comrie és M. Polansky (szerk.): *Causative and transitivity*, Amsterdam, Benjamins, 87–120.
- Havas Ferenc 2002: A tárgy tárgyában. Mondattipológiai fontolgatások, előadás, Budapesti Uráli Műhely 2002. január 10–12.
- Helimskij, Evgenij Arnol'dovič 1982: *Drevnejšie vengersko – samodijskie jazykovye paralleli*, Moskva, Nauka
- Helimskij, Evgenij Arnol'dovič 1994: Očerok morfonologii i slovoizmenitel'noj morfológii nganasanskogo jazyka, in Evgenij Helimskij (szerk.) *Tajmyrskij etnolingvističeskij sbornik*, Moskva, RGGU, 190–221.
- Helimski, Eugene 1998a: *Nganasan*, in Daniel Abondolo (szerk.): *The Uralic Languages*, London and New York, Routledge, 480–515.
- Helimski, Eugene 1998b: *Selkup*, in Daniel Abondolo (szerk.): *The Uralic Languages*, London and New York, Routledge, 548–579.
- Honti László 1984: *Chrestomathia Ostiastica*, Tankönyvkiadó, Budapest
- Honti László 1996: Az uráli nyelvek tárgyas ragozású igealakjainak történeti előzményeiről, *Urálisztikai tanulmányok* 7., 127–132., Budapest
- Honti László 1998–1999: Gondolatok a mordvin tárgyas igeragozás uráli alapnyelvi hátteréről, *Nyelvtudományi Közlemények* 96., 106–119.
- Hopper, P. J. – S. A. Thompson 1980: Transitivity in grammar and discourse, *Language* 56., 251–299.
- Jakobson, Roman – Linda Waugh 1979: *The sound shape of language*, Bloomington, Indiana University Press
- Janhunen, Juha 1998: Samoyedic, in Daniel Abondolo (szerk.): *The Uralic Languages*, London and New York, Routledge, 457–479.

- Janhunen, Juha 1977: *Samojedischer Wortschatz (Gemeinsamojedische Etymologien) = Castrenianumin toimitteita 17.*, Helsinki
- Janhunen, Juha 1982: On the structure of Proto-Uralic, *Finnisch-Ugrische Forschungen* 44., 23–42.
- Janhunen, Juha 1986: Glottal Stop in Nenets = *Mémoires de la Société Finno-ougrienne* 196., Helsinki, SUS
- Janhunen, Juha 1993: *Objective conjugation in Finno-Ugric Languages (handout)*, Oslo
- Janurik Tamás 1987: *Das Funktionssystem der sölkupischen Verbalsuffixe=Studia Uralo-Altaica 28.*, Szeged
- Kálmán Béla 1976: *Chrestomathia Vogulica*, Tankönyvkiadó, Budapest
- Károly Sándor 1967: A magyar intranszitiv és tranzitiv igeképzők (Egy nyelvi részrendszer strukturális-funkcionista és történeti vizsgálata), *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 5., 189–218.
- Katzschmann, Michael 1996: Über den Stimmbandverschlußlaut im Nganasanischen, *Néprajz és Nyelvtudomány* 37., 209–218.
- Kemmer, Suzanne 1993: *The middle voice*, Amsterdam-Philadelphia, Benjamins
- Kenesei István 2000: Szavak, szófajok, toldalékok, in Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*, Budapest, Akadémiai, 75–135.
- Keresztes László 1999: Development of Mordvin definite conjugation = *Mémoires de la Société Finno-Ougrienne* 233., Helsinki, SUS
- Keresztes László 1998–1999: Gondolatok a mordvin determinatív ragozás kialakulásáról, *Nyelvtudományi Közlemények* 96., 90–105.
- Kiefer Ferenc (szerk) 1992: *Strukturális magyar nyelvtan 1. Mondattan*, Budapest, Akadémiai
- Kiefer Ferenc (szerk) 2000: *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*, Budapest, Akadémiai
- Klaiman, Myriam 1982: Affectiveness and the voice system of Japanese, *Proceedings of the eighth annual meeting of the Berkeley Linguistics Society*, 398–413. Berkeley
- Klumpp, Gerson 2002: *Konverbkonstruktionen im Kamassischen=Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 58.*, Wiesbaden
- Komlósy András 1992: Régensek és vonzatok, in Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 1. Mondattan*, Budapest, 299–528.
- Komlósy András 2001: A mediális igékről – a műveltetés fényében, in Kenesei István (szerk.): *Igei vonzatszerkezet a magyarban*, Budapest, Osiris, 19–66.
- Konstantinova, Olga Aleksandrovna – Elena Pavlovna Lebedeva 1953: *Évenkijskij jazyk: učebnoe posobie dlja pedagogičeskih učilisč*, Moskva, Leningrad, Gos. Učebno-pedagogičeskoe izdat.
- Korkina, Evdokija Innokentevna 1970: *Naklonenija glagola v jakutskom jazyke*, Moskva, Nauka

- Kortt, I. R. – Ju. B. Simčenko 1985: *Wörterverzeichnis der Nganasanischen Sprache*, Berlin, Systemata Mundi
- Kosterkina, Nadežda T. – Nagy Beáta – Florian Sobanski 1997: Über die Tiere auf der Erde, *Néprajz és Nyelvtudomány* 37., 157–199.
- Körtvély Erika 1997: A mediális mint igei kategória az uráli nyelvekben, *Néprajz és Nyelvtudomány* 38., 201–216.
- Körtvély Erika 2000: A tundrai nyenyec determinatív és reflexív-mediális igeragozás történeti alapjai, in Büky László – Forgács Tamás (szerk): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei* 2., Szeged, 99–112.
- Körtvély Erika 2001a: Mediális párok a tundrai nyenyecben, *Folia Uralica Debreceniensia* 8., 183–292.
- Körtvély Erika 2001b: A determinált igeragozás használati problémái a tundrai nyenyecben, *Budapesti Uráli Műhely* 3., előadás (megjelenés alatt)
- Körtvély Erika 2003a: A tundrai nyenyec imperativusi végződés történetéhez, *Ünnepi könyv Csúcs Sándor tiszteletére* (megjelenés alatt)
- Körtvély Erika 2003b: A tundrai nyenyec indeterminált igeragok története, *Hajdú Péter Emlékkönyv* (megjelenés alatt)
- Krämer, Martin – Dieter Wunderlich 1999: Transitivity alternations in Yucatec and the correlation between aspect and argument roles, *Linguistics* 37., 431–479.
- Kuprijanova, Z. N. – M. Ja. Barmič – L. V. Homič 1985: *Neneckij jazyk*, Leningrad, Prosveščenie
- Kuprijanova Z. N. 1965: *Epičeskije pesni nencev*, Moskva, Nauka
- Künnap, Ago 1964: Neenetsi keele Jamali murrakust, *Emakeele Seltsi Aastaramat* 10., 265–272.
- Künnap, Ago 1973: Über eine samojedische Personalendung, *Journal de la Société Finno-ougrienne* 72., 191–196.
- Künnap, Ago 1974:
- Künnap, Ago 1976: K istorii ličnyh glagol'nyh suffiksov v severnosamodijских jazykah, *Jazyki i toponimija* 2., 79–85., Tomsk
- Labádi Gizella 1967: A kettős szám jele a szamojéd nyelvekben, *Nyelvtudományi Közlemények* 69., 419–423.
- Labanauskas, Kazys. (szerk.) 1992: *Eneckij fol'klor = Fol'klor narodov Tajmyra* 1. Dudinka, Tajmirskij Okružnoj Centr
- Labanauskas, Kazys. 1987: Die probabilitiven Formen des Enzischen, *Sovetskoe Finnougrovedenie* 23., 257–283.
- Langacker, Ronald V. 1987: *Foundations of cognitive grammar*, Stanford, Stanford University Press
- Lehtinen, Tapani 1999: Imperfekt, Analogie und die Entstehung der Reflexivkonjugation der ostseefinnischen Spachformen Ingermanlands, *Finnisch-Ugrische Forschungen* 55., 93–115.

- Lehtisalo, Toivo Vilho 1936: Über die primären uralischen Ableitungssuffixe = Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 72., Helsinki, SUS
- Lehtisalo, Toivo Vilho 1947: Juraksamojedische Volksdichtung = Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 90., SUS
- Lehtisalo, Toivo Vilho 1956: *Juraksamojedisches Wörterbuch*, Helsinki, SUS
- Lichtenberk, Frantisek 1985: Multiple uses of reciprocal constructions, *Australian Journal of linguistics* 5., 19–41.
- Lindvall, Ann 1998: Transitivity in Discourse. A Comparison of Greek, Polish and Swedish = Travaux de l'Institut de Linguistique de Lund 37., Lund
- Lotz János 1976: A {-LAK} bennfoglaló alak helye a magyar igeragozás rendszerében, in Szépe György (szerk.): *Szonettkoszorú a nyelvről*, 179–184., Gondolat, Budapest
- Lyons, John 1969: *Introduction to theoretical linguistics*, Cambridge, Cambridge University Press
- Mačkinis (szerk.) 1980: *Skazki narodov sibirskogo severa* 3., 1980, Tomsk, 3–54.
- Matthews, Peter 1974: *Morphology*, Cambridge, Cambridge University Press
- Mészöly Gedeon 1941: Az ikes ragozás -ik - ragjának eredete, *Nyelvtudományi Közlemények* 51., 1–13.
- Mikola Tibor 1967: Enzische Sprachmaterialien, *Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae* 17., 59–74.
- Mikola Tibor 1970: Adalékok a nganaszan nyelv ismeretéhez, *Nyelvtudományi Közlemények* 72., 59–92.
- Mikola Tibor 1980: Enyec és nganaszan nyelvi adalékok, *Nyelvtudományi Közlemények* 82., 223–236.
- Mikola Tibor 1984: Mediale Konjugation in den uralischen Sprachen, *Nyelvtudományi Közlemények* 86., 398–403.
- Mikola Tibor 1988: Geschichte der samojedischen Sprachen, in Denis Sinor (szerk.): *The Uralic languages*, E. J. Brill, Leiden, New York, København, Köln, 219–263.
- Mikola Tibor 1995: Morphologisches Wörterbuch des Enzischen = *Studia Uralo-Altaica* 36., Szeged, JATE
- Mikola Tibor 1997: *A szamojéd nyelvek története* (akadémiai doktori értekezés tézisei), Szeged, kézirat
- Mikola Tibor 1997b: *A szamojéd nyelvek története* (akadémiai doktori értekezés), Szeged, kézirat
- Mikola Tibor 1998–1999: Megjegyzések a mordvin tárgyas igeragozás történetéhez, *Nyelvtudományi Közlemények* 96., 120–123.
- Moravcsik, Edith 1978: Reduplicative constructions, in Joseph Greenberg (szerk.): *Universals of human language* 3., 297–334.
- Neko: Natalija Mitrofanovna Tereščenko (szerk.): *Неко хадакэнда вадако* (nyenyec mesék), Leningrad, Učpedgiz, 1947

- Nida, Eugene 1946: *Morphology*, Ann Arbor, University of Michigan Press
- Nikolaeva, Irina 2000a: *Chrestomathia Jucagirica = Urálistikai tanulmányok 10.*, Budapest
- Nikolaeva, Irina 2000b: Syntactic analysis of object agreement (the objective conjugation) in Ob-Ugric, *Congressus Nonus Internationalis Fennougristarum*, Tartu, előadás
- Nikolaeva 2001: Syntaktische Analyse der objektiven Konjugation im Ob-Ugrischen, *Congressus Nonus Internationalis Fennougristarum 5.*, Tartu, 454–472.
- Perkins, Revere 1980: *The evolution of culture and grammar*, State University of New York / Buffalo, Dissertation
- Posti, Lauri 1961: Itämerensuomalaisen verbitaivutuksen kysymyksiä, *Virittäjä 1961/4.*, 351–365.
- Posti, Lauri 1980: The Origin and Development of the Reflexive Coniugation in the Finnic Languages *Congressus Quintus Internationalis Fennougristarum 1.*, 111–144.
- Prokof'jeva, E. D. 1966: *Sel'kupskij jazyk*, in V. V. Vinogradov (szerk): *Jazyki narodov SSSR 3.* Moskva, Akademiya nauk, 396–415.
- Prokof'jev, G. N. 1936: *Samoučitel' neneckogo jazyk*, Moskva – Leningrad, Učpedgiz
- Prokof'jev, G. N. 1937a: Neneckij (jurako-samodijiskij) jazyk, in *Jazyki i pis'mennost' narodov Severa 1.*, Leningrad, Učpedgiz, 5–52.
- Prokof'jev, G. N. 1937b: Eneckij (enisejsko-samodijiskij) jazyk, in *Jazyki i pis'mennost' narodov severa 1.*, Leningrad, Učpedgiz, 75–90.
- Pusztay János 1978: Kleines Jenissej-samojedisches Material, *Finnisch-ugrische Mitteilungen 2.*, 3–33.
- Pusztay János 1990: *Nyelvek bölcsőjénél*, Budapest, Akadémiai
- Pusztay János 2001: Determináltság a konjugációban: magyar – jurák-szamojéd összevetés, *Colloquia Contrastiva 7.*, Szombathely, 69–73.
- Pyrerka, Anton P. – Natalija Mitrofanovna Tereščenko 1947: *Russko–Neneckij slovar'*, Moskva, OGIz
- Ravila, Paavo 1938: Über die entstehung des tscheremissischen konjugationssystems, *Finnisch-Ugrische Forschungen 25.*, 1–25.
- Rédei Károly 1978: *Chrestomathia Syrjaenica*, Budapest, Tankönyvkiadó
- Rédei Károly 1989: Über die Finnougrische Konjugation unter besonderer Berücksichtigung der ungarischen Personalsuffixe, *Journal de la Société Finno-ougrienne 82.*, 193–209.
- Rédei Károly 1998–1999: Gondolatok az uráli tárgyaz igeragozásról, *Nyelvtudományi Közlemények 96.*, 124–128.
- Ristinen, Elaine 1960: *Samoyedic Phonemic Systems*, Indiana University, Bloomington
- Ristinen, Elaine 1965: On the Phonemes of Nenets, *Ural-Altäische Jahrbücher 36.*, 154–164.

- Ristinen, Elaine K. 1973a: Some remarks on the Function of the Subjective and Objective Conjugations in Samoyedic, *Journal de la Société Finno-Ougrienne* 72., 337–347.
- Ristinen, Elaine K. 1973b: Observations on the Functions of the Conjugations in Samoyedic, *Uralica* 1973/1., 11–38.
- Rjagojev, V.D. 1977: Tihvinskij govor karelskogo jazyka, Leningrad
- Salminen, Tapani 1993: Word classes in Nenets (and a few words about their Uralic parallels), in Ulla-Maija Kulonen (szerk.): *Festschrift für Raija Bartens zum 25. 10. 1993. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne* 215.; Helsinki. 257–264.
- Salminen, Tapani 1997: Tundra Nenets inflection = *Mémoires de la Société Finno – Ougrienne* 227., Helsinki, SUS
- Salminen, Tapani 1998a: A morphological dictionary of Tundra Nenets = *Lexica Societatis Fenno-Ugricae* 26., Helsinki, SUS
- Salminen, Tapani 1998b: Nenets, in Daniel Abondolo (szerk.): *The Uralic languages*, London, New York, Routledge, 516–547.
- Sammallahti 1974: Material from Forest Nenets = *Castrénianumin toimitteita* 2., Helsinki
- Sammallahti, Pekka 1973: Das samojedische Wörterverzeichnis, *Journal de la Société Finno-ougrienne* 72., Helsinki, SUS, 420–422.
- Skazki Narodov 1976: Skazki narodov sibirskogo severa 2., Tomsk
- Skorik 1968: Mongolskie, tunguso-mančurskie i paleoaziatskie jazyki, in V. V. Vinogradov (szerk.): *Jazyki narodov SSSR* 5., Moskva, Akademija Nauk
- Skrjabin 2001: Pragmatic structuring in Northern Mansi, *Congressus Nonus Internationalis Fenno-Ugristarum Pars* 6., Tartu, 222–239.
- Sorokina, I. P. 1974: Funkcii posleložnyh konstrukcij v vyražennii prostranstvennyh otnosenij, in P. Ja. Skorik, (szerk.): *Sklonenie v paleoaziatskih i samodijskih jazykah*, Leningrad 174–178.; 254–260.
- Sorokina, I. P. 1980: Eneckij perfekt, *Sovetskoe finnougrovedenie* 16., 212–215.
- Susekov, V. A. 1977: In R. F. Denning – Ju. A. Morev (szerk.): *Jazyki i toponimija* 5., Tomsk, 37–40.
- Susekov, V. A. 1983: in R. F. Denning – Ju. A. Morev (szerk.): *Voprosy enisejskogo i samodijskogo jazykoznanija*. Tomsk, 115–120.
- Susoj, E. G. 1990: *Ненэцке литература" 6–7. (iskolai tankönyv)*, Leningrad, Prosveščenie
- Tereščenko, Natalija Mitrofanovna – L. V. Homič 1955: Otčet o robote lingvističeskoj ekspeditsii jazykoznanija AN SSSR v Jamalo-nenetskij okrug Tjumenskoj oblasti letom 1953 g., *Doklady i soobščeniya Instituta jazykoznanija SSSR* 7. Moskva, Akademija nauk, 147–165.
- Tereščenko, Natalija Mitrofanovna 1975: Osnovnyje problemy izučeniya samodijskich jazykov, *Voprosy jazykoznanija* 1975:1, 111–121. Moskva

- Tereščenko, Natalija Mitrofanovna 1956: *Materialy i issledovanija po jazyku nencev*, Leningrad, Akademii nauk
- Tereščenko, Natalija Mitrofanovna 1947: *Očerki grammatiki neneckogo (jurako-samoedskogo) jazyka*, Leningrad, Prosveščenie
- Tereščenko, Natalija Mitrofanovna 1965: *Nenecko-russkij slovar'* Moskva, Sovetskaja Enciklopedija
- Tereščenko, Natalija Mitrofanovna 1966: Samodijskije jazyki (v vedenije, nenetskij jazyk, nganasanskij jazyk, eneckij jazyk), in V. V. Vinogradov (szerk.): *Jazyki narodov SSSR 3*. Moskva, Akademiya nauk
- Tereščenko, Natalija Mitrofanovna 1973: *Sintaksis samodijskih jazykov*, Leningrad, Nauka
- Tereščenko, Natalija Mitrofanovna 1979: *Nganasanskij jazyk*, Leningrad, Nauka
- Tunkelo, E. A. 1924: Eräistä suomen, karjala-aunuksen ja vepsän reflexiivitunnuksista = *Mémoires de la Société Fenno-Ougrienne 52.*, Helsinki, SUS
- Verbov, G. D. 1973: Dialekt lesnyh nencev, in *Samodijskij sbornik*, Novosibirsk, 3–190.
- Viitso, Tiit-Rein 1970: Märkusi neenetsi keele fonoloogia kohta, *Keel ja struktur 4.*, 163–162.
- Volodin, A.P. – I. M. Sorokina 1985: *Leksika i grammatika jazykov Sibiri*, Barnaul
- Wagner–Nagy Beáta (szerk.) 2002: *Chrestomathia Nganasanica = Studia Uralo-Altaica Suppl. 10.*, Szeged
- Werner, Heinrich 1994: Das Klassensystem in den Jenissej-Sprachen = *Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 40.*, Wiesbaden, Harrassowitz
- Werner, Heinrich 1995: Zur Typologie der Jenissej-Sprachen = *Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 45.*, Wiesbaden, Harrassowitz
- Wickmann, Bo 1970: Über die Verwendung der objektiven Konjugation, *Symposion über Syntax der Uralischen Sprachen*, Göttingen, 216–225.